

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg Pers

1992 • 3/4

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermer-vrouw H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F.W. van Voorden
(hoofdredacteur),
prof. drs. H.L. Janssen,
drs. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarphaty,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
drs. ing. D.J. de Vries,
prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad

Drs. U.F. Hylkema (voorzitter),
prof. dr. W.J.H. Willems,
G. Heuff,
drs. J.F. van Regteren Altena,
drs. C.O.A. Baron
Schimmelpenninck van der Oije,
ir. C.J. Vriesman,
mevr. drs. M.J.H. Willinge.

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. M.L.A.J. Th. Brekelmans,
V.M. Schmidt en M. Gudwin.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 75,—; f 50,— (t/m 27 jr); f 125,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

89

P.J. Margry

'In uiterste Deftigheid en Perfectie'.
Oude kunst en historische archieven in
monumentaal Occo Hofje
te Amsterdam

97

G. Dragt

Landgoed De Schaffelaar: natuur en
verleden bij Barneveld

108

M.S. Verweij

Penitentiare Inrichting 'Veenhuizen' te
Norg

117

P.C.J. van Dael

De beschrijving van De Krijtberg in
Amsterdam

121

Kees van der Ploeg

Wat kan architectuur in de
middeleeuwen betekenen?

128

Publikaties

Helmut Flintrop, Die St. Martinikirche zu
Emmerich. Ein Vorposten des Hochstiftes
Utrecht (recensie: *Lex Bosman*);
G.H. Rodijk, De huizen van Rietveld
(recensie: *Auke van der Woud*); Jan Van
der Stock, Stad in Vlaanderen. Cultuur en
maatschappij 1477-1787 (recensie: *Victor
M. Schmidt*).

130

Recent verschenen

131

Berichten

Archeologie: Opgravingen op de Hof te
Amersfoort, De vijfde eeuw in Nederland,
Wijnaldum-boek, Brons . . . , Een kasteel in
de Kempen, Romeins grafveld in Cuijk,
VOC in Zeeland.

Monumentenzorg: Investeren in
monumentenzorg, Jongere bouwkunst in
Gelderland, Open Monumentendag,
Akerendam - Beverwijk.

137

Tentoonstellingen

Tuin en park - buitenplaatsen in Utrecht,
Kabinet van Rede, Markiezenhof, De
wereld binnen handbereik, Tekenaar Chris
Schut.

141

Auteurs

142

KNOB

Agenda, Restoration '92, Wijziging van de
redactie

143

Summaries

*Omslag: Amsterdam, Occo Hofje (foto:
Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Zeist).*

BULLETIN KNOB

Jaargang 91, 1992, nummer 3/4

Amsterdam, Occo Hofje, regentenkamer (foto RDMZ).

‘In uijterste Deftigheid en Perfectie’

Oude kunst en historische archieven in monumentaal Occo Hofje te Amsterdam¹

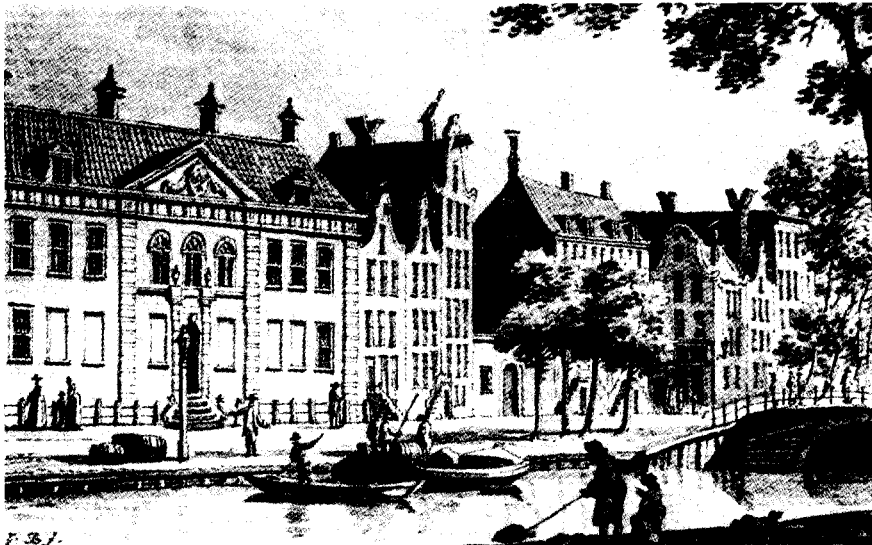
P.J. Margry

Na een omvangrijke restauratie en renovatie is het Amsterdamse Occo Hofje als monument geconserveerd en in zijn woonfunctie up to date gebracht. Dit oude ‘Gebouw van Barmhartigheid’ kan weer jaren mee. De officiële opening is een goede aanleiding om dit minder bekende hofje eens onder de loupe te nemen, te meer daar zich achter de indrukwekkende voorgevel een boeiend archief en een fraaie schilderijencollectie blijken te bevinden.

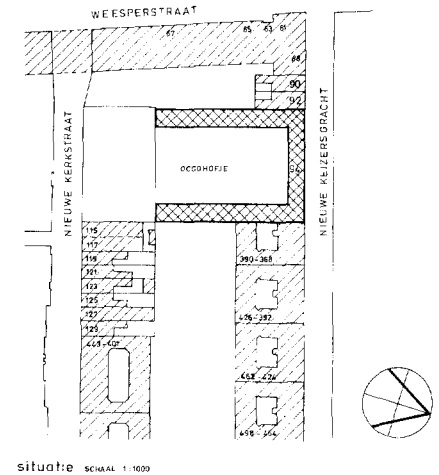
Instellingen van Weldadigheid

Amsterdam telde vroeger een groot aantal instellingen van sociale zorg zoals hofjes, gast-, wees-, oude mannen- en vrouwenhuizen. Niet alleen boden deze instellingen een nuttige voorziening in een tijd zonder de verregaande regelgeving van een welvaartsstaat, maar ook waren het plaatsen waar het patriciaat zich trof, met in hun kielzog zaken als kunstmecenaat, bouwkunst en kerkelijke devoties. Kortom, liefdadigheidsinstellingen als bijzondere socio-culturele eilandjes, met diverse bestuurlijk-religieuze verbanden naar de stad.

Het Amsterdamse Occo Hofje is een dergelijke instelling van ‘weldadigheid’ of zoals het vroeger werd betiteld ‘t *Gebouw van Barmhertigheid*. Het is een particuliere stichting uit het midden van de 18e eeuw bedoeld als structurele voorziening in de moeilijke sociaal-economische levensomstandigheden van die 18e eeuw. Voor de armen, weduwen en weeskinderen, zieken en ook ouden van dagen bestond er weinig geregelde zorg. Men was aangewezen op de initiatieven van stedelijke besturen, kerkgenootschappen en particulieren. Het stadsbestuur van Amsterdam had reeds instellingen als het aalmoezeniers- of het burgerweeshuis, het Oude Mannen- en Vrouwenhuis en de ziekgasthuizen in het

1. Tekening door Jan Bulthuis van het Occo Hofje rond ca. 1790.

situatie SCHAAL 1:1000

leven geroepen. Vanuit de barmhartigheids-gedachte voldeden de kerkgenootschappen een vergelijkbare taak en stichtten voor de eigen gelovigen aparte voorzieningen. In het verlengde daarvan legateerden welgestelde, vaak kinderloze, particulieren uit barmhartigheid of vanwege hun christelijke plichten geld en bezittingen om een hofje op te richten. De drijfveer om ook voor zichzelf – niets menselijks was ze vreemd – een soort monument achter te laten, moet evenmin worden onderschat.

De 18e eeuw was voor Amsterdam een periode van stagnatie. De stedelijke welvaart was afgenomen en daarmee kwam de armenzorg onder druk te staan. Het was ook een eeuw waarin de katholieken zich weer sterker en openlijker manifesteerden en de stad was begonnen aan omvangrijke uitbreidingen in oostelijke richting. Dit waren factoren, die de bouw van (katholieke) hofjes hebben gestimuleerd. In de 18e eeuw telde Amsterdam er reeds een dertigtal. Omdat de bouwgrond aan de hoofdgrachten ten westen van de Amstel te duur was geworden, raakten de goedkope en ruime percelen in de nieuwe uitleggingen ten oosten van de Amstel – in en om het Weesperveld – bij de stichters van hofjes in trek. Het begon met de bouw van het oude-vrouwenhuis Amstelhof aan het einde van de 17e eeuw. Vervolgens in 1723 het Corvershof aan de Nieuwe Herengracht en in 1733 aan de Nieuwe Keizersgracht het Van Brants Rushofje, gevolgd door het Lutherse Diaconiehuis in 1771 en in 1774 het Occo Hofje, tenslotte werd in 1780 het Werkhuis aan de Roetersstraat opgetrokken.

Cornelia Elisabeth Occo en het Occohofje

Het Occo Hofje aan de Nieuwe Keizersgracht is vernoemd naar stichteres Cornelia

Elisabeth Occo. Zij is op 8 juni 1692 in Amsterdam geboren en zou er aan de Herengracht tot aan haar dood op 12 februari 1758 blijven wonen. Zij maakte onmiskenbaar deel uit van het rooms-katholieke patriciaat van Amsterdam. Zij was ongehuwd, maar dat bood haar de mogelijkheid om zich intensief met twee hoofdactiviteiten bezig te houden: financiële handel en liefdadigheid. Met het kapitaal dat zij door vererving had gekregen, moest Cornelia in haar onderhoud voorzien. Maar met een goed gevoel voor kapitaalstransacties en de juiste (familiale) contacten in de internationale financiële wereld wist zij ook een succesvol belegger te worden. Omdat Amsterdam in de 18e eeuw nog steeds het Europees financieel centrum was, maakte dat de handel in wissels en effecten gemakkelijker. Cornelia's plaats in Amsterdam was des te meer aantrekkelijk omdat door de grote hoeveelheden kapitaal die in de 17e eeuw in de Nederlanden waren vergaard de rente was gedaald en men zeer aantrekkelijk in het buitenland kon beleggen. Niet alleen had ze contacten met bankiers en effectenkantoren in Brussel, Londen, Parijs, Emden, Leipzig, Wenen en Praag, maar ook in steden als Göteborg en Cadix. Een uitvoerige correspondentie in haar persoonlijk archief legt getuigenis af van de levendige handel in wissels, loterijbriefjes, aandelen, obligaties en ook diamanten. Daarnaast nam ze deel in de Compagnie des Indes en had beleggingen in verschillende landen. Behalve deze materiële activiteiten heeft Cornelia gedurende haar leven ook altijd veel aandacht voor liefdadigheid en armenzorg getoond. Duidelijk moge zijn dat dit voor een belangrijk deel door het meer aardse werk mogelijk is geworden. Naast haar hulp bij leven werden in haar testament het r.k. Armenkantoor, het St. Pietersgasthuis en het Jongens- en het Maagdenhuis te Amsterdam en het Armenhuis te Leiden nadrukkelijk bedacht.

Cornelia stamt uit een illustre geslacht. Het is dan ook meestal meer daarom dat men de naam Occo kent dan vanwege het hofje: de Occo's vormden met name in de 16e eeuw een zeer rijke en machtige familie. De invloedrijke koopman Pompejus Occo dreef een grote handelsonderneming met contacten tot aan de Duitse keizer toe. Zijn zoon Sybrand Pompejus Occo was eveneens koopman, maar ook geleerd humanist en schepen en burgemeester van Amsterdam.²

Zes jaar voor haar dood, in 1752, liet Cornelia Elisabeth Occo haar testament aanmerkelijk wijzigen. In tegenstelling tot eerdere versies van haar wilsbeschikking bestemde zij nu het grootste deel van haar kapitaal voor de bouw en inrichting van een liefdadigheidsinstelling. Een voorziening bedoeld voor: '... Arme Weduwen sonder kinderen, of arme Vrijsters ... booven de vijftig jaar oud, van de Roomsche Religie, met preeferentie sooveel mogelijke van Burgers van Amsterdam voor vreemdelingen ...'.³ Maar omdat je nooit wist wat voor een vlees je in de kuip had, nam Cornelia nog de volgende bepaling op: dat bewoners' die sig onverhoopelijk door den drank mogte te buijten of sig in anderen opsigte deese gratificatie onwaardig mogte maaken wederom te mogen doen delegeren ...'. Wie mocht blijven had niet alleen gratis inwoning, maar ook medische verzorging en medicijnen. Wat van de revenuen uit de kapitaalsbeleggingen, na aftrek van belastingen en onderhoud, overbleef, kwam ook nog eens ten nutte van de bewoners. Cornelia liet het maximaal aantal inwonende vrouwen op 33 vastleggen. Een aantal dat waarschijnlijk is gebaseerd op de christelijke getallensymboliek, verwijzend naar het aantal levensjaren van Christus.

De bouw en het hofje

Na het overlijden van Cornelia werd haar testament van kracht. Het betekende dat door de executeurs-testamentair uitvoering gegeven moest worden aan haar wens om een hofje op te richten. Wel was nog bepaald dat pas vijftien jaar na haar dood met de bouw mocht worden begonnen, opdat na de afwikkeling van de legaten er nog voldoende kapitaalaccumulatie zou kunnen plaatsvinden om de gehele bouw in één keer te realiseren.

In de eerste plaats moesten de nabestaanden over bouwgrond kunnen beschikken. Het gebied ten oosten van de Amstel was daarvoor zeer geschikt. In het Oudezijds Heeren Logement werd op 9 oktober 1769 een perceel van 146 bij 100 voet 'op de nieuwe uitgegeeven erven op het Weespervelt' aangekocht.

De executeurs-testamentair droegen eveneens de zorg voor het laten maken van een ontwerp. Uit het grote aantal niet uitgevoerde ontwerpen in het archief blijkt dat dit nog niet zo gemakkelijk was. De metselaarsbaas Coenraat Hoeneker was in eerste instantie gevraagd om een ontwerp te leveren, waarschijnlijk omdat hij kort tevoren de tekeningen voor het Lutherse diaconiehuis, eveneens aan de Nieuwe Keizersgracht, had gemaakt. Maar omdat hij in december 1769 overleed, werd meester-timmerman Jan Luyten gevraagd de zaak over te nemen.⁴ Deze was geen onbekende in de Amsterdamse kringen: hij verrichtte diverse werkzaamheden voor de regenten van het Maagdenhuis. Luyten begon met een nieuwe serie ontwerpen te maken in de modieuze classicistische stijl. Zijn eerste schetsen hadden nog een beperkte opzet waarbij alleen de huidige middenrisaliet in die stijl – en voorzien van een verdieping – was uit-

gevoerd. In de tweede serie werd de gehele voorgevel met een verdieping en in moderne stijl uitgetekend. De hedendaagse massieve en indrukwekkende voorgevel had hiermee vorm gekregen. Het was tenslotte Jan Luyten zelf die daarop ook de bouw aannam voor de som van f 56.000.⁵ Volgens het bestek diende hij er voor te zorgen dat het gebouw 'in uijterste Deftigheid en Perfectie' werd opgetrokken.

Gezien de omvang van het gebouw en het beperkte aantal bewoners was het, vergeleken met andere 18e-eeuwse stichtingen, een relatief luxueuze instelling. Het bevatte namelijk geen grote woon- en slaapzalen zoals bijvoorbeeld het naburige Lutherse Diaconiehuis of het Werkhuis, maar uitsluitend woningen voor telkens één of hooguit twee vrouwen. Een contemporaine toeschouwer merkte in 1781 al op dat het complex 'zeer commodieus [is] betimmerd'. De cijfers onderstrepen dit. Omgerekend beliepen de stichtingskosten per bewoner van het Diaconiehuis of het Werkhuis ongeveer vijfhonderd gulden, terwijl dit voor het Occo Hofje niet minder dan veertienhonderd gulden was.⁶

Luyten ontwierp een statig maar wat sober gebouw in een symmetrische Lodewijk XVI stijl. Het is negen vensters breed, waarvan drie in de middenrisaliet. Deze risaliet, de vooruitspringende middenpartij, wordt bekroond met een driehoekig fronton, waarin de adelaar uit het wapen van de Occo's in natuursteenreliëf is uitgebeeld. De gevel heeft verder op de hoeken en aan weerszijden van de risaliet geblokte lisenen of, zoals het in het oorspronkelijke bestek heet, 'op de hoeken uijtgemonteert met vier geblokte pilasters'. De toegangsdeur is voorzien van een natuurstenen trap en is omgeven door decoratief metsel- en steenwerk in de vorm

van twee pilasters en een hoofdgestel. Daarboven zijn tegen de muur twee halve marmeren vazen aangebracht. Direct onder de vazen is in Romeinse cijfers het aanvangsjaar van de bouw '1774' aangegeven. Het gebouw sluit perfect aan bij de toen ook in Amsterdam populaire (neo-) classicistische stroming.

Op de kopergravure van P. Fouquet jr., gemaakt naar een tekening van H. Schoute uit ca. 1780, is goed te zien hoe Luyten oorspronkelijk op de begane grond zes blinde vensters in het gebouw had opgenomen, waardoor de voorzijde van het hofje een massief en gesloten karakter kreeg. Pas in 1964 zijn de vier buitenste blinde vensters in echte ramen veranderd.⁷

In de vorm van een carré liet Luyten achter de voorgevel in slechts één bouwlaag de huisjes optrekken. Het geheel omsloot een binnentuin met twee bleekveldjes. Hierop kwamen alle woningen uit. Via een poortje in de achterbouw konden de bewoners een tweede tuin bereiken, die tot aan de percelen van de Nieuwe Kerkstraat doorliep. Daar was een aparte moestuin met fruitbomen aangelegd 'tot verkwikking en voedsel der inwonsters'.

Aanpassingen en renovaties in 19e en 20e eeuw

Door de bouw van een kapel in een aantal kamers en vanwege de gewijzigde normen voor woningen was tegen het einde van 19e eeuw een vergroting van het hofje en een verbetering van de huisjes noodzakelijk. Tot die tijd waren er 22 woningen, voorzien van bedstede(n), provisiekast en schoorsteen, waarin ongeveer 34 vrouwen woonden. Naar aanleiding van een verzoek tot verbouwing door W.N.J. van der Hulst, administrateur van het hofje, werd op 3 augustus 1893 de goedkeurende beschikking door burgemeester en wethouders afgegeven.⁸ Reeds op 19 augustus werd de eerste steen voor de vernieuwing gelegd. Aan de voorgevel werd niets veranderd maar de achterzijde werd daarentegen ingrijpend gewijzigd. Volgens de voorgelegde tekeningen van architect J.H. Hendrix werd vrijwel de gehele driezijdige achterbouw weggebroken en werden de twee zijvleugels verlengd en van een verdieping voorzien. Maar in feite kwam het er op neer dat de zijvleugels ook vrijwel zijn afgebroken, slechts stukken blinde achtermuren bleven overeind. Hoe oorspronkelijk de binnenzijde eruit heeft gezien weten we niet precies, maar waarschijnlijk zal bij de verbouwing op de oorspronkelijke bouwstijl zijn aangesloten. Vanwege de nieuwe gescheiden onder- en boventoeegangen tot de woningen werden telkens gekoppelde deuren met natuurstenen omlijstingen gemaakt. Het poortachtige karakter van de deuren geeft het geheel een on-Hollands tintje.

2. Foto van het binnenterrein van het hofje in 1992.

3. Dubbelportret door Dirck Jacobsz van Herman Hajo en zijn vrouw Anna Pompejusdr Occo, ca. 1530.

De bouwvergunning geeft ons enig inzicht in het toenmalige beleid van de gemeente. Niet werd er gekeken naar een eventuele aantasting van het monumentale karakter van het gebouw, er werd alleen getoetst op aspecten van hygiëne en brandveiligheid. Zo werden als voorwaarden gesteld dat de 'privaten' moesten zijn voorzien van een aparte luchtkoker en van metalen valpijpen en trechtersyphons en verder moesten de deuren van de kapel naar buiten draaiend worden gemaakt. Of daaraan inderdaad is voldaan blijft een vraag, aangezien een ambtenaar op de beschikking schreef: 'Geen eindinspectie geweest'.

Door de bouw van 24 nieuwe woningen werd het complex inclusief de conciergkamer in totaal op 47 wooneenheden gebracht. Tegelijkertijd werd door het plaatsen van een achtermuur op de grens met de percelen van de Nieuwe Kerkstraat de oude moestuin bij de binnentuin getrokken. Uit de blauwdrukken valt op te maken dat het klokketorentje dat in de oorspronkelijke situatie op de achtervleugel was aangebracht, bij die gelegenheid aan de binnenzijde op het dak van de hoofdvleugel werd geplaatst. Het bevat nog steeds de fraai kopers uurwijzer met slagwerk van Rutgerus en Van Meurs uit 1779. Direct onder de klok staat in dichtvorm nog eens het door een achternicht van Cornelia op 30 mei 1774 uitgevoerde begin van de bouwgeschiedenis:

'Gods zegen lei de grond en de
Barmhartigheid
Van Occo heeft den schat tot deezen
bouw gegeven
Maria Gillis heeft den eersten steen
geleid:
Nu kan hier maagd en weeuw gerust en
vreedzaam leven.'

Door de modernisering van de kamers nam het aantal woningen in de 20e eeuw verder af. Daarom werden in 1925 tekeningen gemaakt om midden op het binnenterrein een vierkant bouwblok van twee lagen met kap te bouwen.⁹ Uiteindelijk ging dit plan voor 16 woningen niet door. Sindsdien is er voortdurend verbouwd aan het eigenlijke hofje. Zo werden in de jaren dertig de woningen weer gerenoveerd en zijn centrale verwarming en een warmwatervoorziening aangelegd. Begin jaren zestig werd het belendende pand op nr. 92, een huis met een 18e-eeuwse klokgevel, met het hofje verbonden en voorzien van een gemeenschappelijke bewonersruimte. Vervolgens vond in 1977-1978 een algehele restauratie van voornamelijk de buitenzijde plaats in overleg met het Bureau Monumentenzorg van Amsterdam en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en volgens tekeningen van architect J. van Stigt.¹⁰ En ten slotte werd bij de laatste renovatie het gebouw opnieuw onder handen genomen, deze keer echter voornamelijk aan de

binnenzijde. Voor ruim twee miljoen gulden werden hofje met kapel annex sacristie en het verbonden pand op nr. 92 met de recreatieruimte geheel gerenoveerd. Vele muren werden doorbroken en zodoende veranderden de 34 kleine huisjes in 25 moderne woningen, uitgerust met allerlei voorzieningen van liften tot en met een gesloten tv-circuit, waarmee bij ziekte op de kamer ook de H. Mis in de kapel kan worden gevolgd. De concierge van het hofje kan in de aparte conciergewoning door middel van een centraal waarschuwingssysteem eenvoudig vaststellen waar zich eventueel problemen voordoen.

Midden 1990 begon aannemer Kneppers op basis van tekeningen van architect Geusebroek met de verbouwing van de westzijde van het hofje en begin 1991 kwam als tweede fase de oostzijde aan de beurt. Door de fasering bleef het ongemak voor de bewoners enigszins beperkt. Uiteindelijk kon de burgemeester van Amsterdam op 29 juni 1991 met het planten van een boom het complex voor gerenoveerd en heropend verklaren. Als dank voor de ondervonden steun van de gemeente schonk de familie Gillès de Pélicy de stad uit het familiearchief een authentieke oorkonde uit 1552 waarin een verre voorvader van de stichters van het hofje, Sybrant Pompejus Occo, als schepen van Amsterdam optreedt.

Regentenkamer en portrettenverzameling

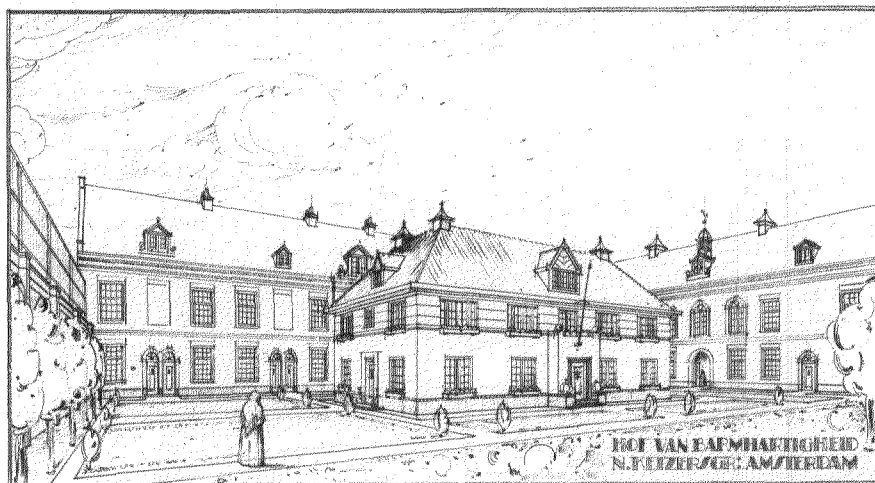
Een hofje werd in de regel bestuurd door een college van regenten. Zij werden door de stichter al of niet bij testament aangewezen. Het waren meestal vrienden of familie van hem of haar en door middel van coöptatie werden in het vervolg nieuwe regenten geworven. Op gezette tijden kwam het college bijeen op een speciaal daarvoor ingerichte kamer op het hofje: de regentenkamer. Daar spraken zij in vergadering over de toelating van nieuwe bewoners, het opstellen van reglementen, de zorg voor de algemene gang van zaken op het hofje en het oplossen van problemen. Maar vooral moesten zij zorgen voor een goede belegging van de nagelaten gelden, zodat het hofje aan zijn (financiële) verplichtingen en doelstelling kon blijven voldoen.

Uit verbondenheid met het hofje of uit barmhartigheid deden de regenten regelmatig nieuwe schenkingen. Soms waren het financiële donaties, soms gelden voor een speciaal doel en vaak waren het kunstzinnige voorwerpen als schilderijen en meubels.

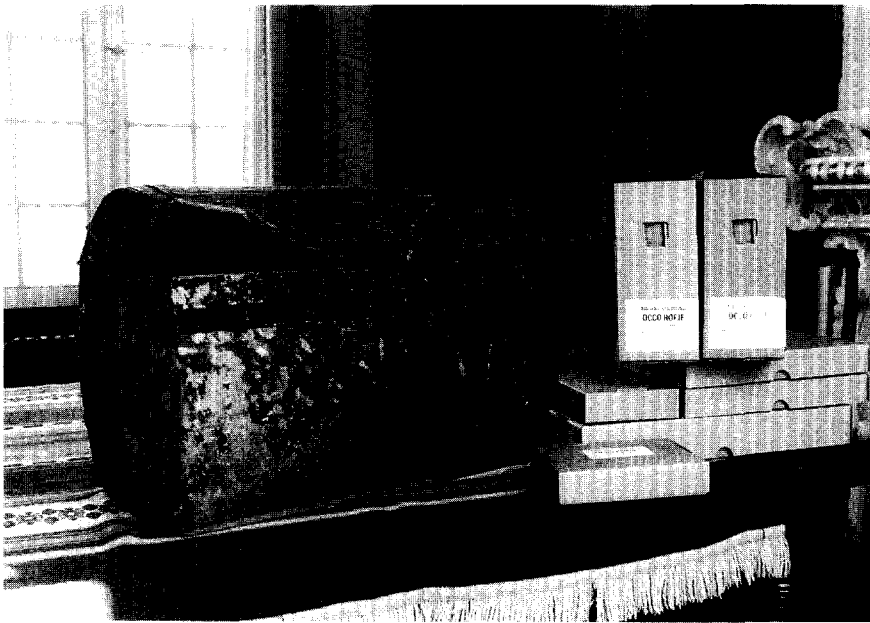
In de 20e-eeuw waren bestuurlijke vernieuwingen voor het hofje noodzakelijk geworden. Met de inwerkingtreding van het nieuwe Burgerlijk Wetboek in 1976 werd bepaald dat oude instellingen van weldadigheid een stichtingsvorm dienden te krijgen. Dit heeft voor het Occo Hofje in 1979 zijn beslag gekregen. De bestuurlijke versterking is in 1986 nog verder gegaan door het sluiten van een samenwerkingsconvenant met de eveneens Amsterdamse stichting Het R.C. Maagdenhuis. Sindsdien nemen twee bestuursleden uit die stichting ook zitting in het dagelijks bestuur van het Hofje. Met gevoel voor traditie worden ze nog steeds regenten genoemd en vergaderen enkele malen per jaar in de naar hen genoemde kamer.

4. Een 18e-eeuwse tekening op perkament van het geslachtswapen van Cornelia Elisabeth Occo: een gouden adelaar op een blauw veld.

5. Schetstekening uit 1926 van een niet gerealiseerde uitbreiding op het binnenterrein van het Occo Hofje.

6. Oude en moderne archiefberging: de 18e-eeuwse olifantskist versus de 20e-eeuwse zuurvrije 'Amsterdamse' archiefdoos.

De regentenkamer van het Occo Hofje is niet overdreven groot of luxueus. Met uitzondering van de fraaie in diverse kleuren marmer uitgevoerde rococoschoorsteen die uit een ouder huis afkomstig is, kan de kamer zelfs als eenvoudig worden betiteld. Maar in opmerkelijk contrast hiermee staat de rijke collectie schilderijen (portretten) waarmee de wanden op een 18e-eeuwse wijze van exposeren geheel zijn behangen. Het is een relatief onbekende collectie die als geheel zelden of nooit voor het publiek toegankelijk is geweest. Maar de mooiste stukken hebben echter al wel verschillende belangrijke tentoonstellingen gesierd. Het portret van 'stamvader' Pompejus Occo is zelfs in de vaste expositie van het Rijksmuseum opgenomen.¹¹

De dubbelportretten van verre voorzaten van Cornelia Occo springen er qua omvang en kwaliteit uit. Beroemd is het dubbelportret dat Dirck Jacobsz¹² in de 16e eeuw maakte van Herman Hajo Hompens (1495-1540) en zijn vrouw Anna Pompejusdr Occo.¹³ De schilderijen zijn zo bijzonder dat ze in 1985 zijn geplaatst op de lijst van kunstobjecten behorende bij de Wet tot behoud van cultuurbezit. Deze wet moet zorgen dat voorwerpen van grote culturele betekenis behouden blijven voor het cultuurbezit in Nederland.

Andere mooie exemplaren zijn het dubbelportret door Cornelis Ketel van Pompejus Dircksz Occo en Eva Pieterdr Ruys uit 1580/2 en ook de schilderstukken door Pieter Pietersz van Adolphus Occo en zijn echtgenote uit 1589. Maar eveneens van goede kwaliteit zijn bijvoorbeeld het 16e-eeuwse portret van een anonieme geestelijke en het kinderportret van Ida Lucasdr Occo uit 1613. Van veel later datum is het charmante schilderij van regentes Françoise Gilles-Roest van Alkemade met haar beide zoons

Theodoor en Louis dat door N.J. Delin in 1793 is vervaardigd.

Het opmerkelijke aan de collectie is dat deze op zich geen weerspiegeling vormt van het regentenbestuur. Er zit geen enkel echt regentenportret bij, het zijn familieschilderijen die door vererving bij de laatste Occo's en hun erven terecht zijn gekomen en bij oplevering van het hofje uit decoratieve overwegingen (of ruimtegebrek?) in de regentenkamer zijn opgehangen. Slechts enkele portretten stellen familieleden voor die ook nog regent zijn geweest.

De verzameling is ook in die zin willekeurig omdat portretten van andere regenten veelal nog in het particulier bezit zijn van de huidige eigenaren van het hofje.

Een huis- en devotiekapel

Was het hofje uit christelijke barmhartigheid opgericht, de rooms-katholieke achtergrond van stichteres en regenten speelde in het dagelijks leven een belangrijke rol. De aanwezigheid van een kapel op het hofje werd daarom al langer gewenst. Pas na een grote schenking van regentes Françoise Gilles-Roest van Alkemade in 1816 kon er een bedehuis worden opgericht. Een drietal kamers moest er voor worden opgeofferd. De kapel werd gewijd aan St. Elisabeth, een eerbetoon aan de stichteres als wel aan deze patroonheilige van de zieken. Met de paters van de kerk 't Boompje werd overeengekomen dat zij op zon- en feestdagen er de mis zouden celebreren.

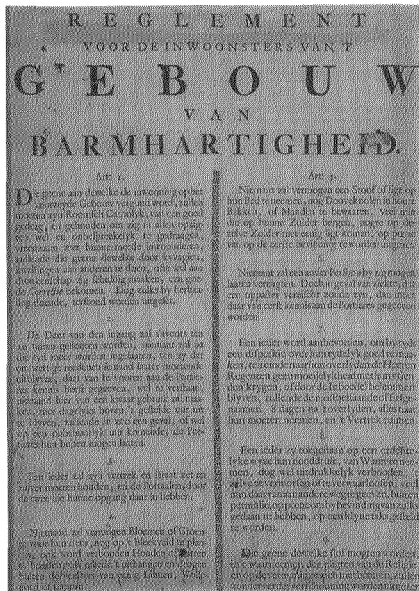
Kapel en sacristie zijn sober ingericht, met uitzondering van het altaar dat met korinthische pilasterordonnantie en Lodewijk XVI festoenen is uitgevoerd. Het omgeeft een altaarschildering uit de Vlaamse school, Christus aan het kruis voorstellende uit ca 1700.

Ter opberging van het Allerheiligste was in het verleden een rococotabernakel aangeschaft dat is voorzien van een met zilver beslagen deurtje. Dit deurtje biedt ons een kijkje in de toenmalige gepraktiseerde devoties door bewoners en regenten. Er is namelijk een tekening in gegraveerd van het mirakel van Amsterdam dat in 1345 heeft plaatsgevonden. De in een haardvuur geworpen hostie zou toen niet zijn verbrand. De datum 1845 op het zilveren deurtje wijst op een schenking ter gelegenheid van het 500-jarig jubileum van het wonder.

Het is niet de enige devotionele relatie tussen de Occo's, het hofje en het Amsterdamse mirakel. Aan het begin van de 16e eeuw blijkt Pompejus Occo al kerkmeester van de H. Stede (de bedevaartskapel waar het wonder werd vereerd) te zijn geweest en in de 18e eeuw blijkt – uit een van haar aante-

7. Gevel van het Occo Hofje, gelegen aan de Nieuwe Keizersgracht in 1992.

8. Reglement voor de bewoners van het Occohofje, eind 18e eeuw.

kenboekjes – Cornelia zelf in stille omgang de oude processieroute na te lopen.¹⁴ Bekende namen van de Occo's of regenten komen we ook tegen in de ledenlijst van het St. Caeciliacollegie.¹⁵ Een gezelschap waarin belangrijke r.k. Amsterdammers in de 17e-19e eeuw wekelijks bij elkaar kwamen om het mirakelsacrament te vereren. Maar bij vergelijking van namen wordt duidelijk dat de structuur nog ingewikkelder is en dat verschillende van de regenten van het Occo Hofje ook een dergelijke functie bij het Maagdenhuis of het jongensweeshuis bekleedden. Het is de kleine wereld van het Amsterdamse katholieke patriciaat.

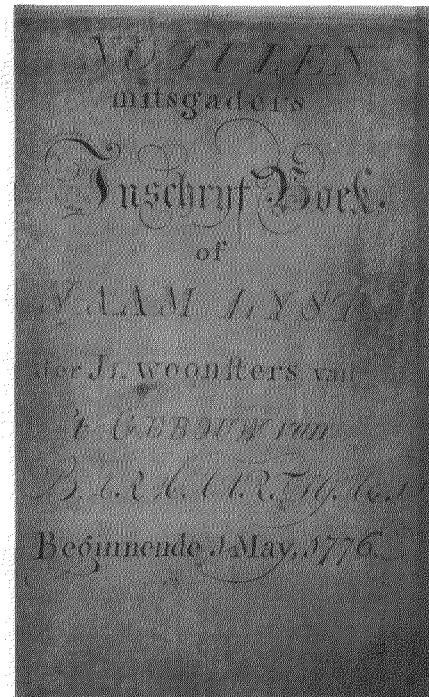
De archieven

Elke instelling produceert archiefmateriaal. Daarom beschikken oude stichtingen vaak over een intrigerende verzameling historische stukken. Het archief van het Occo Hofje was geheel uit het zicht geraakt, totdat het in 1974 door de conciërge op de zolder van het hofje werd teruggevonden. Nadat een laag stof van twee eeuwen was verwijderd, plaatste hij het materiaal in de regentenkamer. Daar kwam het opnieuw op de achtergrond te staan, totdat bij de besprekingen in de regentenkamer over de nieuwste renovatie van het gebouw ook het archief terloops aan de orde kwam. Het bestuur wenste deze oude stukken eveneens op orde en in goede staat teruggebracht. Bij nadere bestudering bleek het niet om één archief maar om verschillende (onderdelen van) archieven te gaan: die van het Occohofje, maar ook het persoonlijk archief van Cornelia Occo en stukken van haar familie. De inventarisatie bleek een ware speurtocht in het verleden. Een eerste bestandsopname bleek al spannend: er waren drie kisten met materiaal:

een fraai beschilderde ijzeren kist uit de 17e eeuw met enkele oude oorkonden en registers, een 18e-eeuwse kist, bekleed met olifantschuld, geheel gevuld met aaneengeregen bundels (lassen) rekeningen en kwitanties en pakketjes met zakelijke correspondentie van Cornelia persoonlijk, en ten slotte een 19e-eeuwse houten kist met voornamelijk financiële administratie en de oude (ver-)bouwtekeningen van het hofje.

Veel van de documenten en brieven bleken vrijwel onaangeroerd sinds ze door Cornelia zelf met aandoenlijke roze en groene linten waren samengebundeld en in de koffer waren gestopt. Slechts de correspondentie bovenin was in de afgelopen jaren heen door elkaar geraakt vanwege het regelmatig, maar oppervlakkig snuffelen in de oude spullen door bestuursleden of door andere nieuwsgierigen.

Toch bleek een aanzienlijk deel van de archiefstukken niet meer aanwezig. Met name uit de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw was weinig bewaard gebleven. Correspondentie noch notulen zijn er uit die periode overgebleven. Reeds in de 19e eeuw constateerde B.M.J. de Bont die, in verband met zijn onderzoek naar de genealogie van de Occo's, het hofje had bezocht dat het archief 'zeer soober' is.¹⁶ Een speurtocht door mij gehouden langs (de familie van) oud-administrateurs en andere betrokkenen leverde behalve enige krantenknipsels en een enkel verdwaald archiefstuk bitter weinig op. Het bezoek aan het familiearchief van de eigenaren van de stichting, de Belgische familie Gillès de Pélichy (erven/familie van de Occo's)¹⁷, in de buurt van Brugge evenmin. Wel bleken daar nog enkele stukken aanwezig met betrekking tot het overlijden van Cornelia en haar legaten aan het Occohofje, die meer in Amsterdam op hun plaats zouden zijn. Van de familie kreeg het bestuur toestemming om

9. Omslag van het perkamenten 'Notulen mitsgaders Inschrift Boek of Naam Lyst der Inwoonsters van 't Gebouw van Barmhartigheid' uit 1776.

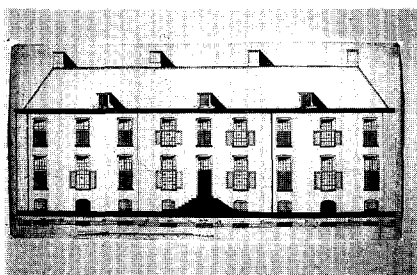
deze waardevolle aanvulling in het archief van het hofje op te laten nemen. Hoewel men nog steeds hoopt op het tevoorschijn komen van de ontbrekende archiefbestanddelen is besloten de archiefinventaris toch maar af te ronden.¹⁸ Al met al is het boven water komen van dit archief een waardevolle aanvulling voor de sociaal-economische geschiedenis van de stad Amsterdam. We treffen er zeer veel uiteenlopende stukken

10. Kopergravure van het hofje door P. Fouquet jr. naar een tekening van H. Schoute uit ca. 1780.

in aan. In de eerste plaats zijn dat de persoonlijke aanteken- en brievenboeken van Cornelia en haar zakelijke correspondentie. Maar belangrijk zijn ook de dossiers betreffende de nalatenschappen van Cornelia en haar moeder. De bouw is uitgebreid gedocumenteerd met fraaie 18e-eeuwse tekeningen. De sociale geschiedenis van het hofje ligt in diverse papieren over de inschrijving, plaatsing, verblijf en overlijden van de bewoners besloten, zoals de in perkament gebonden 'Notulen mitsgaders Inschrijf Boek of Naam Lijst der Inwoonsters' en 'Begravenis Boek der Inwoonsters'. Verder omvat het bestand ook de kleine archiefjes van de misfundatie Roest van Alkemade-Gilles en van de vicarie Het Voorhout. Et cetera.

Over het algemeen verkeren de archivalia in een zeer goede staat, slechts enkele beschadigde en versleten archiefstukken moesten door een restauratieatelier weer worden opgekalefaterd. Helaas moesten wel de oude romantische archiefkisten wijken voor moderne zuurvrije archiefdozen en omslagpapieren die een verantwoord materieel beheer en behoud mogelijk maken.

11. Niet uitgevoerd eerste ontwerp voor de voorgevel van het nieuwe Occo Hofje door Coenraat Hoemaker uit 1769 (37 x 74 cm; Archief Occo Hofje inv. nr. 141).

Tot slot

Het Occo Hofje, een utiliteitsgebouw uit de 18e eeuw, blijkt een interessant complex aan maatschappelijke waarden te bevatten. Nog steeds heeft het eenzelfde doel en functie als waarvoor het indertijd is gebouwd. De gebruikers zijn in doelgroep ook weinig veranderd. Daarenboven biedt het hofje in cultuur-historisch opzicht een fraaie compositie: enerzijds een monumentale behuizing gestoffeerd met een fraaie kunstcollectie dat de familie Occo en de regenten door de eeuwen heen typeert en anderzijds beschikt het over een interessant archief waarmee de historische betekenis en ontwikkeling van het hofje duidelijk kan worden gemaakt.

Het is te danken aan de inzet van het bestuur van het hofje en aan de subsidies van de gemeente Amsterdam en de provincie Noord-Holland dat een en ander op een vakkundige wijze is gerestaureerd en geïnventariseerd en zodoende voor de toekomst voor de stad Amsterdam kan worden behouden.

12. De gerenoveerde kapel van het hofje. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, A. van der Wal, 1992.

Noten

- 1 Dit artikel is een voorlopig overzicht van de historie van het hofje en de veranderingen van de afgelopen twee jaar. Er zijn plannen voor een studie naar het leven van Cornelia Elisabeth Occo en familie en de geschiedenis van haar hofje.
- 2 Pompejus (of Poppo) Occo leefde van 1482/3 tot 1537. Hij was afkomstig uit Friesland. Zijn zoon Sybrant Pompejus Occo leefde van 1517 tot 1588. Deze werd in 1541 schepen van de stad en was in de periode 1556-1562 viermaal burgemeester van de stad. Via de lijn van Tietje Occo, de dochter van Pompejus is uiteindelijk in de 17e eeuw uit Jan Lucasz Occo (1652-1701) en Maria Agnes Barbou (?-1737) Cornelia Elisabeth geboren.
- 3 Gemeentearchief Leiden, notariële archieven, inv. nr. 1942, dl. C (notaris H.I. Kreet, 14 september 1752).
- 4 Zie over zijn afkomst R. Meischke, *Amsterdam; Het R.C. Maagdenhuis, het huizenbezit van deze instelling en het St. Elisabeth-gesticht* (Den Haag: SDU, 1980) p. 75.
- 5 Archief Occo Hofje, inv. nr. 127: 'Bestek en Condiën', 19 februari 1774. De uitgevoerde tekeningen staan onder de inv. nrs. 128-133.
- 6 Meischke, *Het R.C. Maagdenhuis*, pp. 103-104.
- 7 Nadat in 1956 architect Van Galen al geprobeerd had ramen in de gesloten voorgevel te mogen plaatsen, besloot de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg pas op 23 maart 1964 dat de vier buitenste blinde ramen opengemaakt mochten worden. De middenrisaliet diende gesloten te blijven. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Oud archief, 1956-1964, dossier nr. 91, Occo Hofje.
- 8 Gemeentearchief Amsterdam, archief van de Dienst der Publieke Werken, 1856-1921; Bouwtekeningen, inventarisnummer 16.658: beschikking dd. 3-8-1893 nr. 11899/3931 PW. Voor de aanvraag van de (ver-)bouwvergunning voor het perceel Nieuwe Keizersgracht 94 had architect J. Hendrix in juni 1893 een vijftal tekeningen gemaakt: 'Ontwerp tot het vergroten en verbouwen van het R.C. Gesticht van Barmhartigheid alhier'. Deze zijn nu als bijlagen bij de beschikking gevoegd.
- 9 Archief Occo Hofje inv. nr. 157.
- 10 Zie archief Occo Hofje, inventarisnummers 178-183, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Oud Archief II, 1970-1979, nr. 5055, Occo Hofje. Het restauratieplan werd zonder opmerkingen door Monumentenzorg goedgekeurd.
- 11 Zie over dit schilderij: B. Haak, 'Het portret van Pompejus Occo door Dirck Jacobsz', in: *Bulletin Rijksmuseum* jrg. 6 (1958) pp. 27-37; F.J. Dubiez, 'De Amsterdamse bankier en humanist Pompejus Occo en zijn portret door Dirck

Jacobszoon', in: *Ons Amsterdam* jrg. 10 (1958) pp. 194-202; S.A.C. Dudok van Heel, 'Een kooplieden-particiaat kijkt ons aan of de emancipatie van het Amsterdamse portret tot 1578', in: *De smaak van de elite; Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*, red. R. Kistemaker en M. Jonker (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986) pp. 19-39.

- 12 Hij leefde van ca. 1495 tot 1567 en was de zoon van Jacob Cornelisz van Oostzanen. Dirck is als portretschilder een belangrijk vertegenwoordiger van de vroege Amsterdamse schildersschool.
- 13 Voor een beschrijving en afbeeldingen van de schilderijen zie B. Haak in *Bulletin van het Rijksmuseum* jrg. 6 (1958) pp. 22-37.
- 14 Archief Occo Hofje, inv. nr. 410. Dit is een belangrijke notitie die voor het eerst bewijst dat de mirakeldevotie met het daaraan verbonden ritueel om de oude middeleeuwse processieroute te belopen in de 18e eeuw nog in Amsterdam werd gepraktiseerd. Cfr. P.J. Margry, *Amsterdam en het mirakel van het heilig sacrament; Van middeleeuwse devotie tot 20e-eeuwse stille omgang* (Amsterdam: Polis, 1988) pp. 24-25 en 41-42.
- 15 Zie T.C.M.H. van Rijkevorsel, *Geschiedenis van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam 1570-1887* (Amsterdam: J.S. de Haas, 1887) pp. 81-85.
- 16 B.M.J. de Bont, *Het geslacht Occo en het gebouw van Barmhartigheid te Amsterdam* (Amsterdam: C.L. van Langehuysen, 1893).
- 17 De oorspronkelijk Zuidnederlandse katholieke familie Gilles, heeft zich via Engeland aan het begin van de 17e eeuw in Amsterdam gevestigd. In 1752 trouwde Jean Philippe Gilles met een dochter van de zuster van Cornelia Elisabeth Occo, waardoor de Occo's en de Gillesen verwant raakten. Hun zoon Louis Michel Gilles trouwde in 1780 te Antwerpen met Jeanne-Petronella de Pret. Daardoor kwam de familie Gilles weer in de Zuidelijke Nederlanden terecht. In 1872 is bij Koninklijk Besluit de familienaam met de achternaam van de echtgenote van Louis baron Gilles tot Gillès de Pélichy uitgebreid. Zie over de familie: Ch. Gillès de Pélichy, *Histoire des Gillès et Gillès de Pélichy* (Brugge: Westvlaamse Drukkerij en Uitgeverij, 1971); dit is de verbeterde herdruk van: idem, *Album de famille; essai de généalogie complétée par des notices historiques concernant les barons Gillès de Pélichy, de Belgique, et les Gillès, de France, issus d'une même souche originaire de nos provinces* (z.p., 1949).
- 18 P.J. Margry en O. Faber, *Inventaris van het archief van de Stichting Occo Hofje c.a. (1673) 1758-1985* (Amsterdam: Stichting Occo Hofje, 1992). Het archief wordt bewaard op het Occo-hofje en kan aldaar voor onderzoek worden ingezien.

Landgoed De Schaffelaar: natuur en verleden bij Barneveld¹

G. Dragt

De Schaffelaar is een 90 ha. tellend landgoed, gelegen ten noordoosten van het dorp Barneveld in de provincie Gelderland. Sinds 1967 is het grootste deel in handen van de Stichting Het Geldersch Landschap en opengesteld als recreatiegebied. Het huidige huis De Schaffelaar, op het zuidwestelijk deel van het landgoed, kwam in 1968 in het bezit van de gemeente Barneveld en dient tegenwoordig tot huisvesting van buitenlandse studenten aan het 'Barneveldse College', een opleidingscentrum tot Dierveredeling. De gemeente werd tevens eigenaar van 5 ha. grond in de directe omgeving van het huis.

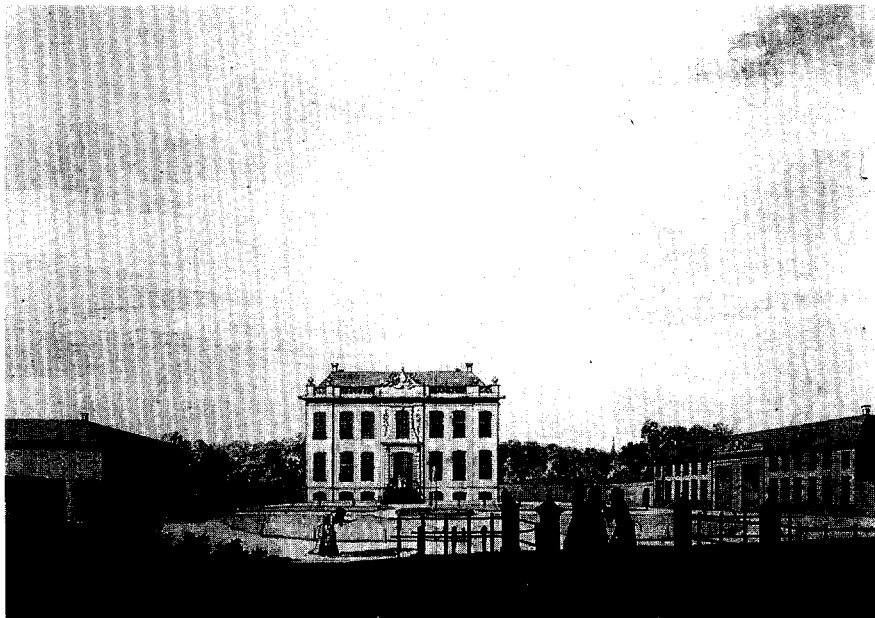
Van 1977 tot 1982 werd het huis gerestaureerd onder leiding van de architect W.A. Heineman uit Velp.

Zowel de ligging als de vorm en de naamgeving van de behuizing hebben door de eeuwen heen verschillende wijzigingen ondergaan. Door plaatsing van de ontwikkelingen op De Schaffelaar in het kader van de internationale en nationale ontwikkelingen van de architectuur en tuinarchitectuur zal duidelijk worden waarom De Schaffelaar voor Nederland een uniek monument is.

Ontstaan en eerste aanleg

In de Bourgondische tijd, een periode in Nederland van 1363 tot 1482, stond nabij Barneveld een kasteel. Mogelijk was dit het kasteel dat bekend stond onder de naam Hackfort. 'Hackfort' of 'Haeckfoirde' is angelsaksisch voor 'Eikenvoirde' of 'Eikenhout aan een beek'.² Het is aannemelijk dat het kasteel zijn naam niet te danken heeft aan het geslacht Hackfort dat mogelijk de eerste bewoner was, maar aan het landschap waarin het kasteel destijds gesitueerd was.

De Schaffelaar is gelegen in de Gelderse Vallei, een gebied dat gelegen is tussen de Utrechtse Heuvelrug, het Gooi en de Veluwe. Het landschap van de Gelderse Vallei werd gekenmerkt door een afwisseling van lage natte en hogere droge gronden.³ Barneveld en de directe omgeving was ten tijde van zijn ontstaan geschiedenis een nat gebied. Dit wordt onder andere bewezen door de aanwezigheid van beken in de directe omgeving van Hackfort, de Barneveldse en de Esvelder beek en de benamingen van stukken land zoals vermeld op de tiendkaart van J. Passavant van Barneveld en omstre-

1. Aquarel voorraanzicht De Schaffelaar op de koeweide, toegeschreven aan H. Numan, eind 18de eeuw, 34 x 46 cm., Gemeentearchief Barneveld. Foto RDMZ.

ken uit 1697 (kaart 1). Ook uit het feit dat nu nog langs wegen en lanen door het landgoed sloten voorkomen blijkt deze bodemkundige karakteristiek.

De geografische gesteldheid heeft tesamen met het in cultuur brengen van de grond het landschapsbeeld op het landgoed bepaald. Dit wordt nog steeds gekenmerkt door weidegronden en akkercomplexen en afgewisseld door heidevelden en bossen. Een totale aanleg op het landgoed van rechte, loodrecht op elkaar staande en uitwaaiende lanen en zichtassen wordt voor het eerst geregistreerd in de topografische kaart van de Veluwe en Veluwezoom van M.J. de Man uit ca. 1803 (kaart 2). Mogelijk dateert de opzet van een recht lanenstelsel op De Schaffelaar uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Een uitbreiding in de vorm van een sterrebos – hier opgebouwd uit dertien lanen die op één punt samenkomen en een kanaal waaraan aan weerszijden een laan gelegen is – dateert uit de jaren '20 en '60 van de achttiende eeuw.

De aanleg van een stelsel van rechte lanen en het sterrebos heeft wellicht zowel te maken gehad met de manier van ontginning van de woeste gronden in Gelderland als met een wijze van tuinaanleg.⁴ Ontgin-

ningstraditie, aanwezigheid van kapitaal, ontwikkelingen op het gebied van de tuinarchitectuur in Nederland, Frankrijk en Engeland vormden de voedingsbodem. Uit de eenvoud van de aanleg, de wijze van aanplanten van bomen en heesters en het creëren van vista's in een radiaal systeem van rechte assen blijkt de behoefte om het omringende landschap in de tuinaanleg te integreren.

Het in cultuur brengen van het landschap is ook een van de redenen geweest voor het vanaf 1300 ontstaan van versterkte huizen in de vorm van kastelen en havezathen. Op de zogenaamde 'koeweide', een – nog steeds bestaand – vierkant, door een gracht omgeven stuk land op het landgoed De Schaffelaar heeft eveneens een dergelijke behuizing gestaan. Rond 1700 werd op de plek van het vervallen kasteel in opdracht van Lucas Willem van Essen het edelmanshuis Hackfort gebouwd⁵, dat evenals de meeste Gelderse edelmannshuizen sober was vormgegeven. De Gelderse edelmannshuizen waren namelijk in de eerste plaats het centrum van het landbouw- en jachtbedrijf en sterk verbonden met hun boerderijen en de plaatselijke dorpsgemeenschap en

fungeerden pas in de tweede plaats als buitenplaats.⁶

Voorbeelden van buitenplaatsen in Gelderland met een formele aanleg waaraan vermoedelijk eveneens zowel ontginningsprincipes als tuinarchitectuurprincipes ten grondslag lagen zijn Ampsen bij Lochem, 't Zelle in Hengelo, De Slangenborg bij Doetinchem en Keppel bij Laag Keppel.

In de 16de of 17de eeuw werd de naam van het kasteel veranderd in De Schaffelaar. De oorzaak hiervan is vermoedelijk een aantal verervingen tussen het geslacht Hackfort en een geslacht dat een kasteel of havezathe genaamd Schaffelaar bij Amersfoort bewoonde. Ook een huwelijk in 1633 speelde hierbij een rol. Voor beide partijen van dit huwelijk lijkt een verre bloedverwantschap te bestaan met Jan van Schaffelaar, die in 1482 gedurende de Hoekse en Kabeljauwse twisten van de toren in Barneveld sprong om het leven van zijn strijdmakkers te redden.

Deze band met Jan van Schaffelaar en Barneveld zal nog van belang blijken te zijn bij het verklaren van de bouw van het huidige neo-gotische 'kasteel' en de samenhang met de landschappelijke parkaanleg.

Vernieuwingen vanaf 1767

In het jaar 1767 werd op de plek van het edelmanshuis, dat toen dus afgebroken moet zijn, begonnen met de aanleg van een woning in Lodewijk XVI-stijl, dat aan weerszijden van het voorplein geflankeerd werd door een bijgebouw. De voorgevel van het huis was naar het noorden gericht. Volgens

H. Numan, die in 1797 belangrijke buitenplaatsen heeft afgebeeld en beschreven in zijn werk *Vierentwintig printtekeningen met couleuren, verbeeldende Hollandsche Buitenplaatsen, met derzelver beschrijvingen*, overtrof het in comfort, grootte en pracht de meeste huizen in de aanzienlijkste steden van Nederland.⁷ Het huis was 107 voeten breed en telde drie verdiepingen. De twee vleugels van twee verdiepingen waren ieder 146 voet lang. Uit advertenties van het jaar 1793 komen we meer over de behuizing te weten.⁸ 'Het geheel is onderkelderd en vervulft, waarin zeer ruime keuken, kelders en wat dies meer is, gevonden wordt; wyders op de eerste verdieping, waarvan het fraaije voorhuis en gang met witte marmarsteen is gevloerd, een grote zaal met nieuwmodische tapijten behangen, vijf cabinetten, alle nieuwmodisch behangen, en, zowel als voorhuis en trap, geplafonneerd; op de tweede verdieping zijn agt slaapkamers en drie cabinetten, groote roijaale trap van de kelders tot op de tweede etage, en nog een derobé insgelijks van de kelder tot de groote zolder toe, en wat verder tot gemak van bewooning dienen kan'. Bovendien was het 'ingericht met kostelijke en nieuwmodische meubelen'. Over het exterieur en de directe omgeving wordt in deze advertentie vermeld: 'Aan weerszijden der Basse cour, die groot, fraai, en met Brabandsche keyen geplaveid is, en in wiens midden een schoone fontein springt, zyn twee spatieuze en mede geheel nieuwe vleugels, waarin drie stallen, zamen voor 30 paarden, en een groot aantal hoornvee, benevens een extra ruim koets-huis gestucadoord, en alles wat tot een huisvesting van een menigte domestiquen, en

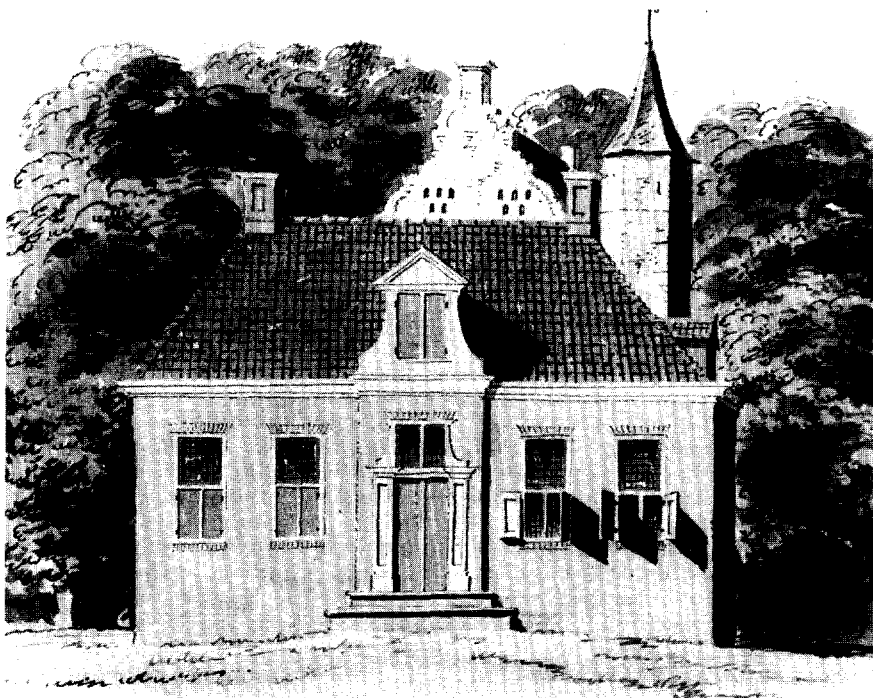
tot gemak van een groote boerderij vereischt wordt, alsmede nog eenige vertrekken tot stryk- en mangelkamers etc. gebruikt wordende. Alle deeze gebouwen zijn beneden en rondsom met groote blaauwe Namensche steen voorzien, de voorgevels, het frontispice, en de balustrade van het Heeren-huis zijn met nieuwmodische en keurig gewerkte Benthemer steen versierd'. Dit alles was gelegen in 'een zeer vischrijke en brede gragt, welke door een altoos lopende cascade of waterval ververscht en doorspoeld wordt'.

De zeer ruime Basse cour en het herenhuis waren tesamen een halve morgen groot.⁹ Het landgoed in zijn geheel, met alle bijbehorende stukken land, besloeg in die tijd ca. 160 morgens.

De ontwikkelingen op het landgoed geven vervolgens weer dat bij aanpassingen aan de heersende vormtaal op het gebied van de tuinarchitectuur de verbondenheid met het landschap een belangrijke rol bleef spelen. Tussen 1767 en 1793 werd waarschijnlijk in de directe nabijheid van het nieuwgebouwde huis en los van de overige aanleg op het landgoed een tuin in 'Anglo-Chinese' stijl aangelegd, waardoor hier sprake is geweest van de vroegste fase van de 'landschappelijke' aanleg. Deze valt wellicht enigszins te vergelijken met het ontwerp uit ca. 1784 voor een landschappelijke aanleg in de directe omgeving van het kasteelcomplex op het landgoed Doorwerth door Johan Georg Michaël (1738-1800).¹⁰

Op de afbeeldingen uit 1794 zijn elementen te zien van een formele, classicistische aanleg. Een aanleg waarbij water in de vorm van vijvers, fontein en watervallen, sierbeplanting in de vorm van bloemperken, in potten en orangerieën (in verband met de verzamelmode van exoten), hagen, tuinbeelden, menagerieën en dergelijke als wezenskenmerken beschouwd kunnen worden. Vermoedelijk betrof het in de directe omgeving van het huis tussen 1767 en 1793 een aanpassing van een nog aanwezige formele aanleg aan stijlelementen die kenmerkend zijn voor de vroege landschapskunst. Die 'Anglo-Chinese' aanleg zou op de afbeeldingen gezien kunnen worden in de weergegeven losse groepering van lage heesters binnen de hagen en in de bomen, lage en hogere heesters buiten de hagen. Daarnaast mogen we veronderstellen dat, tussen de gewassen, paden met een speelser verloop aangelegd waren.

Ook het overige landgoed werd door de toenmalige eigenaar, Lucas Willem van Essen (een kleinzoon van de eerder genoemde Lucas Willem), verfraaid door de aanleg van nieuwe bossen, wandel- en rijwegen, het graven van grachten, aanleggen van beken, natuurlijke watervallen en fontein. In ieder geval vanaf de jaren '70 van de achttiende eeuw werd op De Schaffelaar bovendien aan bosbouw gedaan.¹¹ Deze ontwikkeling in de aanleg van bossen op buitenplaatsen vond vanaf ca. 1760 in heel Gelderland plaats. De reden hiervoor was van

2. Gewassen pentekening met het opschrift 'C. Pronk del ad. viv. 1730 Hakvoort', 14,4 x 17,3 cm. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

3. Aquarel zijaanzicht noordwestzijde, ca. 1794, 34,5 x 50 cm. Origineel in het bezit van mevr. Clifford Kocq van Breugel-van Nagell te Doorn. Foto RDMZ.

economische aard. Exploitatie in de vorm van hakhoutbossen was door stijgende houtprijzen aantrekkelijk geworden. Aangezien op de Veluwe de bodem schraal was, werd daar geëxperimenteerd met verschillende naaldboutsoorten, hetgeen grote delen van het Gelderse landschap veranderde.¹² Op De Schaffelaar was naast de exploitatie van dennen, sparren en larixen ook sprake van exploitatie van de daar vanwege de vochtige bodemgesteldheid in de Gelderse Vallei- van nature voorkomende houtsoorten zoals berken-, elzen-, essen- en eikenakkermaalshout.

Doordat de bomen op het landgoed De Schaffelaar niet alleen in de percelen die tussen het lanenstelsel in lagen gekapt werden maar tevens in de lanen zelf, kan hier gesproken worden van een combinatie van representatief en economisch gebruik van de laanbeplanting. Hierin valt een vereniging van het nuttige met het aangename waar te nemen, die in Nederland in de achttiende eeuw op de buitenplaatsen bij voorkeur werd nagestreefd.¹³

Op De Schaffelaar valt dit af te lezen uit de totaalaanleg van het landgoed met zijn landbouwgronden zoals weilanden en akkers, de boomgaarden – met ‘de uitgezochtste vruchtboomen van onderscheidene soorten’ en broeikassen – ‘met schoone persikke, druive en ananas-kasten’ –, een orangerie – met ‘orangeboomen, olianders, alouées, laurierboomen en andere potten met vreemde gewassen en bloemen’ –, de menagerie en een visrijke gracht, de tuinmanswoning, het jagershuis, koetshuis, de boerderij en arbeiderswoningen, stallen voor vee, schuren en een hooiberg.¹⁴ Zoals in advertenties uit 1793 waarin de buitenplaats te koop werd aangeboden, beschreven werd, bevatte het ‘volstrekt alles wat tot een alleraangenaamst buitenverblijf behoort’.

Ontwikkeling van de landschappelijke aanleg rond 1808

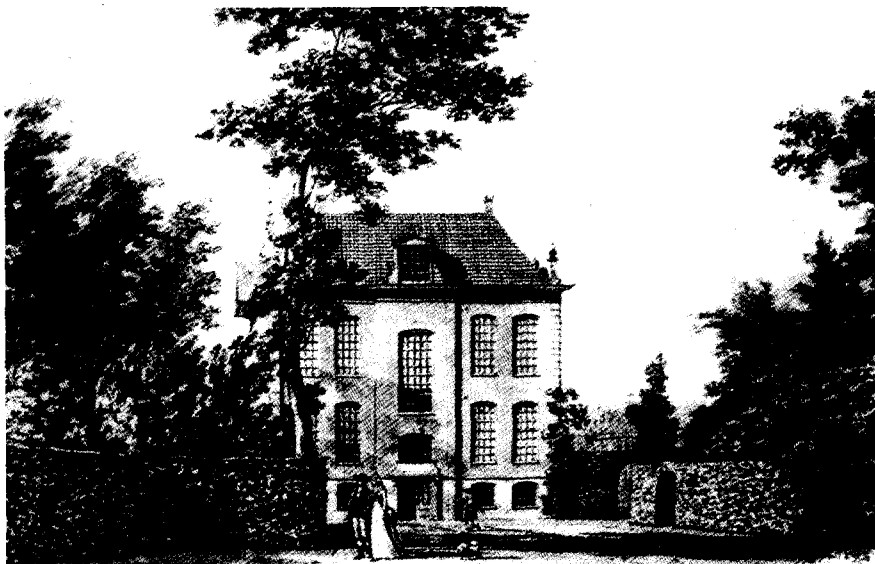
Een volwassen ‘Engelse’ landschappelijke aanleg wordt gekarakteriseerd door elementen zoals slingerpaden, hoogteverschillen, natuurlijke waterpartijen en een ‘natuurlijke’ landschappelijke omgeving. De terreingesteldheid in Gelderland, die tot een formele tuinaanleg met een eigen karakter had geleid, kenmerkte zich als een heuvelachtig, van stromende beken voorzien gebied waar de buitenplaatsen omgeven werden door uitgestrekte gebieden met landbouwgronden en bossen. Dit landschap

leende zich goed voor de afwisselende landschappelijke aanleg.

De vormtotaal van deze landschappelijke fase was de voortzetting van de tendens naar een minder streng, natuurlijker en meer afwisselend ontwerp dat in Gelderland in ca. 1770 had geleid tot de eerste fase van de landschappelijke aanleg, de zogenaamde ‘Anglo-Chinese’ tuinaanleg.

Bij de aanleg in landschappelijke stijl hebben zowel in Frankrijk als in Engeland een andere waardering voor de natuur een belangrijke rol gespeeld.¹⁵ Filosofische denkbeelden, zoals een waardering van de natuur in haar eigen vorm en de betekenis die de natuur voor de mens kon hebben, gingen een belangrijke plaats innemen. De harmonie en vrijheid die aan de natuur toegeschreven waren, maakten het ‘natuurlijke’ landschap nastrevenswaardig. Dit landschapsbeeld werd in de tuinarchitectuur geïmplementeerd om een omgeving te creëren waarbinnen de wandelaar, soms in een bepaalde volgorde, geconfronteerd werd met aspecten die hem moesten aanzetten tot nadenken en bespiegelingen over het goed en kwaad, de betekenis van leven en dood en de natuur, kortom het hoogst bereikbare, de harmonieuze, ideale situatie. Dit werd ondermeer gedaan door middel van elementen in natuurlijke, rustieke, klassieke, Chinese, middeleeuwse en, met name in Nederland, in Zwitserse stijl. In verband met de politieke en maatschappelijke situatie, die tegen 1800 in Nederland zeker niet ideaal te noemen was, werd namelijk niet alleen de democratische samenleving van de Grieken in de klassieke oudheid maar tevens Zwitserland om zijn democratische regeringssysteem tot ideaal verheven.

Tegenwoordig wordt deze ‘natuurlijke’ aanleg romantisch genoemd vanwege het feit dat men een ideale, harmonieuze situatie,

4. Aquarel zijaanzicht zuidoostzijde, ca. 1794, 34,5 x 50 cm. Origineel in het bezit van mevr. Clifford Kocq van Breugel-van Nagell te Doorn. Foto RDMZ.

5. Tekening met onderaan het opschrift 'De nieuwe Burgemeester van Barneveld word ontvangen op den schaffelaer. 17 April 1837'. Origineel: mevr. Clifford Kocq van Breugel-van Nagell te Doorn. Foto RDMZ.

een arcadië zocht in de natuur en het verleden en deze trachtte te projecteren in een tuinontwerp waarbinnen aanspraak gedaan kon worden op het gevoel en de verbeeldingskracht van de wandelaar. De aanplant van 'exotische' bomen complementeerde het beeld van een ideale natuur.

Het ideële motief voor het aanleggen van een tuin of park op de buitenplaats in 'Engels' landschappelijke stijl werd in Nederland verspreid door kennisneming van de ontwikkelingen in Frankrijk, Engeland en Duitsland. Dit gebeurde ondermeer door reizen naar het buitenland en bekendheid met bepaalde literatuur. Uit het nu volgende zal blijken dat het ideële motief ook ten grondslag lag aan de toepassing van de landschappelijke aanleg op De Schaffelaar.

Alvorens het landgoed in 1808 door J.H. baron van Zuylen van Nievelt aangekocht werd, was het in de periode 1793-1808 nog verschillende malen van eigenaar gewisseld. Hoewel de van Essens gezorgd hadden voor een erfgenaam, werd in 1793 besloten het landgoed te verkopen.¹⁵ In het tijdsbestek van 1794 tot 1808 kwam het achtereenvolgens in handen van L.S. Meynet, A. Hopman, wederom L.S. Meynet, en een vijfmanschap bestaande uit H. Scholten, P. Schut, C. Schut, T. Voskuil en J. Bakker. Tijdens het beheer van Meynet, in de winter van 1799 op 1800, brandde het huis af. Begin 1801 werd het te koop aangeboden als '... het doorbrande beschadigde heerenhuizinge, met zijn geheel onbeschadigde remises en engelschen tuin, waarin verscheidene vreemde gewassen, vyvers, etc., alles gelegen binnen een ruime gracht, waarover twee capitaale ophaalbruggen, zyn water opvangende van een groote beek, zeer geschikt tot het aanleggen van oly- of papiermolens; voorts een menagerie met zyn toebehoren, schoone en ruime tuinen met exquisite vruchtboomen, verder wyduitgestrekte bosschen (...) benevens aan de verschillende uitgangen zeven capitaale yzere

hekkens; eenige kleine boerenwoonungen, alles te zamen groot 100 morgens land; voorts nog een dito kleinder heerenhuizinge met behoorlijke stallinge, verder getimmerte en goede tuin, met een laan met weelig groeiende eike boomen voor het dorp Barneveld gelegen.'¹⁷ In de tijd dat het landgoed in handen was van het vijfmanschap werd er het een en ander van de overblijfselen van het afgebrande woonhuis verkocht en fungeerde het landgoed in verband met de crisistijd rond 1801 vermoedelijk als een tijdelijke belegging.

In 1808 werd door J.H. van Zuylen van Nievelt de 'Engelse' landschappelijke stijl als uitgangspunt genomen voor vernieuwingen op het zuidwestelijke deel van het landgoed (vergelijk de kaarten 2 en 3). Tussen 1808 en 1850 werden respectievelijk een slingerivier aangelegd, de rechthoekige vorm van 'de koeweide' aangepast, een eiland met een familiegraf aangebracht, een eendenvangpijp en 'bloemheuvel' aangelegd en het sterrebos uitgebreid.

De slingerivier werd gecreëerd door het vergraven van een al aanwezige waterloop. In 1690 had de toenmalige eigenaar, Lucas Willem van Essen, toestemming gekregen om de Esvelderbeek, komende uit het buurschap Garderbroek en verder lopend door de buurschap Esveld, '... te leijden in de graft van de huijse Schafflaar tot ververschinge van het water en de visscherijje...'.¹⁸ Het water in de slingerivier dat dus afkomstig was uit de ten noorden van het landgoed gelegen Esvelderbeek, vervolgde zijn weg zuidwaarts en kwam via een kleine waterval in de gracht om de 'koeweide' terecht. Deze slingerivier gaf door zijn 'natuurlijk' slingerend verloop – met afwisselend een onstuimiger karakter in de vorm van kleine watervallen bij de aangebrachte vernauwingen en een bespiegelend karakter door het bijna tot stilstand komen van het water in de verwijdingen – een beeld van een 'natuurlijk' landschapselement. Door

een pad evenwijdig langs de oever kon men de waterloop volgen.

De 'koeweide' is wellicht zo genoemd nadat het terrein door het afbranden van het woonhuis braak was komen te liggen en vervolgens als een groot eiland en weiland – waarop koeien graasden – deel was gaan uitmaken van de landschappelijke totaal aanleg. Aan dit eiland werd een natuurlijker vorm gegeven door de hoeken af te ronden en de westzijde enigszins terug te laten springen. In de gracht om de 'koeweide' en in de slingerivier werden verschillende eilandjes aangebracht. Deze eilandjes hebben mogelijk een functie gehad om op het gemoed van de wandelaar te werken aangezien een eiland te beschouwen valt als een plek waar men afgesneden is van de buitenwereld en waar men in alle rust tot nadenken en bespiegelingen over het leven kan komen. Tegenwoordig zijn ze aangeplant met onder andere rhododendrons en twee van de drie eilandjes in de gracht om de koeweide zijn voorzien van een standbeeld. Deze stellen ieder een mannelijk persoon uit de klassieke oudheid voor en dateren mogelijk uit de achttiende eeuwse aanleg op De Schaffelaar.

Na het overlijden van baron van Zuylen van Nievelt in 1828 werden in opdracht van zijn gelijknamige opvolger J.H. van Zuylen van Nievelt vermoedelijk het familiegraf – waar de eerste J.H. van Zuylen van Nievelt begraven schijnt te zijn – , de 'bloemheuvel' en de eendenvangpijp aangelegd.

Het ensemble van een rond eiland met een graf, waterval en 'theehuisje' moet als functie gehad hebben dat de wandelaar tijdens een rustpauze in het huisje plaats kon nemen en door de aanblik van het stromende water en het grafeiland wederom gestimuleerd werd tot beschouwingen over het verleden, de dood in zijn algemeenheid en specifiek over verloren dierbaren.

Voordat de wandelaar op dit punt was aangeland werd hij of zij eerst in de gelegenheid gesteld plaats te nemen aan de westzijde van de 'koeweide'. Op dit punt was namelijk een 'lustplaats', ook bekend onder de naam 'bloemheuvel', aangelegd waarbij men een mooi uitzicht had over de 'koeweide', de waterval en de watervogels die daar zwommen in de nabijheid van de daarbij gesitueerde eendenvangpijp.

Ook het aanplanten van uitheemse bomen en heesters hoorde bij de mode van de 'Engelse' parkaanleg, waarbij de aspecten ruimtelijkheid en vorm niet alleen gestalte kregen door elementen als weiden, stromende beken, watervallen, vergezichten en dergelijke maar tevens door coulissen van bomen en heesters met hoogteverschillen en kleurschakeringen. Behalve de huidige aanwezigheid van rhododendrons, acacia's, een paardekastanje en van rode beuken – één op de 'bloemheuvel' en één aan de noordwesthoek van de 'koeweide' – zijn er geen bewijzen dat er op De Schaffelaar langs de slingerivier en op de 'bloemheuvel' 'exoten' hebben gestaan.

In het bovenstaande overzicht van de ontwikkelingen in de parkaanleg op het landgoed De Schaffelaar hebben we kunnen zien dat ook hier uiting is gegeven aan het ideëngoed dat aan de 'Engelse' landschappelijke aanleg ten grondslag lag. De wandelaar werd bij het ondernemen van een wandeling van het ene naar het andere tafereel geleid en hierbij steeds geconfronteerd met wisselende beelden die bepaalde stemmingen en gedachten moesten oproepen. Dit werd hoofdzakelijk tot stand gebracht met 'natuurlijke' middelen. De aanleg doet dan ook vrij sober aan. Dit past in de veranderende houding rond 1800 waarbij de overdaad aan elementen, zoals die werd aangetroffen in tuinen in de voorgaande fase van de 'landschappelijke' aanleg – de 'Anglo-Chinese' fase – steeds afkeurender bekeken werd en het landschap zelf als uitgangspunt van de aanleg genomen ging worden.¹⁹

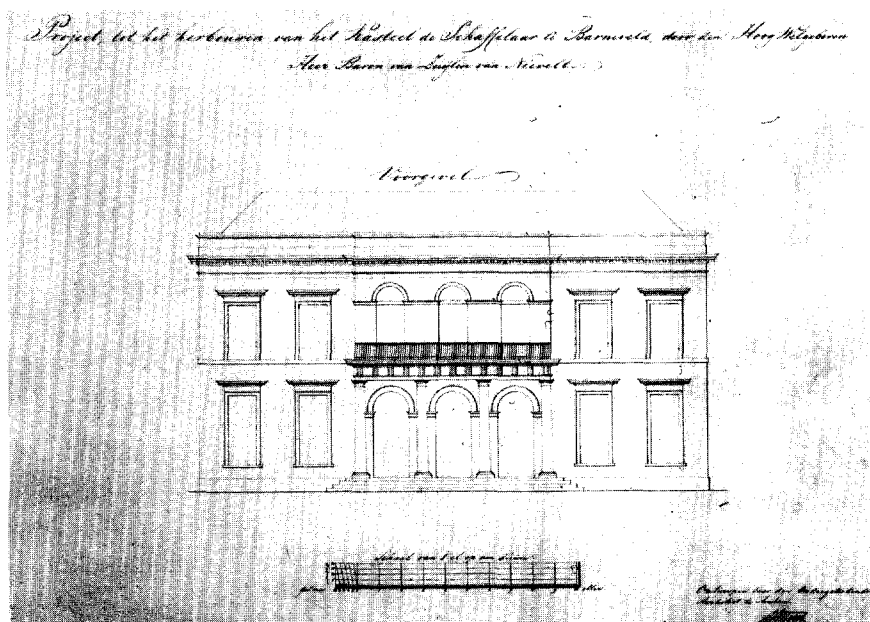
Op het eerste gezicht lijkt de vormgeving aan de landschappelijke aanleg op De Schaffelaar zich beperkt te hebben tot de zuidwesthoek van het landgoed. In feite werden de omliggende akkers, weiden, het bestaande lanenstelsel, waaronder het sterrebos, en de boerderijen bij de beleving van de aanleg betrokken. Rond 1800 was in Nederland de eigen landelijke natuur op zijn eigen waarden geschat en gewaardeerd gaan worden, waarbij de overeenkomst met de agrarische cultuur van Zwitserland vermoedelijk van belang is geweest. Kenmerken van het eigen landschap zoals weiden, akkers, boomgaarden en dergelijke, en elementen die naar het agrarische cultuuroord verwezen, zoals boerderijen, werden in de Nederlandse landschappelijke aanleg opgenomen. In feite kan door de grootschaligheid van de aanleg hierbij niet meer gesproken worden van een tuinaanleg maar is deze beter aan te duiden als parkaanleg. De verbondenheid van de eigenaren van de Gelderse landgoederen met hun oorspronkelijke agrarische grondslag en met de dorpsgemeenschappen zal bijgedragen hebben tot een werkelijke integratie van de voor Nederland karakteristieke agrarische 'natuur' in de 'Engelse' landschappelijke aanleg.

In dit licht moet het totale landgoed De Schaffelaar beschouwd worden. Dat de bosbouw en landbouw een belangrijk onderdeel van het landgoed bleven uitmaken had bovendien een economische noodzaak. Het landgoed moest niet alleen waarde hebben ter veraangenaming van het leven en ter representatie van de bewoners, maar diende tevens economisch rendabel te zijn. Ook de nieuwe aanleg op het zuidwestelijke deel had een economische bijdrage. De sierbomen binnen deze aanleg droegen bij aan de waarde van het landgoed.

Hoewel in Engeland een sportief motief, de jacht, mede ten grondslag lag aan de toepassing van de landschappelijke aanleg, zal dit motief geen directe invloed hebben gehad op de nieuwe, decoratieve aanleg op De

6. Eén van de tien ontwerpen voor een woning, 47x47 cm., in inkt. Collectie 'Schaffelaar' van de Stichting Het Geldersch Landschap, in beheer bij de Stichting Vrienden Geldersche Kasteelen, Arnhem. Foto RDMZ.

7. Eén van de zes ontwerpen voor een woning getiteld 'Project tot het verbouwen van het kasteel de Schaffelaar te Barneveld door den Heer Welgeboren Heer Baron van Zuylen van Nievelt'. Rechtsonder ges. met 'ontworpen door de ondergeteekenden Architect te Arnhem, A. Aytinck'. 46x34 cm. Bijbehorende 'bestek met voorwaarden tot herbouw van de Schaffelaar' is ged. 6-7-1840. In inkt. Collectie 'Schaffelaar'. Foto RDMZ.

Schaffelaar. Wel zal het de beleving van het totale landgoed als een natuurlijk landschap beïnvloed hebben, dat al in de achttiende eeuw aangeprezen werd als gelegen in een der beste streken voor de jacht.²⁰ Op dit landgoed kan gesproken worden van een landschappelijke aanleg die ondanks uitheemse kenmerken het eigen karakter van Gelderland weergeeft en in die zin een uit-

drukking van de 'genius loci' is. De landschappelijke aanleg op De Schaffelaar kan tevens ondergebracht worden in de categorie 'ferme ornée'. Bij de totaalaanleg lijkt de vereniging van het nuttige met het aangename het uitgangspunt te zijn geweest aangezien zich binnen de begrenzingen van het landgoed een boerenbedrijf bevond.

8. Ontwerptekening van een classicistische voorgevel, vermoedelijk uit ca. 1850, 44 x 62 cm. In inkt en potlood. Collectie 'Schaffelaar'. Foto RDMZ.

Neo-gotisch 'kasteel' in 1852

Nadat vanaf 1840 begonnen was met het maken van ontwerpen voor een nieuw huis op het landgoed, getuige ontwerptekeningen in classicistische stijl, werd pas in 1852 begonnen met de bouw van een nieuw huis, het huidige neogotische 'kasteel'.

De aanleiding tot het bouwen van een representatieve woning kan de houding binnen de kringen waarin de Van Zuylen van Nievelts zich ophielden zijn geweest. Er schijnt namelijk sprake te zijn geweest van een weddenschap met J. Luden als gevolg van schampere opmerkingen in de adellijke kringen over de toenmalige behuizing van de Van Zuylen van Nievelts. Dit betrof waarschijnlijk de tot woning verbouwde orangerie, die tot de bouw van een nieuw huis als 'De Schaffelaar' bekend stond. J. Luden liet van 1861 tot 1864 door de architect M.J. van den Brink De Stoutenburg bij Amersfoort, een huis van behoorlijke afmetingen en in neo-gotische stijl, bouwen.²¹

De ontwerpen voor De Schaffelaar vertonen een duidelijke ontwikkeling in een streven naar representativiteit. Bij de planning van een nieuwe woning werd in eerste instantie uitgegaan van de oude situering op de koe-weide en van een type huis dat qua opbouw overeenkwam met het voorgaande. Dit geldt met name voor wat als de eerste serie ontwerpen beschouwd wordt.²² Zowel deze als de volgende serie classicistische ontwerpen, van de hand van A. Aytinck von Falkenstein uit Arnhem, gedateerd 1840 en voorzien van bestekvoorwaarden, zijn niet uitgevoerd. De volgende ontwerpen uit ca. 1850 zijn tevens in classicistische stijl, maar het

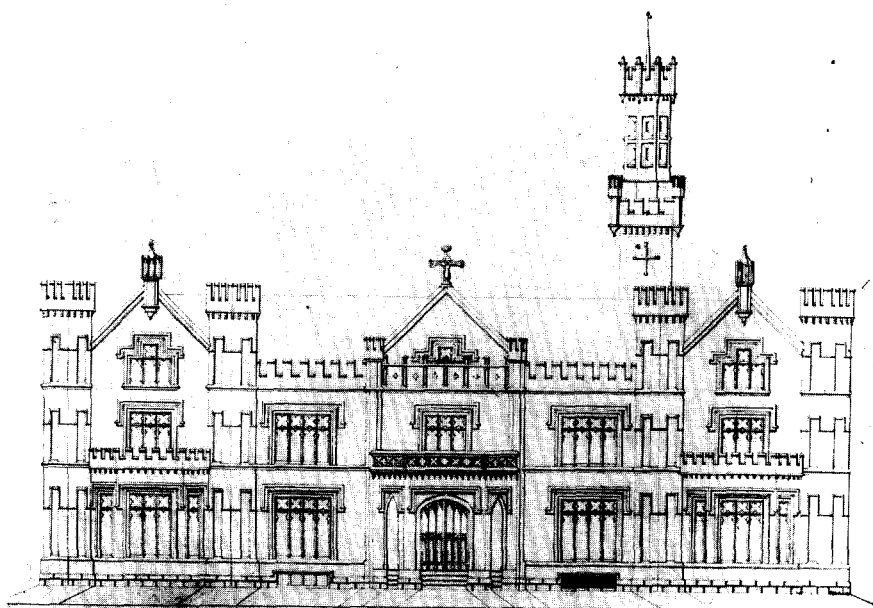
huis is verbreed en telt nu elf in plaats van zeven venstertraveeën en is voorzien van een rijkere ornamentering. De hierop volgende ontwerpen tonen dat men vervolgens serieus een neo-gotische vormgeving in overweging is gaan nemen. Terwijl men waarschijnlijk, gezien de wijziging in afmetingen bij het vorige ontwerp, al langer bekend was met een neo-gotische ontwerptekening uit 1841, werden in ca. 1850 aan een ontwerp met een op het voorgaande classi-

cistische ontwerp gelijkende opbouw, neo-gotische elementen toegevoegd. Kantelen, spitsboogvormige vensters, een toren en aanduidingen van torens op de hoeken van de drie risalerende muurdelen gaven het geheel het uiterlijk van een kasteel.

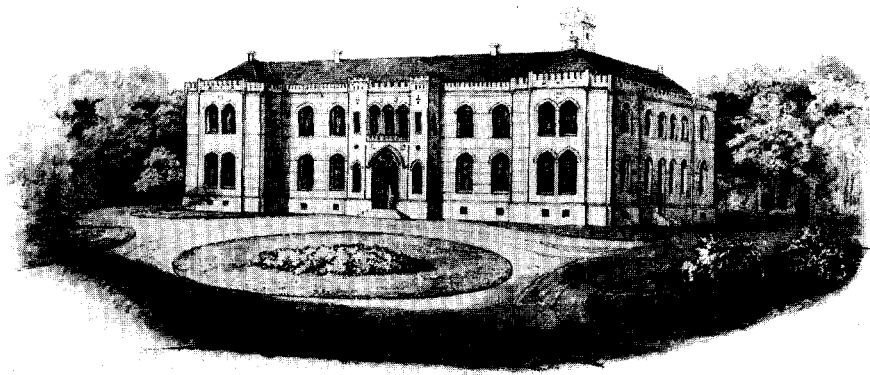
Bovendien deed zich in 1850 een verandering van situering voor, van de plek van de vorige woning, op de 'koe-weide', naar een nieuwe plaats dicht bij Barneveld. Zoals nog duidelijk zal worden duiden zowel de verandering van stijl als de veranderde situering op een nieuwe gedachtenontwikkeling, namelijk om te wijzen op de band van de buitenplaats met de natuur en met het verleden van Barneveld.

Rond 1850 waren de plannen voor het nieuw te bouwen huis in een eindstadium aangeland en was de plaats voor de nieuwe woning op het zuidelijk deel van het landgoed definitief bepaald. Tevens werd rond 1850 het uiterst zuidelijke deel van het landgoed visueel bij het terrein aangesloten door het verleggen van een weg en een sloot. Op deze wijze werd er ruimte gecreëerd aan de voorzijde van het huidige huis. Ook door de woning 180 graden te draaien ten opzichte van de vorige classicistische woning op de 'koe-weide' werd het visuele verband tussen de behuizing en het dorp Barneveld benadrukt (kaart 4).

Voordat in 1852 met de bouw van de woning werd begonnen door de architect A. van Veggel uit 's-Hertogenbosch, werden door hem nog verschillende ontwerptekeningen voor het exterieur gemaakt met variaties in vensterbreedte, afwerking van kantelen, uitvoering van en het aantal torens. Deze ontwerptekeningen moeten gebaseerd zijn op het ontwerp uit 1841, waar het uiteindelijk gebouwde huis exact mee overeenkomt.

9. Ontwerptekeningen van een neo-gotisch 'kasteel' waarmee het huidige kasteel precies overeenkomt. Rechtszonder ged. 1841, onleesbaar ges. In inkt. Collectie 'Schaffelaar'. Foto RDMZ.

10. Overgangsonwerp met neo-gotische elementen, mogelijk ca. 1850, 47 x 33 cm. In inkt. Collectie 'Schaffelaar'. Foto RDMZ.

Tevens zijn verschillende ontwerptekeningen in neo-gotische stijl voor het interieur bewaard gebleven.²³ In een aantal vertrekken is de versiering naar voorbeeld van deze ontwerpen uitgevoerd en nog aanwezig.

Gezien het ontwerp uit 1841 en de ontwerptekeningen voor het interieur is het zeer aannemelijk dat men kennis had gemaakt met de Engelse gotische bouwstijl, met name de Tudor stijl. De veranderingen vanaf 1850 in de ontwerpen voor de nieuwe woning zijn te verklaren door kennisneming van onder andere architectonische en literaire ontwikkelingen in Engeland. In de jaren '30 en '40 van de negentiende eeuw vond in Nederlandse literatuur bijvoorbeeld een onafzienbare navolging plaats van de oorspronkelijke of vertaalde romans van Sir Walter Scott, die binnen de categorie historische romans specifiek een verband gelegd had tussen literatuur en geschiedenis, tussen de groeiende waardering voor de gotische stijl en het verleden, de historie van de middeleeuwen. Ook van belang is hierbij de benaming 'Scottish Baronial' die door Scott aan deze kasteelachtige architectuur gegeven was, waardoor de gotische stijl een weerspiegeling van sociale standing werd en geassocieerd met een afkomst die zou teruggaan tot in een ver verleden. Als natuurlijke stijl sloot de gotiek bovendien aan bij de landschappelijke parkaanleg en fungeerde zij hierbinnen als een decoratief, pittoresk en associatief element.

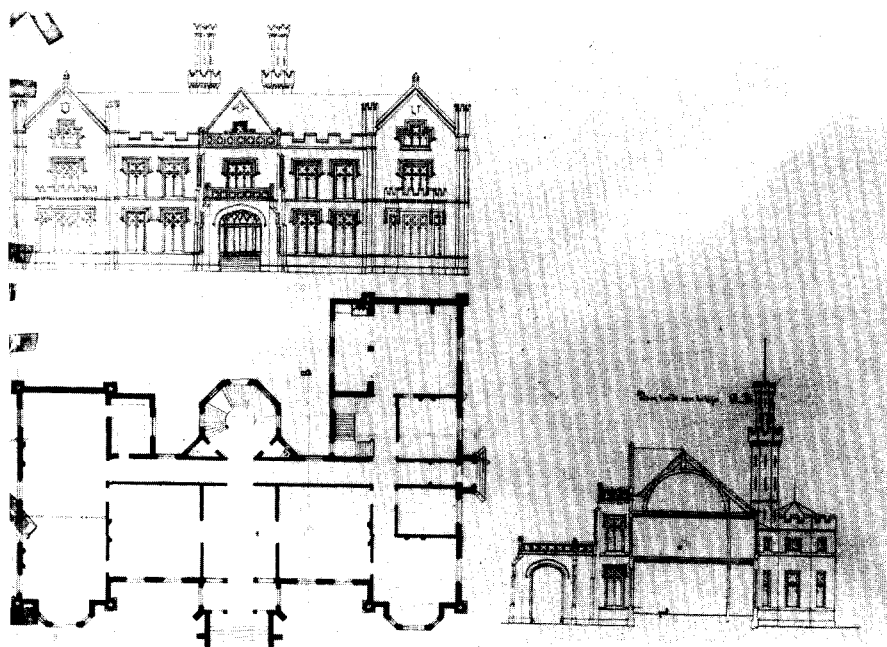
Door Nederlandse architecten en tuinarchitecten werden reizen naar Engeland ondernomen zoals in 1827 door de Utrechtse architect Christiaan Kramm.²⁴ Kramm is in Nederland van belang geweest voor het onder

de aandacht brengen van de neo-gotische bouwstijl en voor de hantering van die stijl op een eigentijdse manier waarmee naar zijn zeggen het tijdvak van een ver verleden kon herleven. Dat hij beïnvloed was door de op dat moment in Engeland bloeiende herleving van de neo-gotiek, is te zien aan kasteel Beverweerd te Werkhoven, dat in 1830 door hem in neo-gotische stijl werd verbouwd. Dit heeft een zogenaamd 'castellated character': een vroeg gotisch, impone-

rend uiterlijk met torens, kanteellijsten en een evenwichtige verdeling van horizontalen en verticalen.

Bij de introductie van de neo-gotische stijl voor buitenhuizen heeft koning Willem II door de bouwopdrachten voor de buitenplaats Zorgvliet en paleis Kneuterdijk een belangrijke rol gespeeld. In ca. 1838 werd een begin gemaakt met plannen voor Zorgvliet waarbij van het begin af aan sprake was van ontwerpen in neo-gotische stijl en waarvoor Willem II de opdracht had gegeven aan de Engelse architect Henry Ashton (1801-1872).²⁵ De keuze voor de neo-gotische stijl zal bepaald zijn door het verblijf van Willem II in Oxford van 1809 tot 1811. Hij had toen direct kennis kunnen nemen van de ontwikkelingen op het gebied van de architectuur en met name van de toepassing van de neo-gotiek in de wereldlijke bouwkunst vanaf ca. 1750 en het ideeëngoed dat hierbij in Engeland een rol speelde. Zo werd bij de ontwerpen voor Zorgvliet het karakter van het gebouw bepaald door het al eerder genoemde 'castellated character'. Bovendien is op een geaquareleerd ontwerp voor Zorgvliet door Ashton te zien hoe de Scheveningse bosjes geïdealiseerd zijn weergegeven als een Schots hooglandgebergte. Hiermee wordt geïllustreerd dat de neo-gotische stijl in een natuurlijke, landschappelijke omgeving als decoratief en schilderachtig ('picturesque') ervaren werd. Uit deze voorbeelden blijkt dat men rond 1840-1850 in Nederland op de hoogte was van de associatie van de gotiek met de natuur en met het verleden, de middeleeuwen.

Tegen de achtergrond van de bovengenoemde gebeurtenissen laat zich de ontwik-

11. Een van de ontwerpen met variaties op de ontwerptekening uit 1841 van A. van Veggel, in de inventaris gedateerd 1852. In inkt, 88,5 x 60,5 cm. Collectie 'Schaffelaar'. Foto RDMZ.

keling in de ontwerpen voor 'kasteel' De Schaffelaar verklaren. Om een zogenaamd 'castellated character' te verkrijgen werden elementen als kanteellijsten, spitsboogvormige vensters en torens toegevoegd. Ook was er sprake van een asymmetrische plattegrond en een centrale plaatsing van de hal.

Bij de bouw van het kasteel werd gebruik gemaakt van rode baksteen en van gietijzer voor de raamkozijnen. De hardstenen venster- en deuromlijstingen en kantelen werden geel geleverd. In Engeland was baksteen voor de neogotische stijl aangewend omdat dit met name rond 1830 in bepaalde kringen als 'eerlijk' en 'ambachtelijk' materiaal als representatief beschouwd werd voor de kwaliteit van de architectuur in het verleden, bijvoorbeeld de middeleeuwse bouwkunst. De nadrukkelijke toepassing van baksteen bij De Schaffelaar moet in verband gebracht worden met de als natuurlijk beschouwde gotische bouwstijl en bovendien met het 'nationale karakter' van baksteen. De combinatie met de hardstenen venster- en deuromlijstingen en kantelen gaven het 'kasteel' een schilderachtig uiterlijk.

Als er in de jaren '30 en '40 gebruik gemaakt werd van ijzerconstructies in baksteenconstructies, gebeurde dit nog veelal op een vrijwel onzichtbare manier en werd het bovendien beperkt tot vloeren en daken.²⁶ Bij De Schaffelaar werden de gietijzeren kozijnen verdoezeld onder een bruine verflaag waardoor ze niet te onderscheiden waren van houten kozijnen.

Bij De Schaffelaar is gekozen voor twee representatieve ingangen: een hoofdingang met portaal aan de lange voorzijde en een ingang aan de korte oostzijde, die tegenwoordig als hoofdingang fungeert. Blijkens twee ontwerptekeningen voor het hoofdportaal heeft men in eerste instantie nog de intentie gehad om het middeleeuwse, 'ridderlijke' karakter van het 'kasteel' te versterken door er, zoals bij kasteel Beverweerd, beelden in nissen te plaatsen. Deze beelden stelden echter geen geharnaste ridderfiguren voor maar mansfiguren die door hun kleding en attributen, (herders)staf, valk, lans en hert, zowel naar het verleden als naar de jacht verwijzen. Wellicht zijn ze te interpreteren als een specifieke verwijzing naar de sociale status van de bewoners aangezien de valkenjacht een adellijk privilege was. De ontwerpen duiden ook op het oorspronkelijk agrarisch karakter waarin het landgoed altijd gesitueerd geweest was. Hiernaast is er een ontwerp bewaard gebleven van het ingangsportaal zonder de nissen maar met de twee wapenschilden van de toenmalige eigenaren, baron van Zuylen van Nievelt en baronesse van Tuyll van Serooskerke, in de bovenhoeken van de omlijsting. Het feit dat niet alleen Jan van Schaffelaar maar ook het geslacht Van Zuylen van Nievelt, met name ridder Hendrik van Zuylen van Nievelt, een belangrijke rol in de Hoekse en Kabeljauwse twisten heeft gespeeld²⁷, doet vermoeden

12. Het kasteel in huidige toestand. Foto Erik de Jong, 1991.

dat de keuze voor een gotische stijl van decoratie als een directe verwijzing naar dit verleden heeft moeten fungeren. Uiteindelijk is er echter een ingangsportaal gekomen zonder de nissen met beelden en zonder de versiering met wapenschilden.

Ook in de tweede helft van de negentiende eeuw hebben de naam van het landgoed, de ligging van het kasteel met het zicht op Barneveld en de bekendheid met de heldenrol van de ridder Jan van Schaffelaar nog geleid tot het leggen van een verband tussen de geschiedenis van het landgoed met zijn bewoners en het verleden van Barneveld. In 1893 werd de Catharinastraat, die met de oprijlaan een directe verbinding tussen de toren en het kasteel vormt, omgedoopt in de Jan van Schaffelaarstraat (kaart 4).²⁸ Dat de geschiedenis eveneens in de twintigste eeuw voortleeft blijkt uit het feest dat op 15 September 1903 ter ere van Jan van Schaffelaar gehouden werd.²⁹ De Schaffelaar en zijn toenmalige bewoners waren hier direct bij betrokken. Bovendien werd door de Barneveldse bevolking rond de jaren zeventig het initiatief genomen tot het opvoeren van ridderspelen waarbij het kasteel en het dorp als decor fungeerden.³⁰ Tot ca. twee jaar

terug werd in de maand Juli op dezelfde dag als de ridderspelen tevens de sprong van Jan van Schaffelaar 'opgevoerd'.

Natuur en verleden

Nadat op 1 april 1852, zoals vermeld in een baksteen op de noord/zuidwesthoek van het 'kasteel', met de bouw een aanvang gemaakt was, werd eind 1853 een contract gesloten met vader J.D. Zocher Jr. (1791-1870) en zoon L.P. Zocher (1820-1915) voor het aanleggen van een tuin in de directe omgeving van het 'kasteel'.

De Zochers zijn tesamen met de tuinarchitecten Hendrik van Lunteren (1780-1848) en Eduard Petzold (1815-1891) van grote invloed geweest op de 'landschappelijke' tuinarchitectuur in de eerste helft van de negentiende eeuw in onder andere Gelderland.³¹ Uit hun werk spreekt hun aandacht voor de vormen en kleurschakeringen in de natuur en voor de plaatsgebonden landschappelijke gesteldheden. Met behulp van aan de natuur ontleende structurelementen creëerden ze boeiende composities waarbij vooral de gebogen, afgeronde vormen van de perken en het padenverloop op-

valt. Ze beoogden hiermee in een tuinaanleg een illusie van natuurlijkheid te schep-
pen.

Het ontwerp voor De Schaffelaar wordt hierdoor ook gekenmerkt. Het kasteel, grafeiland en drie andere gebouwtjes zijn verwerkt in een wandelroute. De geplande gebouwen -met name die in neo-gotische stijl- en het grafeiland functioneerden als schilderachtige, associatieve elementen in de landschappelijke aanleg. Waarschijnlijk ging het de Zochers zuiver om het hanteren van kenmerken van de landschappelijke stijl die in combinatie met architectuur een zo schilderachtig, decoratief en associatief mogelijk effect teweegbrachten.³² Of de aanleg op De Schaffelaar ook werkelijk is uitgevoerd zoals die weergegeven is op het van hun hand bewaard gebleven geaquareleerde ontwerp voor het park rond het 'kasteel', valt te betwijfelen. De 'Topografische en Militaire' kaarten van de jaren 1869 en 1885 geven slechts de op de aquarel weergegeven afronding van het 'grafeiland' weer en de westelijke tak van de oprijlaan, die in de huidige aanleg niet meer aanwezig is. Het is mogelijk dat de Zochers nog een of meerdere ontwerpen voor het park gemaakt hebben, naar voorbeeld waarvan het uiteindelijk is aangelegd.

Wat in het ontwerp voor de parkaanleg opvalt is dat hierin niet alleen het 'kasteel' en een al aanwezige boerderij, koetshuis en theehuis zijn opgenomen maar dat aan het begin van de oprijlaan en ten noordoosten van het 'kasteel' gebouwen zijn weergegeven waarvan het bestaan nog niet eerder onder de aandacht is gekomen. Waarschijnlijk betrof het hier gebouwen die nog gebouwd moesten worden. De ontwerpen voor een grafeiland in neo-classicistische stijl, dat enigszins doet denken aan het ontwerp uit 1818 door J.D. Zocher voor een grafmonument voor Van Nellesteyn op de Donderberg, een gebouw in classicistische stijl en twee gebouwen in neogotische stijl zijn wellicht van de hand van J.D. Zocher. Deze was niet alleen tuinarchitect maar oorspronkelijk juist architect. Evenals zijn tijdgenoten had hij, in de traditie van zijn tijd, leren ontwerpen in zowel classicistische als neo-gotische stijl. Hierbij was men gericht op het es-

thetische, pittoreske en decoratieve effect. Beide stijlen werden om dit effect in de landschappelijke aanleg toegepast. De opleiding van J.D. Zocher tot architect tesamen met de praktijkervaring binnen de tuinarchitectuur door het familiebedrijf hebben geleid tot verschillende ontwerpen van de hand van Zocher waarvan zowel de architectuur als de tuinaanleg aan hem kunnen worden toegeschreven.

Van al de gebouwen die in het ontwerp door de Zochers zijn aangegeven is waarschijnlijk pas rond 1895 een orangerie in negentiende-eeuwse stijl ten noordoosten van het 'kasteel' gebouwd ten tijde van de volgende bewoners, de Van Nagells. Ook werd een schuur gebouwd met spitsboogvormige vensters - het 'kapelletje' genaamd - en werd na ca. 1940 de 'theekoepel' verplaatst naar de huidige plek ten noorden van de 'koeweide'.

Het principe dat een gebouw een vormgeving krijgt die zijn werkelijke functie op het landgoed verbloemt, in dit geval een schuur als een 'kapelletje', werd wel meer toegepast. In ca. 1760 werd op het landgoed Beeckesteyn te Velsen al een tuinhuisje in de vorm van een kapel gebouwd. De toevoegingen op De Schaffelaar zijn te beschouwen als een poging de landschappelijke stijl van de aanleg te benadrukken en deze alsnog enigszins in de geest van de grootse opzet die de Van Zuylen van Nieuvelts voor ogen hadden, te realiseren. In 1950 en 1975 zijn respectievelijk de orangerie en het kapelletje afgebroken.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd De Schaffelaar niet bewoond en door de Rijksgebouwendienst onder haar hoede genomen. Hierna is het nog voor verschillende doeleinden in gebruik geweest.³³

Na de oorlog werden door de eigenaresse mevrouw Clifford Kocq van Breugel, baronesse van Nagell, plannen gemaakt voor de hoognodige vernieuwingen en herstellingen aan het kasteel en andere gebouwen op het landgoed. Verschillende plannen voor verbouwingen en andere bestemmingen werden overwogen en verworpen. Men heeft er zelfs over gedacht het kasteel te slopen. Uiteindelijk zou voor een voorlopige bestemming als huisvesting van een Jongensinternaat en Handelsopleiding een verbouwing zijn ondernomen.³⁴

Sloop werd definitief voorkomen door plaatsing van het pand op de lijst van beschermde monumenten in 1968. Na overname van het kasteel werd door de gemeente Barneveld bij aanvang van datzelfde jaar zowel de noodzakelijke restauratie als de nieuwe bestemming vastgelegd. Bij de restauratiewerkzaamheden van 1977 tot 1982 onder leiding van architect W.A. Heineman uit Velp werd uitgegaan van de nieuwe bestemming als pension. Door een combinatie van restaureren en verbouwen is getracht een functionele en doelmatige eenheid te creëren met behoud van het karakter van het gebouw. Bij de gehele aankleding van het interieur is rekening gehouden met de stijl van het kasteel. De belangrijkste ingreep aan

het exterieur betrof de reconstructie van de even na de oorlog vanwege bouwvalligheid afgebroken toren.

Conclusie

Bij de aanleg en ontwikkeling van het landgoed De Schaffelaar heeft de traditie van het landelijk agrarische karakter van de streek steeds een belangrijke rol gespeeld. Hierdoor heeft het landgoed in de verschillende fasen van aanleg steeds een utilitair karakter gehad. Vanaf 1852 werd het landgoed gekarakteriseerd door een neo-gotisch 'kasteel' in een landschappelijke parkaanleg. Deze boden de mogelijkheid om de eigenwaarde van de natuur - het plaatselijke landschap - en de band met het verleden - de historie rond Barneveld - te doen herleven.

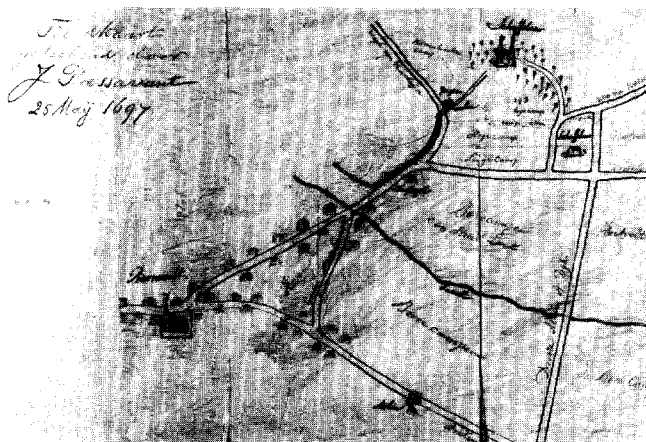
Bovendien pasten deze ontwikkelingen op De Schaffelaar op het gebied van de architectuur en tuinarchitectuur ook geheel in de traditie van hun tijd. Wat De Schaffelaar *enig in zijn soort* maakt is dat de ontwikkelingen rond 1852, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het genoemde Zorgvliet, uitmondde in een *realisatie van een ideaalbeeld*: de combinatie van een neo-gotisch 'kasteel' met een landschappelijke parkaanleg tot een schilderachtige eenheid.

Mijn dank gaat uit naar de personen en instanties die mij tijdens het onderzoek naar De Schaffelaar, uitgevoerd als stage bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, behulpzaam geweest zijn. In het bijzonder naar de heer Crebolder en zijn directe medewerkers op het Gemeentearchief te Barneveld, de heer Boute, beheerder van het kasteel, drs.U. Mehrrens, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en drs. E. de Jong, verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

In het juli/augustus nummer van het vakblad 'Groen' verschijnt een artikel over De Schaffelaar getiteld 'Landgoed De Schaffelaar: natuur, verleden en heden' toegespitst op de ontwikkeling van de parkaanleg op het landgoed van de vijftiende eeuw tot op heden.

13. Aquarel tuinaanleg aan de voor- en zijkanten van het neo-gotische 'kasteel', rechtsonder ges. en ged. 'Zocher 1853', 54,5 x 63 cm. Collectie 'Schaffelaar'. Foto RDMZ.

1. 'Tiendkaart geteekend door J. Passavant 25 maj 1697', collectie H. Bouwheer, Barneveld 6 Onroerend Goed E, Gemeentearchief te Barneveld. Foto RDMZ.

3. Kadastrale Minuutkaart van het landgoed De Schaffelaar sectie B3 door de landmeter W. Horsting, uit 1832, met legger, schaal 1:2500. Originele kaart en film op het Rijksarchief te Arnhem. Foto RDMZ.

2. Topografische kaart Veluwe en Veluwezoom door M.J. de Man, uit ca. 1803. Uit Topografische Kaarten Veluwe en Veluwezoom door M.J. de Man, 1802-1812, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1984, kaart nr. 11, schaal 1:25.000. Origineel op de kaartenafdeling van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, kaart nr. 12, oorspronkelijke schaal 1:14.943, fotografisch verkleind tot 1:40.000.

KAARTEN

4. 'Kasteel' De Schaffelaar op het zuidwestelijk deel van het landgoed, ten noorden van Barneveld. Foto op vouwblad, uitgegeven na de restauratie van 1977 tot 1982 van het kasteel en de ten oosten daarvan gelegen boerderij en het koetshuis.

Noten

- 1 Zie voor een volledig overzicht van de geschiedenis van De Schaffelaar
 - 1) mijn verslag 'De Schaffelaar', gebaseerd op mijn stage bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist in 1990, in het kader van het Bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van historische parken, tuinen en buitenplaatsen, en
 - 2) mijn doctoraalscriptie 'De Schaffelaar: 1767-1853. De natuur en het verleden', vakgroep Kunstgeschiedenis en Archeologie, Vrije Universiteit te Amsterdam, juli 1991.
- 2 In 'Barneveld onder de regering der amptsjonkers, 1648-1795', 1878, p. 64 en 'Een Oud hoekje der Veluwe', 1878, p. 5, tesamen met 'Geschiedenis van de kerk te Barneveld, 1533-1795', 1871 en 'Nog een oud hoekje der Veluwe', 1882, uitgebracht als Schaffelaarsreeks nr. 1 onder de titel *Een Historisch hoekje der Veluwe*, Barneveld BDU, 1974.
- 3 Maas, F.M., *Landschapkunde I deel A: Landschapstypen*. Ontstaan, structuur en vorm van de onderscheiden kultuurlandschappen van Nederland, Technische Universiteit Delft 1988, p. 28 en Overmars, W., 'Lanen op de grote ontginningslandgoederen', *Groen* jrg. 43 (1978), nr. 11, p. 28.
- 4 Overmars, W., o.c. (n. 3), p. 25.
- 5 Aantekeningen in de *collectie H. Bouwheer*, Gemeentearchief Barneveld.
- 6 Buurman, D.J.G., 'Iets over Gelderse Buitenplaatsen', p. 188-214 in *Overdruk uit Natuurbehoud in Gelderland 1965-1979*, Stichting Vrienden Geldersche Kasteelen, Arnhem 1973, p. 190.
- 7 Numan, H., *Vierentwintig printtekeningen met couleuren, verbeeldende Hollandsche Buitenplaatsen, met derzelver beschrijvingen*, Na het leven getekend en in plaat gebracht, Amsterdam 1797, p. 33.
- 8 *Oprechte Haarlemmer Courant* uit 3/8, 8/8 en 13/8 1793, originelen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Hier zijn tevens de aankondigingen van verkoop van De Schaffelaar bewaard gebleven uit 7/9 1793, 25/4, 9/7, 10/7 en 11/7 1799, 24/1, 10/3, 30/4, 2/5 en 26/5 1801.
- 9 Aantekeningen in de *collectie H. Bouwheer*, o.c. (n. 5), 'een versie uit de oorspronkelijke acte van verkoop Schaffelaar, 21 December 1799 (niet toegewezen, later uit de hand verkocht)'.
- 10 Zie voor deze afbeelding o.a. de Jubileum Catalogus 'Meer om Cieraet als Gebruick', Stichting Vrienden Geldersche Kasteelen en Stichting Het Geldersch Landschap, Arnhem 1990, cat.nr. 5, p. 56.
- 11 Aantekeningen over Publieke Percelen- en houtverkoop in de *collectie H. Bouwheer*, o.c. (n. 5), Barneveld 6 Onroerend Goed E en advertenties in de *O.H.C.*, o.c. (n. 8), April/Mei 1801.
- 12 Mehtens, U., en C.S. Oldeburger-Ebbers, 'Gelders Arcadia. Tuingeschiedenis van Gelderse kastelen en buitenplaatsen', p. 32-50 in de Jubileum Catalogus 'Meer om Cieraet als Gebruick', o.c. (n. 10), p. 42.
- 13 Jong, E. de, 'De jonge zuster der schoone kunsten'. Tuinkunst in 18e-eeuws Nederland, p. 1-31 in: *Nederlandse tuinen in de Achttiende eeuw*, Amsterdam en Maarssen, APA Holland Universiteits Pers 1987, p. 5-7.
- 14 Numan, H., o.c. (n. 7), p. 33 en advertentie in de *O.H.C.*, o.c. (n. 8), April/Mei 1801.
- 15 Zie voor uitleg Wiebenson, D., *The Picturesque Garden in France*, Princeton University Press, Princeton 1978 en Hopper, F., 'The Dutch Régence Garden' in: *Garden History*. The Journal of the Garden History Society, nr. 2.
- 16 Register bevattende magescheiden inzake de nalatenschap van Lucas Willem van Essen, heer van Schaffelaar, Helbergen en Abbenbroek, 1793, *huisarchief Verwolde*, V-13.
- 17 *Rechterlijk Archief Veluwe en Veluwezoom*, inv.nr. 840 (fol.78-80), Rijksarchief Arnhem en advertenties in de *O.H.C.*, o.c. (n. 8), 24/1, 10/3, 30/4, 2/5 en 26/5 1801.
- 18 Aantekeningen in de map 'Barneveld C6 Onroerend Goed. Molens. De Schaffelaar. Afschriften. Doopregisters.', Gemeentearchief Barneveld en aantekeningen in de *collectie H. Bouwheer*, o.c. (n. 5).
- 19 Jong, E. de, o.c. (n. 13), p. 15 en Mehtens, U., o.c. (n. 12), p. 44.
- 20 Door H. Numan, o.c. (n. 7), p. 33 en advertenties in de *O.H.C.*, o.c. (n. 8), April/Mei 1801.
- 21 De ontwerptekeningen voor het kasteel De Stoutenburg nabij Amersfoort voor Joh. Luden dateren uit 1861 en zijn gemaakt en uitgevoerd door H.J. van den Brink uit Driebergen naar aanleiding van een prijsvraag. Vijf platen met ontwerptekeningen uit 1861 (opstanden, doorsneden en plattegronden) voor een 'neogotisch kasteel' (ontwerpen naar een '16de eeuwse kasteelvorm' en met wijzigingen in verband met de eigentijdse eisen), en een blad met ontwerpen voor een paardenstal en een koetshuis (in 'Elisabeth stijl') uit 1864 zijn tesamen met een beschrijving, in 1866 door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Amsterdam, L. v. Bakkenes en Co. uitgegeven en aanwezig op het Gemeentearchief te Barneveld.
- 22 Inventaris door H.W.M. van der Wijck uit 1958 bij de *collectie 'Schaffelaar'*, Stichting Het Geldersch Landschap, in beheer bij de Stichting Vrienden Geldersche Kasteelen te Arnhem.
- 23 Deze ontwerpen behoren eveneens tot de *collectie 'Schaffelaar'*, o.c. (n. 22) en zijn toegeschreven aan Van Veggel.
- 24 Boersma, T., "'Tijdvakken van een ver verleden welke wij alzoo hopen te zien herleven'; Christiaan Kramm en zijn betekenis voor het bouwkunstonderwijs en het 'Gotische Architectuurtekenen' aan de Utrechtse 'Stadscholen voor Teeken- en Bouwkunst'", 1822-1866', p. 83-112 in: *De Sluitsteen*, jrg. 5 (1989), nr. 3, p. 105-107.
- 25 Wijck, H.W.M. van der, 'Koning Willem II als Bouwheer', p. 415-438 in: *Opus Musivum*, Koninklijke Van Gorcum en Comp. B.V., Assen 1964, p. 417.
- 26 Wijck, H.W.M. van der, *De Nederlandse Buitenplaats*, Canaletto, Alphen aan den Rijn 1983, p. 430.
- 27 *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, 9 delen 'bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt', J.J. van Bröderode, Haarlem z.j., deel 6, p. 118 en *Hoekse en Kabeljauwse Twist*, Van Dishoek, Bussum 1966, p. 96.
- 28 *Jan van Schaffelaar (1482-1982) van onbekend 'ritmeester' tot vaderlandse held*. Catalogus bij de herdenkingstentoonstelling ter gelegenheid van zijn 500ste sterfdag, Barneveld, Veluws Museum 'Nairac' 1982, p. 52.
- 29 Dit feest was ter ere van de onthulling van een standbeeld van Jan van Schaffelaar voor de kerk te Barneveld. J.E.H. baron van Nagell was hierbij bijvoorbeeld verkleed als Jan van Schaffelaar, Nijhoff, R.H., *Groeten uit Barneveld*, Repro Holland, Alphen aan den Rijn 1974, foto 6, met onderschrift.
- 30 Dit gebeurde volgens de Gemeentearchivaris van Barneveld, dhr. Crebolder, naar beschrijvingen over de gebeurtenissen rond Barneveld in het boek *De Schaapherder. Een verhaal uit den Utrechtsen Oorlog*, van J.F. Oltmans uit het begin van de negentiende eeuw.
- 31 Mehtens, U., o.c. (n. 12), p. 45-46.
- 32 In dit verband moet ook de voorkeur van J.D. Zocher voor de neo-gotische stijl gezien worden. Zie Moes, C.D.H., doctoraalscriptie *Jan David Zocher (1791-1870), 52 architectuurtekeningen nader bekeken*, vakgroep Kunstgeschiedenis en Archeologie, Vrije Universiteit te Amsterdam 1986, p. 32, en, van dezelfde auteur, *Architectuur als sieraad van de natuur - de architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)*, Het Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam 1991.
- 33 *Trouw* van 14 dec. 1954 en 24 Dec. 1965, *Barneveldse Courant* van za. 13 Mrt. 1968, Gemeentearchief Barneveld. Het werd bewoond door Joden en geëvacueerde bewoners van het Diaconessenhuis uit Scheveningen, in gebruik genomen als revalidatiecentrum voor oorlogsinvaliden, als onderkomen voor gepatriëerde Indische Nederlanders, Ambonezen, en als Stafschool van de Bescherming Bevolking.
- 34 *Map II*: '1964 t/m 1981, landgoed De Schaffelaar'; huurcontract 28 Dec. 1966 tussen mevr. Clifford Kocq van Breugel-van Nagell en dhr. Boelkes, Gemeentearchief Barneveld. *Barneveldse Courant*, 4 Jan. 1967 en wo. 10 Jan. 1968, Gemeentearchief Barneveld.

Penitentiaire Inrichting 'Veenhuizen' te Norg: oorsprong, verloop en verschiet van achtergronden, idealen en bestemmingen

M.S. Verweij

Inleiding

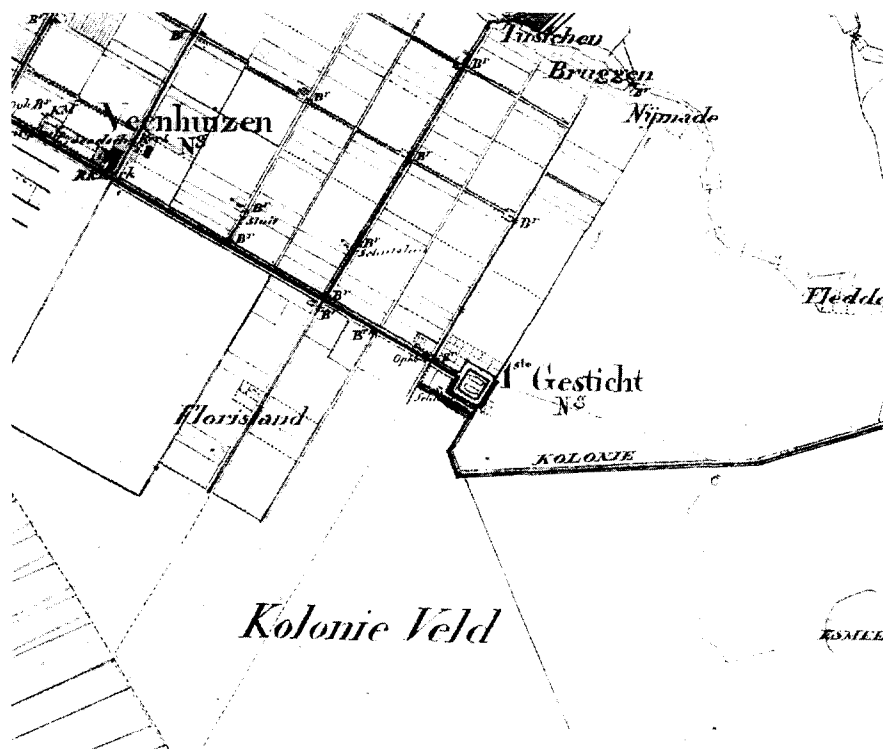
Vaak komen monumenten pas in de belangstelling als ze bedreigd worden. Het Olympisch Stadion te Amsterdam is het meest recente voorbeeld van een historisch bouwwerk dat door sloopplannen in de schijnwerpers is gezet. Zo is ook 'Veenhuizen' in Drenthe actueel geworden, al is hier geen sprake van een acute bedreiging. Wel zijn er, omdat het Ministerie van Justitie een groot aantal gebouwen van deze 'Penitentiaire Inrichting' wil afstoten, in de nabije toekomst problemen te voorzien. Inmiddels is een dialoog tussen overheden en andere belanghebbenden over het voortbestaan van 'Veenhuizen' op gang gekomen.

Hier volgt een historische beschouwing over achtergronden, ontstaan en groei van 'Veenhuizen', zijnde een uitgestrekt geheel van landerijen, wegen, kanalen en gebouwen. Door zijn grote oppervlakte en rijke schakering aan cultuurhistorische en landschappelijke waarden is 'Veenhuizen' een novum in de Nederlandse monumentenzorg, met nieuwe opgaven ten aanzien van behoud en instandhouding (afb. 1). Dit essay legt het accent op de oorsprong van het complex 'Veenhuizen' te Norg, behandelt met name de ideologische en maatschappelijke drijfveren van stichter Johannes van den Bosch (1780-1840) en verkent de daaruit voortgekomen landschappelijke, sociaal-historische en architectuurhistorische ontwikkelingen. Daarnaast komen enkele behouds- en beheersaspecten van dit monumentale complex aan bod.

Johannes van den Bosch: persoon en tijdsbeeld

In oorsprong gaat de huidige Penitentiaire Inrichting terug op een initiatief van Johannes van den Bosch, een ondernemend man en militair bij uitstek.

Reeds als 19-jarige te Batavia gearriveerd, kocht Van den Bosch enkele duizenden hectare grond. Na drainage ging hij met behulp van slaven en werklozen over tot het verbouwen van rijst en maakte al snel fortuin. In 1828 werd Johannes van den Bosch benoemd tot Gouverneur-Generaal in Nederlands-Indië. Hij introduceerde het Cultuurstelsel (1830) dat de Nederlandse economie krachtige impulsen bezorgde. De opbloei van de Nederlandsche Handel-Maat-

1. Blad 68 uit de Grote Historische Atlas van Nederland illustreert het planmatige verkavelingspatroon van de kolonie 'Veenhuizen'. De wijken staan haaks op de Kolonievaart en lopen in noordelijke richting. Situatie in 1852-1853.

Reproductie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door J.P. de Koning, 1992.

schappij (1824) is hiervan het meest aansprekende voorbeeld.

Tijdens een verblijf in Nederland richtte hij met steun van Koning Willem I in 1818 de Maatschappij van Weldadigheid op. De Maatschappij van Weldadigheid had zowel sociale als landbouw-politieke aspiraties, want zij beoogde de ontginning van woeste gronden door paupers, kansarmen en mislukten, zodat geschikte landbouwgronden konden ontstaan, terwijl de ontginningswerkzaamheden tot zedelijke verbetering van de genoemde groeperingen moesten leiden.¹ De ideeën van Van den Bosch waren zeker niet uitsluitend filantropisch: hij maakte zich grote zorgen over de economische vooruitzichten. De schaal waarop hij te werk ging, ontstond derhalve het lokale niveau van armenzorg en bedeling.

Johannes van den Bosch' ideologie

Van den Bosch was door zelfstudie in staat tot het opstellen van theoretische beschouwingen en tractaten.² Met dit gedachtengoed wist hij overheid en particulier tot bondgenoten te maken en kon 'zijn' Maatschappij van Weldadigheid vorm en inhoud krijgen. Johannes van den Bosch geldt in dit opzicht als een bijzonder vertegenwoordiger van het 19de-eeuwse nuts-denken (en handelen). In zijn optreden combineerde hij ideeën en verworvenheden uit de tijd van de Verlichting met de eisen en mogelijkheden van zijn eigen eeuw. Niet als agrariër geboren, maar opgeleid tot genie-officier, ontwikkelde Van den Bosch een theoretisch model

tot verheffing van de mens die maatschappelijk in de knel was geraakt of dreigde te geraken. De Maatschappij van Weldadigheid vormde het verlengstuk van zijn drijfveren en leidde naar de uitgestrekte, onontgonnen heidevelden in Drenthe. Hier groeven kolonisten onder straffe leiding de veengronden en heidevelden af ter verkrijging van landbouwgrond. In een tijd waarin voor de traditionele godsdienstige deugden naar een hernieuwde vorm en inhoud werd getast en het socialisme nog niet was ontwikkeld, vertaalde Van den Bosch idealen uit de periode van de Verlichting als democratisering, het streven naar menselijke waardigheid en onafhankelijkheid tot een nieuwe en maatschappelijke impuls ter bestrijding van misstanden. Als verschijnsel is dit streven naar zedelijke verheffing tot in de 20ste eeuw voelbaar gebleven en het manifesteert zich bijvoorbeeld nog in facetten als volwassenen-educatie en zorg voor randgroepjongeren.³

De ontginningen te Veenhuizen

De aankoop van circa 3.000 hectare grond met inbegrip van de buurtschap Veenhuizen bezorgde de Maatschappij van Weldadigheid in 1822-1823 voldoende mogelijkheden tot het onderdak brengen van mensen van 'minder zedelijk en goed gedrag'. Een contract tussen de Regering en de Maatschappij voorzag in de komst van de beoogde bevolkingsgroep, maar kon evenwel de toeloop van arbeidsongeschikten niet voorkomen.

De gestichten van de Maatschappij van Weldadigheid te Veenhuizen vormden in hun samenhang een zelfvoorzienende gemeenschap. De bewoners of kolonisten (ook wel 'verpleegden' genoemd), konden zich door het in cultuur brengen van woeste gronden tot arbeidzaamheid ontplooiën. Er zouden ook fabrieken verrijzen, waar produkten van de landbouw allereerst voor de eigen behoeften zouden worden verwerkt.⁴ Het onderwijs aan de kinderen van de kolonisten gold als voorwaarde voor het opbouwen van een nieuw bestaan en vervulde in de uitvoering van Van den Bosch' ideeën een centrale functie. De inrichting van de ontginningskoloniën, het onderhouden van interne en externe dienstverlening, de daarmee nauw verbonden sociale structuur en hiërarchie, alsmede tucht en gedragsvoorschriften, leverden een geheel eigen en karakteristiek maatschappelijk stelsel op, weliswaar met ontleningen aan de 'grote' samenleving, maar met het primaire doel de verpleegden tot een zelfstandig en menswaardig bestaan te (bege)leiden. Deze eigenaardigheid van de Maatschappij van Weldadigheid, een verzorgingsstaat avant la lettre, kan als een micro-samenleving worden beschouwd waarin de bewoners tot schone idealen werden bewogen, ter verbetering van zichzelf en van de wereld (afb. 2). Er zijn verwantschappen te onderkennen

2. De Topografische Kaart (1984) geeft een beeld van de lineaire hoofdstructuur van 'Veenhuizen': bebouwing zonder bebouwing ten zuiden van de Hoofdweg, een vrij open middengebied met losse bebouwing en verschillende bomenlanen en aan de noordzijde bospercelen.

Reproductie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door J.P. de Koning, 1992.

met de drijfveren van een architect als Claude-Nicolas Ledoux (1736-1806), die de 'zoutstad' les Salines de Chaux te Arcet-Senans ontwierp.⁵ De Verlichting geloofde in de 'perfectibility of man' hetgeen tot uitdrukking kwam in het oprichten van scholen en musea en in de bouw van strafinrichtingen en gevangenissen. Pas in de 19de eeuw vonden deze ideologie en filosofie hun eigen architectonische uitdrukkingsvormen in nieuwe typen gebouwen.

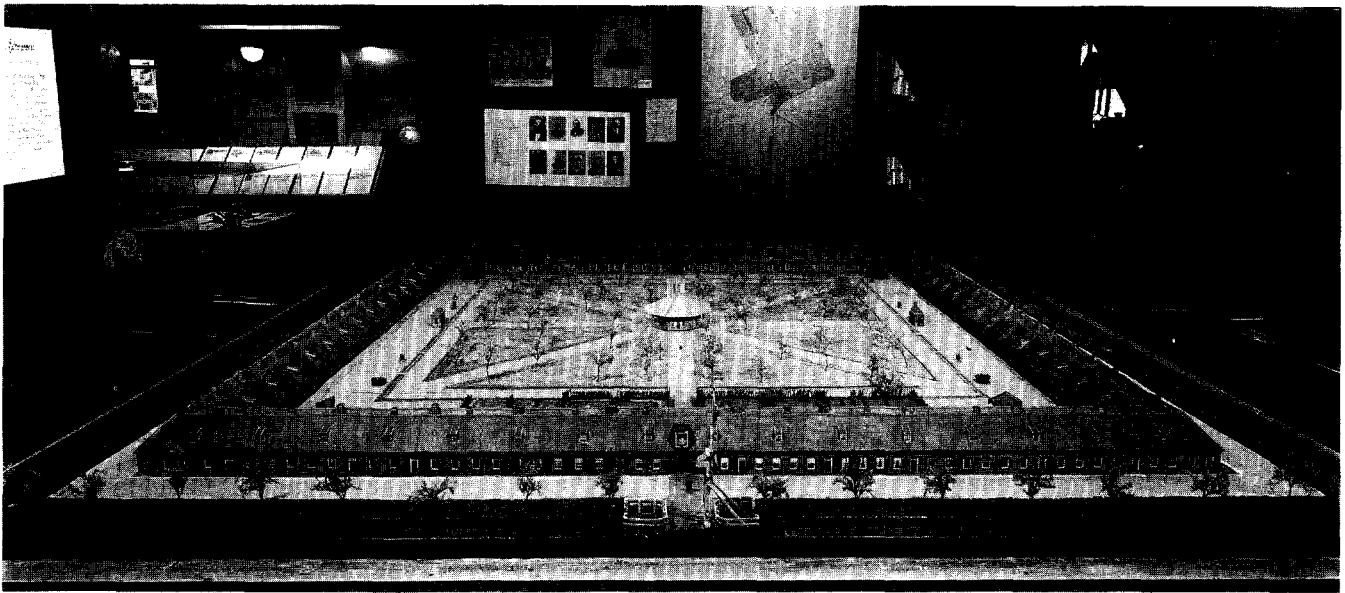
Arbeid, zedelijke verheffing en . . . straf; bestuur en beheer

Nog in 1819 – dat is één jaar na de stichting van de Maatschappij van Weldadigheid en zo'n drie jaar vóór de grondaankopen bij Veenhuizen – verkreeg de Maatschappij van het Rijk de Ommerschans, een verlaten fort bij Ommen. De Ommerschans diende nochtans meer als strafkolonie dan als verbeterings-instelling.

'Arbeid' als middel tot verbetering van de menselijke gesteldheid kwam al eerder, in Londen, voor in 'The Liverpool Bridewell' (1557), zij het in combinatie met het element 'straf'. Het rasphuis voor mannen (Amster-

dam, 1596) en het spinhuis voor vrouwen (Amsterdam, 1597) legden meer nadruk op het verschijnsel 'arbeid' als correctieve oplossingsvariant voor maatschappelijke ontsporingen. In het eerste kwart van de 16de eeuw kreeg deze variant veel navolging in de steden langs de Noordzeekust en in de Baltische streken. Het Maison de Force te Ackerghem bij Gent (1772-1775) voerde ten gevolge van de veranderde penitentiaire inzichten 'amélioration par éducation et travail' als ideologisch argument.

'Veenhuizen' is niet altijd onder de rechtstreekse hoede van de Maatschappij van Weldadigheid gebleven. Wegens structurele moeilijkheden aangaande beheer en organisatie nam het Ministerie van Binnenlandse Zaken de koloniën in 1859 over en de Maatschappij kreeg een rol als beheerder. De samenstelling van de gestichten was als volgt: één gesticht te Ommerschans en drie gestichten te Veenhuizen. Bij Koninklijk Besluit van 19 augustus 1859 werden de vier gestichten tevens aangewezen voor de opname van bedelaars en landlopers, die krachtens de bepalingen van het Wetboek van Strafrecht waren veroordeeld.⁶ Ook konden armen op eigen verzoek in de gestichten worden opgenomen; er waren zowel 'verplichte' als 'vrijwillige' verpleegden.

3. Het museum te Veenhuizen bezit o.a. een maquette van het gesticht Veenhuizen II.
Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

Het jaar 1875 levert in deze ontwikkelingen een tweede scherpe markering: 'Veenhuizen' ging toen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken over naar het Departement van Justitie en de daarop volgende jaren, als ook de periode na 1884, worden gekenmerkt door buitengewone herstellingen van de opstallen. In de Gestichtenwet van 1884 werden Veenhuizen II en III aangewezen tot Rijkswerkinrichtingen voor mannen en Veenhuizen I tot Rijkswerkinrichting voor vrouwen. In 1886 zijn Ommerschans en Veenhuizen strafinstellingen geworden. Het karakter van 'Veenhuizen' ging met zijn tijd mee en paste zich aan: niet alleen bos- en akkerbouw, maar ook industrie en nijverheid voorzagen in de middelen van bestaan.

Werkelijkheid: aanleg en concentraties van bebouwing in Veenhuizen

Da capo: Veenhuizen II en III dienden aanvankelijk als onderkomens voor landlopers en bedelaars, terwijl gesticht I was bestemd voor vondelingen en wezen. In 1825 waren de drie gestichten reeds gebouwd, de onderlinge afstand tussen de gebouwen bedroeg één uur gaans. De gestichten hadden een identieke vorm, zijnde een vierkant bouwwerk met zijden van 100 meter. De binnenplaats was met bomen omsloten. De gebouwen bestonden uit een vrij lage begane grond en een zolder onder een schuine kap. In de gestichten waren woningen voor de bewakers afgescheiden. De gebouwen waren onderverdeeld in verblijfszalen, waar de verpleegden in hangmatten ook de nacht doorbrachten, in werkplaatsen en bureaus. Bij ieder gesticht lagen acht boerenhoeven (afb. 3).

Eenzijds was de gesloten vorm noodzakelijk voor de bewaking van de kolonisten, anderzijds laat deze vorm zich verklaren uit de militaire achtergrond van Van den Bosch. Ook de grachten rond de gestichten dienden de beveiliging. Hoewel de plattegrond van de gestichten niet wezenlijk afwijkt van de militaire traditie, is de toepassing van deze grondvorm hier bijzonder. Er is hier immers geen sprake van een militaire functie, maar van het onderdak brengen en houden van de kolonisten. In de aanvangsjaren voegden legerveteranen (en hun gezinnen) zich bij de verpleegden. De veteranen ver-

vulden bewakingsfuncties in ruil voor huisvestingsfaciliteiten. Het eigenlijke ideaal van Van den Bosch was in die jaren in wezen al enigszins verwaterd.

Aan het einde van de 19de eeuw verkeerden Veenhuizen I en III in een bouwkundig slechte staat. Een nieuw Veenhuizen I verrees op de plaats van de oude naamgenoot maar heet nu 'Norgervhaven' (1902-1905) en dient als gevangenis. Veenhuizen III is in 1925 afgebroken en werd niet herbouwd; de vrijgekomen ruimte wordt nu ingenomen door akkerbouwgrond (afb. 4).

4. Veenhuizen II (1823) gelegen aan de Oude Gracht, dateert uit de tijd van Johannes van den Bosch en is het enige behouden gebleven gesticht uit de beginperiode van de Maatschappij van Weldadigheid. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

Momenteel zijn er verschillende bebouwingsconcentraties in Veenhuizen te onderkennen. Van de gebouwen uit de vroegste periode is vrijwel alles verdwenen; de nu nog aanwezige gebouwen dateren uit latere perioden, maar de oude infrastructuur is in zijn geheel behouden gebleven. Een volledige behandeling van 'Veenhuizen' is hier niet aan de orde. Dit essay biedt niet meer dan een vogelvlucht over 'Veenhuizen' en voorziet slechts in enkele tussenlandingen bij opmerkelijke structuren en objecten. De bibliografie aan het eind van deze bijdrage verschaft een aanzet tot verdere studie. Achtereenvolgens komen hier aan bod: bebouwing langs de Koloniewaart en aan de Generaal Van den Boschweg, het tweede gesticht ('Veenhuizen II'), enkele gebouwen voor industrie en zorg en de elektriciteitscentrale. Voorts valt enig licht op vader J.F. en zoon W.C. Metzelaar, want beiden waren architect te Veenhuizen; ten slotte wordt een bezoek aan de begraafplaats gebracht (afb. 5).

Bebouwing langs de Koloniewaart

De Koloniewaart vormde de verbinding tussen Veenhuizen en Assen. Haaks op deze hoofdas groeven de verpleegden zes wijken met een tussenafstand van 750 meter.⁷ Aldus groeide een lineair stelsel van waterlopen dat in zijn rigide structuur als een kunstmatig systeem oogt, maar primair voorzag in de vitale nervatuur voor aan- en afvoer van personen, producten en goederen. De Hoofdweg loopt parallel aan de Koloniewaart.

Al snel kwamen langs de Hoofdweg diverse religieuze gebouwen voor verschillende gezindten tot stand. Tussen 1825-1827 verrees een hervormde kerk met pastorie naar ontwerp van Harm Wind, terwijl in het tussenliggende jaar een rooms-katholieke kerk met pastorie werd opgetrokken. De hervormde kerk bestaat nog steeds en is beschermd krachtens de Monumentenwet. Het is een octogonale bakstenen kerk met op het tentdak een gedeeltelijk opengewerkte houten lantaarn. Gecanneleerde pilasters en een kroonlijst omsluiten de vier ingangen, terwijl rechthoekige vensters en rondboogvensters het interieur van daglicht voorzien. Het inwendige heeft de oorspronkelijke inventaris behouden en beschikt mede door de omlappende galerij over een bijzondere indeling van de ruimte. De preekstoel en het orgel zijn met fraai snijwerk uitgevoerd.

De oorspronkelijke rooms-katholieke kerk is van bestemming gewijzigd en wordt nu als basisschool gebruikt. In 1892-1893 bouwde W.C. Metzelaar aan de Kerklaan 6, haaks op de Hoofdweg, een nieuwe rooms-katholieke kerk; op dit moment is de beschermingsprocedure ex. artikel 3 van de Monumentenwet in gang gezet. De Kerklaan volgt het tracé van de Vierde Wijk. De bouw van een synagoge (Hoofdweg 120) vond in 1839

5. De uitgestrektheid van 'Veenhuizen' komt op de Chromotopografische Kaart des Rijks goed tot uitdrukking (blad 150, verkend in 1896). Behalve de drie gestichten zijn ophaalbruggen, draaibruggen, schutsluizen en tevens twee kerken en begraafplaatsen aangegeven.

Reproductie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door J.P. de Koning, 1992.

plaats. In 1893 is deze synagoge ingericht als hoofdbureau van de directie en die functie vervult het gebouw, na verschillende uitbreidingen, nog steeds (afb. 6).

In de jaren na 1920 volgde langs de Hoofdweg de bouw van dienstwoningen, bekend onder de naam de 'Tien Geboden'. Verder is het Verenigingsgebouw (1920-1922; S. Wijn) nabij de hervormde kerk vermeldenswaard ('Ter ontspanning van geest en lichaam van de ambtenaren van Veenhuizen I, II en III').

Zo zijn in een tiental decennia op een relatief klein grondoppervlak enkele kenmerkende gebouwen ontstaan die niet zo zeer op het eerste gezicht of in hun afzonderlijke architectuur van historisch belang zijn, maar vanwege hun groepering, onderscheiden ouderdom en verschillende gebruiksgeschiedenis aan dit deel van de Koloniewaart opmerkelijke accenten verlenen.

Gebouwen aan de Generaal Van den Boschweg

De Generaal Van den Boschweg volgt het verloop van de Vijfde Wijk, staat haaks op de Koloniewaart en leidt in noordelijke richting naar 'Veenhuizen II' (afb. 7).

Aan de oostzijde van de weg liggen eerst verschillende eenvoudige woonhuizen. Hier waren lagere ambtenaren gehuisvest, die in het spoor van de Rijksoverheid naar Veenhuizen kwamen. Naarmate 'Veenhuizen II' dichterbij komt, neemt het karakter van de bebouwing in aanzien en representativiteit toe, hetgeen merkbaar is in ruimere percelen en indrukwekkender bouwvolumes. Het uitzicht van alle woningen is in westelijke richting ongemeen ruim en panoramisch, want het ontvouwt zich zonder onderbrekingen tot voorbij de Zesde Wijk, over een afstand van meer dan 750 meter (afb. 8).

6. Langs de Hoofdweg, nu nummer 120, werd in 1839 de synagoge opgetrokken. Sinds 1893 fungeert het gebouw als hoofdbureau van de directie. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

7. Het standpunt vanaf de sluismuur, over het wateroppervlak van de Vijfde Wijk, voert naar het in de verte gelegen Veenhuizen II. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

Het gesticht 'Veenhuizen II' is als enige van de drie oude gestichten bewaard gebleven (afb. 3 en 4). Dit gebouw heeft de carré-vorm en de omgrachting gehandhaafd, hoewel de oostvleugel in 1928 plaats maakte voor een aantal dienstgebouwen, werkplaatsen en een garage met stalling voor vrachtwagens, terwijl ook op de binnenplaats bebouwing verrees. Vermoedelijk is het ontwerp van 'Veenhuizen II' geleverd door Johannes van den Bosch en Harm Wind.⁸

De Generaal Van den Boschweg zet zich achter 'Veenhuizen II' voort maar heet dan Hospitaallaan. Hier woonden notabelen als apotheker en arts. Achter de woningen stond het hospitaal. Medicijnen en geneeskundige preparaten werden in een terzijde gelegen ijskelder (1895) opgeslagen (afb. 9).

De hiërarchie van de beroepsbevolking weerspiegelde zich in de woningbouw en in de woonlocatie. In de grootte of detaillering van het huis en in de beplanting kwam de sociale hiërarchie in toegespitste vorm tot uitdrukking. Een woonhuis langs de Kolonievaart was zeer in trek. De woningen van de notabelen lagen op het zuiden. Persiennes golden als voornamer dan luiken en een rode beuk in de tuin was deftiger dan een bruine. Vele gebouwen dragen nog steeds een spreuk met didactische of moraliserende strekking waar een educatief effect van werd verwacht. Enkele typische uitingen van deze vorm van architecture parlante zijn: 'Bitter en Zoet' (apotheek); 'Toewijding' (arts); 'Leering door Voorbeeld' (hoofdonderwijzer); 'Maallust' (molen); 'Plichtgevoel' (woonhuis apotheker); 'Ruimzicht' (hoofdopziener); 'Vertrouw op God' (hospitaal); 'Contrôle', 'Orde en Tucht', 'Werkzaamheid', 'Helpt Elkander' (woningen van de huismeesters) (afb. 10).

In 1859 verrees een woning voor de nieuwe hoofddirecteur aan de Hoofdweg 118. Vanwege de markante verschijningsvorm kreeg

deze directeurswoning de bijnaam 'Klein Soestdijk' (afb. 11). Hoewel deze bijnaam nauwelijks verwantschap heeft met de officiële nomenclatuur van de gebouwen, krijgt het onderscheid in sociale hiërarchie juist daardoor extra reliëf.

Vader en zoon Metzelaar

J.F. Metzelaar (1818-1897) werkte met sobere vormen en materialen hetgeen herkenbaar is in zijn ontwerpen voor een school nabij Veenhuizen II en een woning op Hoofdweg 4.⁹ Gedurende de periode 1883-1914 werd de voormalige kolonie vooral door architect W.C. Metzelaar (1848-1918) verrijkt met nieuwe gebouwen. Hij was een zoon

van J.F. Metzelaar. Het overgrote deel van de gebouwen aan de Generaal Van den Boschweg en aan de Hospitaallaan is ontworpen door W.C. Metzelaar. Zijn oeuvre kenmerkt zich door het gebruik van baksteen en eenvoudige bouwvolumes; de gebouwen zijn voorzien van een zadeldak of wolfdak en behouden altijd een ingetogen karakter.

Amper sierende elementen bestaan in gekleurde bakstenen banden en in muurankers, maar deze bescheiden ornamentiek is tot een minimum beperkt en treedt nooit op de voorgrond. De grootste kwaliteiten van W.C. Metzelaar liggen besloten in zijn respect voor de reeds aanwezige infrastructuur van het gebied en in de onderlinge afstemming van zijn afzonderlijke bouwwerken.

8. De Generaal van den Boschweg loopt evenwijdig aan de Vijfde Wijk en biedt in westelijke richting een weids uitzicht over het landschap; op de voorgrond is nog een restant van het sluisje te zien. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

9. De ijskelder (1893) aan de Hospitaallaan, links achter 'Plichtgevoel', diende als opslagplaats voor medicamenten en preparaten ten behoeve van apotheek en ziekenhuis.
Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

10. De apotheeker woonde in 'Plichtgevoel' aan de Hospitaallaan 24. Dit woonhuis is een ontwerp van W.C. Metzelaar; de kopgevel is door een witte pleisterlaag tegen weersinvloeden beschermd. De voormalige apotheek 'Bitter en Zoet' ligt op huisnummer 22. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

De ontwerpen van Metzelaar hebben geen negatieve invloed op de landschappelijke structuur van Veenhuizen gehad, maar leidden eerder tot een versterking daarvan. De strakke ordening van het landschap, die door de Maatschappij van Weldadigheid werd aangebracht, is met de gebouwentypologie van beide architecten voortgezet. Ten aanzien van de boerderijbouw in de kolonie kan gewezen worden op het door W.C. Metzelaar ontworpen nieuwe boerderij-type (afb. 12). Het woongedeelte ligt in het midden van twee bedrijfsvleugels waarbij het geheel één rechthoekige plattegrond vertoont (Generaal Van den Boschweg 20; Essegeweg). Andere opmerkelijke gebouwen waren onder andere een graandrogerij, een turfschuur, een slachthuis, een touwbaan, een klein leprozenhuis en een zuivelfabriek.

Gebouwen voor industrie en zorg; de elektriciteitscentrale

Vanwege de door de Maatschappij van Weldadigheid beoogde zelfvoorziening kwamen voortdurend gebouwen met een bedrijfs- of industrieel karakter gereed. Bij Veenhuizen III stonden een stoomkatoenspinnerij en een gasfabriek. De bakkerij dateerde van 1859. Somplesse tot het adequaat herbestemmen van gebouwen kon de Maatschappij niet worden ontzegd toen in 1869 de voormalige stoomkatoenspinnerij bij Veenhuizen III in gebruik werd genomen voor de verpleging van ooglijders, ofschoon de stoomkatoenspinnerij pas in 1860 was verbouwd voor de opname van wezen. In 1888 fungeerde de voormalige stoomspinninerij echter weer als fabriek. De huidige bestemming is medisch noch industrieel: 'de stoomspinninerij is sterk verwaarloosd en biedt alleen nog een onderkomen aan enkele

kerkuilen'.¹⁰ De reeds genoemde school van J.F. Metzelaar nabij 'Veenhuizen II' was eerder in gebruik als timmerwinkel en fungeert nu als gebouw voor de Medische Dienst.

De gebouwen voor het uitoefenen van zorg genoten per definitie en sinds vanouds bijzondere aandacht van de Maatschappij van Weldadigheid. Binnen dit stelsel pasten niet alleen eerder genoemde stichting van een klein leprozenhuis (1867), ook de vergroting van de school (1862) bij Veenhuizen II voor kinderen van de ambtenaren en de bouw van een tuchthuis met 24 cellen en een cipierswoning (1860) kunnen onder deze noemer worden geschaard. Voorzieningen ten aanzien van de gezondheidszorg zijn in het voorgaande al terloops aan de orde geweest.

De ingebruikname van een op turf gestookte elektrische centrale geldt als voornaamste bouwkundige gebeurtenis uit 1912; in 1919 vond uitbreiding plaats. Ondanks de aansluiting op het Provinciale elektriciteitsnet (1927) zijn het exterieur en het interieur nog in tact (afb. 13). De ligging aan het water, nabij een zwaairom en met omsluitend geboomte, verleent aan dit kleine energiecentrum een bijzondere historische belevingswaarde en benadrukt eens te meer het belang van het waternet als een structureel element van de totale aanleg.

Begraafplaatsen

De Joodse begraafplaats aan de Kerklaan laat zich nauwelijks herkennen, zozeer is zij overwoekerd door struiken en geboomte. Aan de Eikenlaan ligt de algemene begraafplaats (afb. 14). Op een apart gedeelte staan gelijkvormige graftekens stram in het gelid zonder vermelding van persoonlijke gegevens van de overledene. Ondanks het adagium 'voor de dood is iedereen gelijk', zijn

er ook op naam gestelde graven. De sociale hiërarchie is zichtbaar gemaakt in de uitvoering van de grafmonumenten en in de beplanting. Op het terrein staan en liggen tevens verschillende graftekens die afkomstig zijn van de Asser ijzergieterij. In een aantal gevallen is de technische staat onvolkomen. De excentrische ligging van de begraafplaats en de moeilijke bereikbaarheid garandeerden het behoud van een verstild en sfeervol geheel waarin het partiële verval romantische gevoelens kan opwekken.

Landschappelijke kenmerken en waarden

Met de aanleg van de landerijen en gebouwen van de Maatschappij van Weldadigheid te Veenhuizen is een historisch-geografisch en sociaal-historisch uniek fenomeen tot ontwikkeling gebracht. Hoewel enkele objecten en structuren niet meer bestaan of in onvolkomen staat zijn geraakt, is het totaalontwerp goed herkenbaar gebleven.

In landschappelijk opzicht geldt het jaar 1859 als onderscheidend omdat sindsdien nieuwe ontginningen voor de bosbouw ter hand zijn genomen en reeds in cultuur gebrachte gronden voor de bosbouw werden aangewend. Tussen de strakke, aangelegde elementen is soms een perifere transgressie-zone gegroeid waarin de hand van Moeder Natuur en 's mensenhand elkaar lijken te raken. Het strookje met opgeschoten geboomte dat de algemene begraafplaats als een dunne vloers van de omgevende akkers scheidt, illustreert dit kenmerk op treffende wijze. Het geheel veroorzaakt een indrukwekkende landschappelijke samenklank waarin het patina van ruim één eeuw allengs zichtbaar is geworden. Deze natuurlijke basis vormt samen met het kanalen- en ruimtelijke drager van de ontginningen,

11. Met de benaming 'Klein Soestdijk' wordt in 'Veenhuizen' de woning van de hoofddirecteur aangeduid. Dit deftige woonhuis aan Hoofdweg 118 dateert uit 1859.
Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

van de aanleg en van de gebouwen. Open en omsloten percelen schakeren een veengebied en dragen in hoge mate bij tot appreciatie van natuurlijke gesteldheden. De exclusieve historisch-geografische aspecten en historische belevingswaarden zullen nader dienen te worden onderzocht en benoemd, en vallen buiten dit bestek, maar op dit punt van betoog kan echter worden gewezen op de elkaar opvolgende verschuivingen van de ontwikkelings- en verveeringsgrens, zijnde een intrinsiek kenmerk van een koloniale stichting waarin bedrijvigheid en verlegging van de ontginningsactiviteiten wezenlijke kenmerken zijn. Daarnaast vormt de autonome, planmatige verkaveling van Veenhuizen een sterk contrast met de omliggende esdorpen in het oude Drentse landschap. De natuurlijke gesteld-

heid van het aanpalende Fochteloërveen vormt in dit opzicht een landschappelijke parameter bij uitstek. Van het oorspronkelijke streekdorp Veenhuizen is als gevolg van de activiteiten van de Maatschappij van Weldadigheid niet veel overgebleven: het is door de ontginningen nagenoeg geassimileerd.

Landbouwhistorische aspecten

In agrarisch-historisch opzicht kan de Maatschappij van Weldadigheid worden aangemerkt als een stichting waar op rationele wijze de ontginning en bewerking van woeste gronden ter hand werd genomen. Van den Bosch verwachtte bij een gelijkmatiger ver-

deling van het grondbezit meer werkgelegenheid. De landbouw zou aldus meer producten kunnen voortbrengen voor een grotere bevolkingsgroep en de individuele akkerbouwer een grotere kans op menswaardig bestaan bieden. Ondanks deze rationele benadering van de landbouwproblematiek bood de praktijk weinig soelaas: 'zelden is wellicht de afstand tussen theorie en praktijk zo groot geweest als bij de landbouw in de 18de en gedeeltelijk nog in de 19de eeuw. De theoretici publiceerden velerlei 'lumineuze ideeën' in boeken en vlugschriften, die veelal nimmer werden verwirklijkt, hoogstens door enkele grootgrondbezitters, terwijl de boeren ongeloofig en afkeurend toekeken'.¹¹ Was Van den Bosch' streven economisch van aard in het creëren van werkgelegenheid, zijn motieven waren primair sociaal. Terecht kan gesproken worden van een sociaal-economische doelstelling, uitgaande van een particulier initiatief en strevend naar 'eene hoogere beschaving, verlichting en werkdadigheid'; onderwijs en opvoeding stonden hoog in het vaandel van de Maatschappij. Al in 1827 kwam de Maatschappij tot de slotsom dat bedrijfsvergroting noodzakelijk was om te kunnen blijven voortbestaan. Bovendien bleken de paupers en misdeelden als kolonisten niet of nauwelijks tot vrijboeren of pachters op te voeden. Het bemestingsprobleem werd niet overwonnen, maar in groenbemesting (met brem) en vruchtwisselingssystemen zijn enkele vooruitstrevende elementen te onderkennen die in de omgeving van de veenkolonien onbekend waren. Deze vorm van groenbemesting moest wel mislukken omdat de noodzakelijke kalk niet in de Drentse bodem aanwezig bleek; ook in dit opzicht bleek de theoretische benadering het te moeten afleggen tegen de praktijk en de wetmatigheid van het boerenverstand. Témidden van het traditionele Drentse agrarische bedrijf toonden de gestichten volstrekt

12. Boerderij aan de Esweg. Architect W.C. Metzelaar ontwierp voor 'Veenhuizen' een nieuw type boerderij. Het verhoogde middendeel dient als woning, terwijl de lagere gedeelten bedrijfsfuncties vervullen.
Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

13. Ten zuidoosten van Veenhuizen II ligt de elektriciteitscentrale (1912) met op de voorgrond het water van de zwaaiikom. Uit- en inwendig verkeert dit energiecentrum nog in gave staat.
Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

14. Ten noordwesten van Veenhuizen II is de algemene begraafplaats gelegen; bewoners en bewakers vonden hier hun laatste rustplaats.

Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

modern: naast de kunstmatige bemesting golden ook de rationele verkaveling van het land en de aansluiting op de beek ter regulatie van de waterhuishouding als opmerkelijke noviteiten.

Verschieft

De huidige Penitentiaire Inrichting 'Veenhuizen' is een door de jaren heen gelouterde nazaat van de oorspronkelijke opzet van Johannes van den Bosch waar een ontwikkeling plaats vond van een idealistische kolonie voor arme stedelingen, via een opvangplaats voor bedelaars en landlopers tot een strafinrichting. Met het in de tijd oplopende ideaal van Van den Bosch verdween het merendeel van de oorspronkelijke gebouwen van de Maatschappij van Weldadigheid. In zijn drijfveren en ideële bevoegdheid was Van den Bosch een bijzonder vertegenwoordiger van de vooruitgangsidee en het nutsdenken dat in de 18de en met name in de 19de eeuw zo opmerkelijk aanwezig was. Parallellen voor zijn stichting zijn in Nederland niet aangetroffen, reden temeer om de opzet en inrichting van 'Veenhuizen' als uniek te kwalificeren. Het museum op het terrein herbergt een aanzienlijke collectie oude foto's, tekeningen, landkaarten, brieven, gravures over de geschiedenis van de kolonies en de Maatschappij van Weldadigheid. Daarnaast zijn de volledige inventaris van de apotheek en een directiekamer bewaard gebleven, alsmede een maquette van Veenhuizen II zoals het oorspronkelijk in 1823 is opgetrokken, een brandweerauto uit 1930 (een A-Ford), een gereconstrueerd dag- en nachtverblijf van de verpleegden en tenslotte diverse akkerbouw- en veeteeltwerktuigen (afb. 15).

Als strafgesticht laat 'Veenhuizen' zich niet vergelijken met andere gestichten in Nederland. De mate van beslotenheid, de nauwe verbondenheid van het leven der verpleegden met dat van de ambtenaren en hun gezinnen was en is uitzonderlijk. De aanwezigheid van een eigen algemene begraafplaats voor ambtenaren en een aparte begraafplaats voor verpleegden, naast de Israëlitische begraafplaats voor ambtenaren en verpleegden is in dit opzicht veelzeggend.

De instandhouding van 'Veenhuizen' ligt in handen van verschillende overheidsinstellingen en diensten waarvan de belangen niet volledig parallel lopen: Gemeente Norg, Provincie Drenthe, Ministerie van Financiën (Dienst der Domeinen), Ministerie van Defensie, Ministerie van Landbouw, Visserij en Natuurbeheer (Staatsbosbeheer; Landinrichtingsdienst), Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (o.a. Rijksgebouwendienst), Vereniging Heidemaatschappij, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

De gemeente Norg ziet zich voor een grote opgave geplaatst. De resultaten van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) zijn inmiddels geboekt en momenteel is 'Veenhuizen' als proefgebied voor het Monumenten Selectie Project (MSP) en de Monumenten Registratie Procedure (MRP) aangewezen.

Het is echter niet wenselijk 'Veenhuizen' als een steriel artefact of bevroren enclave te consolideren. Een dynamisch beheer waarin specifieke eigenschappen als de verkavelingspatronen, het kanalenstelsel, de aard van de vegetatie en de ruime opzet van het geheel aan bod komen, doet meer recht aan een optimale en geïntegreerde handhaving van 'Veenhuizen' en voorkomt ongewenste versnippering. Het dynamisch element bestaat grotendeels uit de factor 'tijd'. Het verloop van de ontginningen en het optrekken van nieuwe gebouwen (hetzij wegens verval, hetzij wegens nieuwe behoeften en eisen) hebben in de loop der jaren 'Veenhuizen' als een monumentaal complex met puls en potentie doen karakteriseren.

Monumentenzorg zal dit soort opgaven in

15. Het museum te Veenhuizen heeft de oude apotheek-inventaris weten te behouden. Opname: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, door A.J. van der Wal, 1992.

de toekomst regelmatig op haar weg vinden. Blijkens de eerste gepubliceerde MIP-resultaten neemt de omvang van toekomstige monumenten en monumentwaardige complexen en structuren toe. Daarnaast vereist het in de Monumentenwet 1988 geïntroduceerde begrip 'cultuurhistorische waarde' een polyvalente en meervoudige vorm van behoud waaraan verschillende overwegingen en kwaliteiten ten grondslag liggen. Wie aan deze discussie deelneemt, verplicht zichzelf tot het uitspreken van wensen, eisen en keuzen. Soms leidt dat tot conflicterende grootheden. De afzonderlijke aspecten van de cultuurhistorische waarden zullen niettemin onophoudelijk helder dienen te worden geformuleerd, omdat slechts dan van een welbewuste afweging sprake kan zijn.

Noten en aantekeningen

- 1 In de hoek van de provincies Friesland, Drenthe en Overijssel kocht de Maatschappij van Weldadigheid in 1818 grote stukken grond en stichtte er vier kolonies met de namen 'Frederiksoord' (1818), 'Willemsoord', 'Boschoord' en 'Wilhelmina's oord' (1820). Straffe leiding en sociaal-economische afhankelijkheid vormden de instrumenten waarmee de Maatschappij van Weldadigheid de bewoners wilde begeleiden tot 'zedelijkheid en eerlijk zelfbestaan', hetgeen ontwikkeling tot zelfstandige pachtboeren inhield. Daarnaast ontstonden de kolonies te Veenhuizen en Ommereschans.
De Maatschappij van Weldadigheid was een particuliere instelling en ontleende inkomsten uit renten van het stichtingskapitaal, uit contributies van leden, uit legaten en giften. Het bestuur bestond uit drie Commissies, waarvan de Permanente Commissie het dagelijks bestuur vormde en leiding gaf aan directeur en ambtenaren in de koloniën; de twee overige commissies waren de Commissie van Weldadigheid en de Commissie van Toevoorzigt. Subcommissies vertegenwoordigden de Maatschappij in de steden en dorpen; deze subcommissies voorzagen in werving en selectie van de paupers, kansarmen en mislukten.
- 2 J. van den Bosch, *Verhandeling over de mogelijkheid, de beste wijze van invoering en de belangrijke voordeelen eener Algemeene Armeninrigting in het Rijk der Nederlanden, door het vestigen eener landbouwende kolonie in deszelfs Noordelijk gedeelte*, Amsterdam, 1818.
- 3 Enkele vergelijkbare stichtingen: de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* werd in 1784 gesticht en richtte zich op volksonderwijs, opwekking van democratisch staatsburgerschap en het kweken van een geest van verdraagzaamheid en liefde voor het vaderland, terwijl de *Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, later voortgezet als *Bond van Nederlandse Architecten*, in 1992 zijn 150-jarig bestaan kon herdenken.
- 4 Petersen, (1978), 797 (zie bibliografie).
- 5 Yvan Christ, *Projets et Divagations de Claude-Nicolas Ledoux, Architecte du Roi*, Parijs, 1961, 22: 'La ville idéale de Chaux devait être, avant tout, sociale. Ainsi l'exigeaient déjà les aspirations humanitaires de ce temps. Ledoux, par conséquent, ne conçut pas seulement des bâtiments officiels tels qu'une église ou une bourse, mais un hôpital, un vaste mar-

ché, un établissement de bains publics, des maisons réservées expressément aux artistes, aux négociants ainsi qu'aux artisans et, plus encore, une série d'édifices sociaux où transparaissent tous les désirs crypto-maçonniques de la philosophie de sa génération'.

- 6 Petersen, (1978), 789 (zie bibliografie).
- 7 Een wijk is in de veenderijen een zijvaart, waarover de turf naar het hoofddiep wordt vervoerd.
- 8 Een nieuw Veenhuizen II, 'Esserheem' genaamd, is tussen 1895-1901 in vijf fasen gebouwd. 'Esserheem' ligt ten oosten van het oude Veenhuizen II, beschikt over 1200 plaatsen en is een ontwerp van W.C. Metzelaar.
- 9 J.F. Metzelaar was sinds 1870 Ingenieur-Architect bij het Departement van Justitie voor de Gevangenissen en Rechtsgebouwen. In 1886 volgde zijn zoon hem in deze functie op. Zie: C.T.J. Rieber, 'Johan Frederik Metzelaar' in: *Bouwkundig Weekblad*, 17 (1897), p. 27-28.
- 10 Kruiger, (1991), 53 (zie bibliografie).
- 11 Dorgelo, (1964), 7 (zie bibliografie).

Bibliografie

- De archieven van de Maatschappij van Weldadigheid - Een historische, sociologische en rechtshistorische benadering. Inleidingen gehouden tijdens het symposium op vrijdag 18 mei 1990 in het Drents museum te Assen*, z.p., 1991.
- R. Berends e.a., *Arbeid ter disciplineren en bestraffing. Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid, 1823-1859*, Zutphen, 1984.
- J.A. Bienstjes en H.R. Offerhaus, *De Rijkswerkinrichtingen in Veenhuizen in hun oorsprong etc.*, Assen, 1904.
- A. ten Cate, 'Veenhuizen en de Maatschappij van Weldadigheid', in: *Heemschut*, maart/april 1978, nr. 3/4, 17-21.
- Documentatie*, opgesteld door architectenbureau Grunstra b.v. te Bolsward, van de Stichting Maatschappij van Weldadigheid, Huis 'Westerbeek', Majoor van Swietenlaan 28, Frederiksoord (aanwezig in de bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, twee delen).
- J.D. Dorgelo, *De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859) - een landbouwkundig en sociaal-economisch experiment -*, Assen, 1964.
- A.F. Eilerts de Haan, *De Noord-Nederlandsche Landbouwkoloniën; eene studie over de Maatschappij van Weldadigheid*, Amsterdam, 1872.
- J. Faber en R. Santema, *Veenhuizen - Gebouwen, werken, terreinen, Historische documentatie en waardebeoordeling*, deel 1 (tekst) en deel 2 (afbeeldingen), 's-Gravenhage, 1990 (publikatie van de Rijksgebouwendienst).
- R. Faber, *Veenhuizen, één, twee, drie*, Assen, 1983.
- S. Faber e.a., *Criminaliteit in de negentiende eeuw*, Hilversum, 1989.
- J. Frieswijk, 'De kolonie 'Frij Frysland' te Beets', in: *It Beaken*, (1973), XXXV, 193-215.
- J.W.R. Gerlach, *De vrije landbouwkoloniën der Maatschappij van Weldadigheid te Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord*, Amsterdam, 1884.
- Jan de Heer, 'Project van de Maatschappij van Weldadigheid', in: *Kunstgeschiedenis weten-*

schap of kritiek, Nijmegen, 1978 (Te elfder ure), 727-748.

A.H. Huussen jr., 'Veenhuizen in de eerste helft van de negentiende eeuw' in: *Ons Waardeel* (1987), 85-98.

A.H. Huussen jr., 'De Maatschappij van Weldadigheid: een Nederlands experiment in Drenthe' in: K. van Berkel, H. Boels en W.R.H. Koops (red.), *Nederland en het Noorden*, Assen/Maastricht, 1991, 100-107.

G.J.W. de Jongh, *Beschrijving van een verzameling stukken afkomstig van Johannes van den Bosch en enige van zijn nakomelingen*, Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, 1968.

A.C. Kloosterhuis, *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid*, Zutphen, 1981.

J.B.T. Kruiger, *Architectuur en stedenbouw in Drenthe 1850-1940*, Zwolle/Zeist, 1991.

L. Lambregts, *Een steen in de vijver; ontstaan, groei en ontwikkeling van de Maatschappij van Weldadigheid*, Steenwijk, 1985.

M. Oden, 'Gevangen tussen muren van fatsoen', in: *Aaneen AbvaKabo*, nr. 6, (1992), 18-25.

H. Peschar, *Aanvulling op de inventaris van een verzameling stukken afkomstig van Johannes van den Bosch en enige van zijn nakomelingen*, Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, 1977.

M.A. Petersen, *Gedetineerden onder dak*, diss. Leiden, 1978.

A.J. Reinders, 'De Rijkswerkinrichting Veenhuizen', in: *Norg en omgeving*, z.j., 31-38.

W.C.H. Staring en J.K.W. Quarles van Ufford, *De Koloniën der Maatschappij van Weldadigheid in 1846*, Arnhem, 1847.

J.F. Ternooy Apèl, *Een woord ter opwekking tot het lidmaatschap der Maatschappij van Weldadigheid*, Doetinchem, 1885.

H. de Vroome, *Het Fochteloërveen, een waardevol restant*, in: *Noorderbreedte*, 10 (1986), nr. 5, 169-180.

W.J. van Welderen Rengers, *Overzicht van het beheer der Maatschappij van Weldadigheid, na de reorganisatie van 1859*, z.p., 1893.

J.J. Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer*, Amsterdam, 1927.

J.J. Westendorp Boerma, *Een geestdriftig Nederlander*, Amsterdam, 1950.

L.J. Wielders, 'De geschiedenis van 'Veenhuizen', unieke collectie toont beeld van wonen en werken', in: *Drenthe*, jaargang 49, maart 1978, 32-37.

L.J. Wielders, 'Veenhuizen heeft een uniek museum, nog wel ...', in: *Drenthe*, jaargang 49, april 1978, 75-79.

J.R. van der Zijden en J. Hagen, *Inventaris van de archieven van de Maatschappij van Weldadigheid 1818-1970 - Met een handleiding voor het zoeken in de bevolkingsregisters 1818-1859 door C.G.C. Meynen*, Assen, 1990.

De beschildering van De Krijtberg in Amsterdam

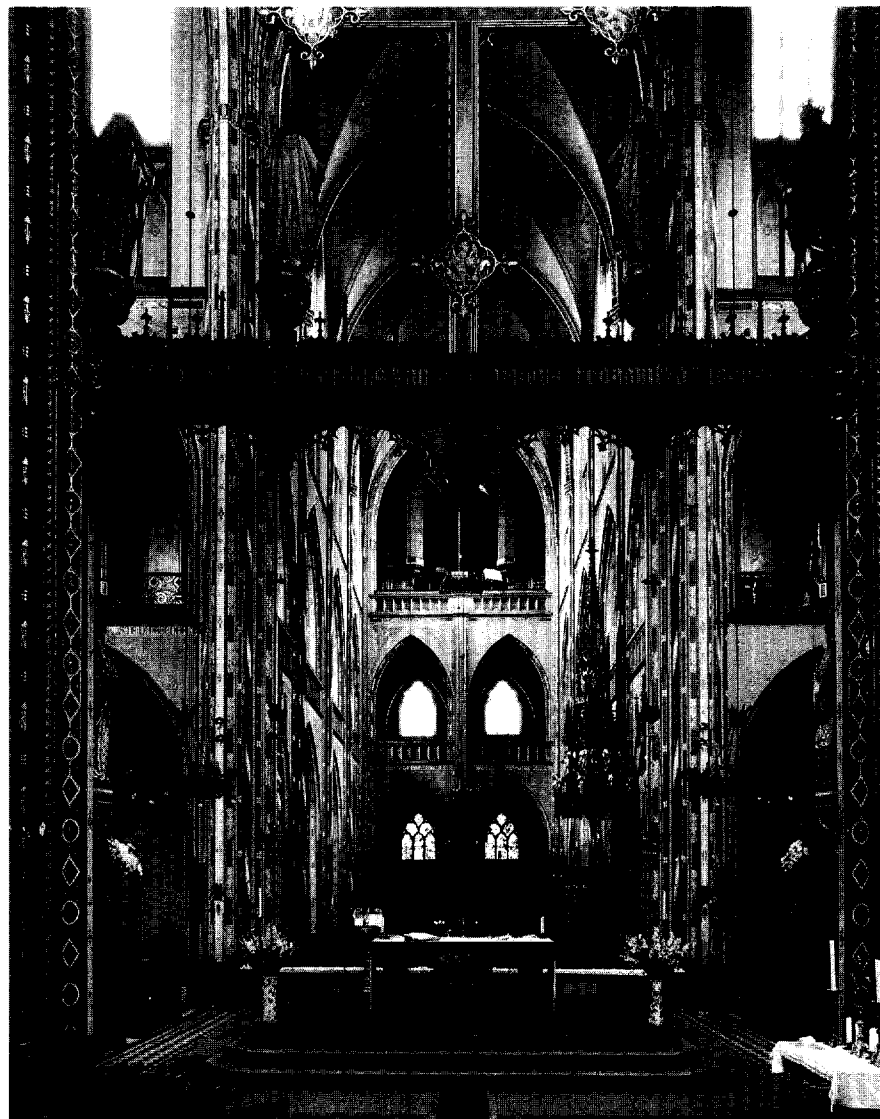
P.C.J. van Dael

Veel negentiende-eeuwse kerken zijn in de jaren zestig aan een beeldenstorm onderhevig geweest. Toen is menig beeld gesneuveld en moest ook de polychromie het vaak ontgelden. De Amsterdamse St. Franciscus Xaveriuskerk, ook wel De Krijtberg¹ genoemd, is dit lot bespaard gebleven. Bovendien heeft deze kerk in 1979-1990 een algehele restauratie ondergaan. Alleen de polychromie moet nog onderhanden worden genomen. Met het oog op de discussies die wellicht nog gevoerd zullen worden in verband met de geplande restauratie van de schilderijen is het dienstig de geschiedenis van de polychromie na te gaan.

De rijkdom en de warmte van het interieur van De Krijtberg worden niet alleen bepaald door het goud en de kleuren van de altaren en de gebrandschilderde vensters, maar ook door de polychromie van de wanden, pijlers en gewelven. Eugène Viollet-le-Duc heeft in *De Dietsche Warande*, het tijdschrift van Joseph Alberdingk Thijm², in 1874 het belang en de werking van de polychromie als volgt omschreven.

'De decoratieve schilderkunst vergroot of verkleint een gebouw, maakt het helder of donker... Het is eene godin, die goed of kwaad voortbrengt, maar die nooit onverschillig blijft. Volgens hare luim maakt zij kolommen dikker of dunner, verlengt of verkort pijlers, verhoogt gewelven of brengt ze dichter bij het oog, ontroft groote vlakten of maakt ze kleiner; behaagt of beledigt; brengt de gedachte samen of leidt ze af. Met een penceelstreek vernietigt zij een met veel overleg opgevat werk, maar ook van een nederig gebouw maakt zij een werk vol aantrekkelijkheden, van eene koude, naakte zaal een behagelijke plaats waar men gaarne zit te droomen en waarvan men een onuitwisbare herinnering bewaart.'³

De in 1883 in gebruik genomen kerk werd weldra van binnen geschilderd. Volgens de notulen werd in het 'huisconsult' van de jezuïetencommunauteit die de zorg had voor De Krijtberg op 23 april 1886 gesproken van 'aliqua polychromia' (enige polychromie); men besloot het oordeel van Friedrich Wilhelm Mengelberg⁴ af te wachten. Waarschijnlijk betreft het hier een voorlopige schildering van de kerk. De rekening van een dergelijke schildering van priesterkoor en beide zijkapellen dateert van 12 juni van dat jaar.⁵ In 1889 vond de voorlopige schildering van de rest van de kerk plaats.⁶ Een foto van de kerk met zicht op het priesterkoor, uit 1888⁷, laat zien dat het hoogaltaar, het ciborium, de beelden van St. Franciscus Xaverius en St. Ignatius van Loyola

1. Het schip van de Krijtberg. Polychromie: firma Hans Mengelberg's Interieurkunst, 1927-1928. Herkomst foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (1963).

tegen de pijlers van de triomfboog en de gebrandschilderde vensters met taferelen al aanwezig zijn.⁸ De huidige polychromie ontbreekt nog, evenals de apostelbalk met het triomfkruis.

In 1892-1893 kwam de definitieve schildering van het priesterkoor en van de Maria- en Jozefkapel tot stand. Mengelberg was de ontwerper, G.F.X. Janssen uit Zevenaar de uitvoerder. Tegelijkertijd vervaardigde Men-

gelberg de apostelbalk met het triomfkruis, voorzag Heinrich Geuer twee ramen in het priesterkoor van een decoratieve beglazing en vernieuwde het atelier Nicolas de beglazing van de Mariakapel. Deze vernieuwing was noodzakelijk omdat voor de oorspronkelijke gebrandschilderde vensters uit 1885 verkeerde glasverven waren gebruikt.

Mengelberg had kennelijk de opdracht ervoor te zorgen dat de werkzaamheden van beeldhouwer, schilder, glazenier en smid op elkaar werden afgestemd. Op 28 juni 1892 schreef hij aan de superior:⁹ 'Met de Heeren Geuer, Jansen en Kniep¹⁰ heb ik de werkzaamheden goed afgesproken.'¹¹ Blijkens een brief aan de superior van 23 november 1892 bemoeide Mengelberg zich ook met Nicolas: 'aan de heer Nikolaas te Roermond heb ik geschreven dat ik hem gaarne zoude behulpzaam zijn wanneer hij de raamen van de Moedergodskapel wilde verbeteren dat zij in kleur en stijl tot een geheel met het aanwezige komen'.¹²

Op 16 januari 1893 schreef Janssen aan de superior dat hij niet te vlug kon werken: 'er is veel olie gebruikt voor den grondlaag en dit moet noodig goed ingedroogd zijn'. Kennelijk waren de parochianen ongeduldig: 'ook schrijft UEW. over de ontevredenheid der Parochianen, dit is mij niet vreemd, dat er in den beginne gezegd wordt wat duurt het lang, of men ziet niets wat die lui uitvoeren. Met die voorbereidende werkzaamheden gaat er altijd eene heele tijd heen. Volgens het verslag, wat mijne lieden mij telkens van het werk moeten geven, weet ik niet beter, of moet over hunnen ijver tevreden zijn'. Tenslotte nog iets over de kleuren: 'Mochten de aangebrachte kleuren te sterk uitkomen, moet UEW. wel bedenken dat het afwerken en het aanbrengen van goud de kleuren tempert'.¹³ De kosten voor de polychromering van het priesterkoor, inclusief de beelden van Xaverius en Ignatius, en de beide zijkapellen bedroegen f 7000.¹⁴

Martin Schenk¹⁵ schilderde, naar tekeningen van Mengelberg, de heiligenfiguren op de wanden van het koor en van de beide zijkapellen. Zoals zo vaak bij de inrichting en decoratie van kerken in die tijd werden jubilea en dergelijke aangegrepen om een en ander te bekostigen. De figuren in het priesterkoor waren geschonken bij gelegenheid van het 25-jarig priesterfeest van een van de paters. De kosten bedroegen f 1260, f 90 per figuur. De figuren in beide zijkapellen kostten samen f 800, f 50 per figuur. De figuren in één van de kapellen waren een geschenk bij gelegenheid van een 50-jarig huwelijk.¹⁶

De figuren bevinden zich in geschilderde, goudkleurige gotische nissen, die geen enkele diepte suggereren. De figuren zijn in grisaille geschilderd en vertonen, in tegenstelling tot hun architectonische omkadering, enige plasticiteit doordat schaduwen in de plooien van hun gewaad zijn aangegeven. Kleurige accenten vormen de gouden nimbusen en de achtergrond: groen in het priesterkoor, rood in de Maria- en Jozefkapel. Onder de figuren zijn draperieën ge-

schilderd: groen brokaat in de zijkapellen, goudbrokaat in het priesterkoor, waar het goud gesuggereerd wordt door geel. In de beide zijkapellen zijn jezuïetenheiligen afgebeeld. Zwarte jezuïetentogen schilderen is geen dankbare opgave. Omdat het hier om grisailleschilderingen gaat, werd deze moeilijkheid op elegante wijze omzeild.

Het prijsverschil tussen de figuren in het priesterkoor en die in de zijkapellen ligt aan het feit dat de heiligen in de zijkapellen ten halven lijve zijn afgebeeld, die in het priesterkoor ten voeten uit. Zoals gezegd zijn in de zijkapellen jezuïetenheiligen en -zaligen weergegeven. De laatsten hebben in plaats van een nimbus een stralenkrans. Iedere heilige is vergezeld van zijn naam en een banderol met een toepasselijke tekst.¹⁷ De heiligen in het priesterkoor hebben een speciale band met de eucharistie.¹⁸

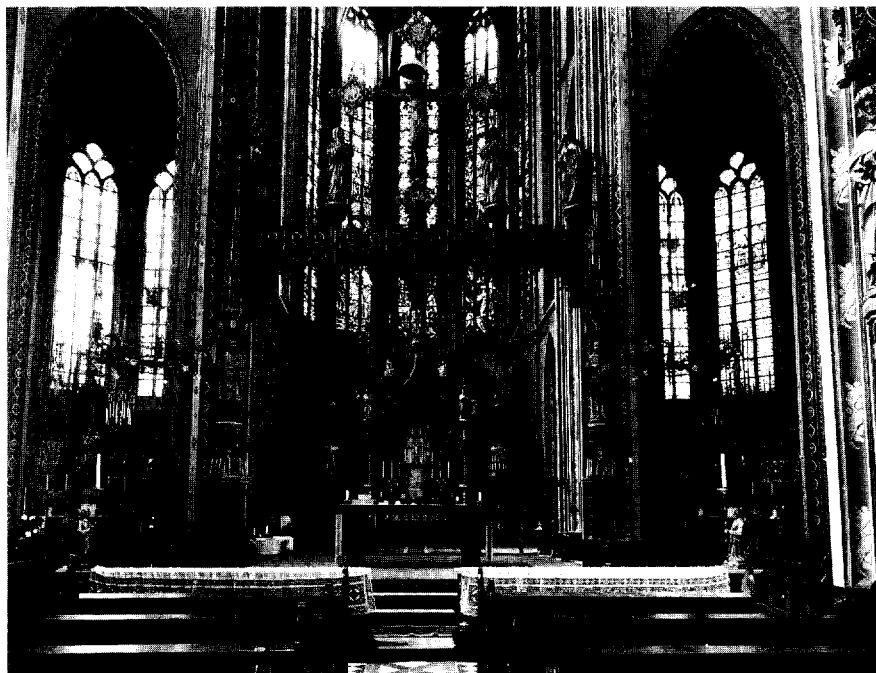
De weinig plastische schilderingen, die de vlakheid van de wand respecteren, zijn geheel volgens de theorieën der neogotici. In dit verband volgt een citaat uit het boekje van pastoor J.J.M. Everts, *Onze kerken. Over Kerkgebouw, Kerkgemeubelte, Kerkgereide, Kerkversiering enz.*, uit 1887: 'Het Kerkchilderen . . . heeft voor doel: op de muren der Kerk tafereelen te schilderen tot versiering van het gebouw; zoodat het grondvlak niet wordt weggedacht, maar altijd een muurvlak blijkt te zijn; — derhalve hier geen kunstig perspectief om het oog te misleiden; maar eene tafereel-schildering, die met de decoratie-schildering de architectonische ordinantie van het Godsgebouw dient te releveeren, Schilderkunst en Bouw-

kunst samenwerkende tot een harmonisch geheel.'¹⁹

De rest van de kerk moest het de komende decennia nog doen met de voorlopige eenvoudige beschikking. In het boek van J. Kalf en P.J.H. Cuypers, *De Katholieke kerken in Nederland* (1906) wordt deze beschikking beschreven en gecontrasteerd met de rijke polychromie van koor en kapellen, een tegenstelling die correspondeerde met het licht, dat slechts spaarzaam binnendrong in het schip, maar in transept, koor en zijkapellen via grote vensters ruimschoots naar binnen viel:

'Er ontstond aldus een tegenstelling in de verlichting, die nog zeer sterk is geaccentueerd door de polychromie van het interieur: terwijl in het schip vaalgrijs domineert, alleen onderbroken door het fletsrood der diensten en het vaalblauw in de hollen der moulures, praalt het choor in een warmen gloed van rood, blauw en goud, waarachter en waarboven nog sterker kleurenluister fonkelt van de — ten deele licht gehouden — gehistorieerde beglazing . . .'²⁰

Deze tegenstelling werd teniet gedaan in 1927-1928, toen de rest van de kerk werd gepolychromeerd door de Utrechtse firma Hans Mengelberg's Interieurkunst. Uit 1925 en 1926 dateren enige offertes van andere firma's. Eind 1925 kwam een prijsopgaaf binnen van een kerkschilder uit Zwolle 'over het reinigen, repareren, tweemaal schilderen en het aanbrengen van banden en ornament op de wanden en gewelven van kruisbeuk, middenschip, zangkoor, zijgangen,

2. Gezicht op het priesterkoor en de beide zijkapellen van de St. Franciscus Xaveriuskerk (De Krijtberg) te Amsterdam. De beschikking dateert uit 1892-1893. Ontwerp schildering: Friedrich Wilhelm Mengelberg. Herkomst foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (1964).

3. St. Johannes Berchmans en St. Stanislaus. Schildering in de Mariakapel. Ontwerp F.W. Mengelberg, uitvoering Martin Schenk, 1892-1893. Herkomst foto: AVC Vrije Universiteit, Amsterdam (1979).

tribunen en portalen'.²¹ In de offerte, eveneens eind 1925, van de Amsterdamse 'schilder en decorateur' A.C. Lemmens blijkt dat het kerkbestuur hem een ontwerp van de kleurstelling had voorgelegd: 'Wat de kleuren op de teekening aangegeven betreft vond ik beter daar niet op te letten, en de kleuren van het priesterkoor aan te houden dan krijgt men een beter geheel en men gaat dan ook niet buiten de stijl van het gehele kerkgebouw.'²² De maker van het ontwerp, architect J.H. Valk²³, reageert: 'Mijn kleurteekening had slechts de bedoeling den aard van het werk aan te geven het geen de Heer Lemmens als vakman begrijpen moest. Het moest voor hem van zelf sprekend zijn dat de juiste kleuren afgestemd moeten worden op het priesterkoor.'²⁴

In juli 1926 besloot het kerkbestuur 'met het oog op de finantieële omstandigheden . . . de beschildering der kerk voorloepig uit te stellen'.²⁵ Een half jaar later ervoer men blijkens de notulen van het kerkbestuur de toestand als onhoudbaar: 'In het begin van Februari [1927] werd het vraagstuk betreffende het herstel der muren en het afdoende schilderen van het kerkgebouw, opnieuw ter sprake gebracht, daar de toestand werkelijk van dien aard werd, dat een beslissing niet langer uitgesteld mocht worden. Na ernstige besprekingen van het Kerkbestuur onderling, werd op voorstel van den Zeer Eerw. Pater Voorzitter besloten met de Utrechtsche Firma Hans Mengelberg's Interieurkunst in verbinding te treden . . .'²⁶ Eerst werd de oude polychromie van het priesterkoor en de zijkapellen schoongemaakt en gerestaureerd.²⁷ Bij die gelegenheid werden de halfronde zuilen tegen de pijlers van de triomfboog en tegen de wanden van het priesterkoor en de zijkapellen

roodbruin overgeschilderd. Deze overschildering was eenvoudiger dan de oorspronkelijke polychromie.

Daarna volgden het transept, het middenschip, de zijbeuken, de tribunes, het zangkoor en de achterwand van de kerk. Op 9 december 1927 was blijkens de notulen van het kerkbestuur het beschilderen van het middenschip bijna gereed.²⁸ Het is aanneemelijk dat de beschildering in het jaar daarop werd voltooid.²⁹

Tevreden en dankbaar kon de secretaris van het kerkbestuur neerschrijven: 'Een doorn in 't oog was ook hem [de voorzitter van het kerkbestuur, rector Vermeulen] de verwaarloosde toestand van het kerkge-

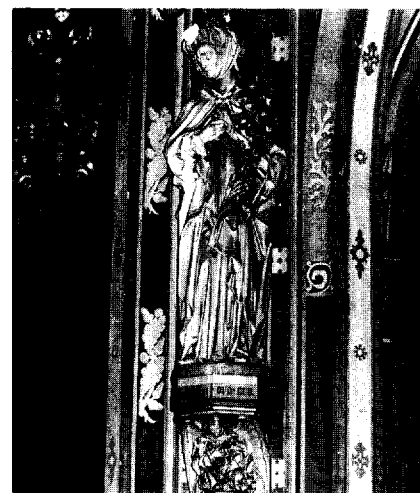
bouw, en toen dan ook een niet onaanzienlijk legaat het kerkbestuur meer ruimte van beweging gaf, was zijn eerste werk de beschildering van de kerk te doen ter hand nemen, waarmede deze als verjongd te voorschijn trad.'³⁰

Hoe men aan de firma Hans Mengelberg's Interieurkunst was gekomen is niet duidelijk. Wel waren er vanouds relaties met de familie Mengelberg. De beeldhouwer Friedrich Wilhelm (1837-1919) zijn we al tegengekomen onder andere als ontwerper van de polychromie van het priesterkoor en de zijkapellen. Zijn zoon Otto (1867-1924) heeft de transeptramen in de Krijtberg gemaakt (1902). Diens zoon Willem (1897-1969) maakte in 1929 de drie kleine ramen in de linker zijbeuk, in 1933 een raam in het rechter zijschip en in 1931-1932 verving hij de vervaagde ramen van Geuer in het priesterkoor. Hans Mengelberg (1885-1945) nu was de jongste zoon van Friedrich Wilhelm en een broer van Otto.

De ramen van Willem Mengelberg, met name die in het priesterkoor, vallen door hun bontheid en hun felle kleuren enigszins uit de toon, wanneer men ze vergelijkt met de meer gedempte oude polychromie. De vensters van Nicolas in de zijkapellen zijn veel meer in overeenstemming met de oude beschildering. Dit gold waarschijnlijk ook voor de ramen van Geuer. De polychromie van Hans Mengelberg heeft overeenkomsten met de kleuren die Willem Mengelberg gebruikte. De kleuren van zijn ramen, met name die met de H. Margaretha Maria en de H. Theresia in het linker zijschip uit 1929, keren terug in de polychromie van het schip. Nu ligt het niet voor de hand de kleurstelling van de nieuwe polychromie toe te schrijven aan Willem Mengelberg: diens ramen zijn later ontstaan. Hierboven hebben we al gezien dat architect Valk een kleurstelling ontwierp, die volgens de genoemde Amsterdamse schilder en decorateur niet aansloot

4. Beeld van St. Ignatius. F.W. Mengelberg, 1895. Polychromie van beeld en pijler 1892-1893. Vgl. afb. 1. Herkomst foto: AVC Vrije Universiteit, Amsterdam (1979).

5. Beeld van de Heilige Lidwina van Schiedam, 1907. Polychromie van de pijler 1927-1928. Vgl. afb. 1, rechts. Herkomst foto: AVC Vrije Universiteit, Amsterdam (1979).

bij de oude polychromie. Het is evenwel niet zeker of Valk de kleuren van de door Mengelberg uitgevoerde polychromie heeft bepaald. Het ligt voor de hand om te denken aan een ontwerp van de firma zelf. De sprekende kleuren van de ramen van Willem Mengelberg en van de polychromie van het bedrijf van Hans Mengelberg zijn overeenkomstig de smaak van de late jaren twintig. Een zekere bontheid kan aan de polychromie uit 1927-1928 niet worden ontzegd. De gebruikte kleuren zijn: groen, blauw, roodbruin, violet, geel (in plaats van goud), bruin. De grondtoon is een groenachtige kleur, die een tamelijk donkere werking heeft. De diagonale banden waarmee de halffuilen tegen de pijlers versierd zijn, wekken de remniscentie aan zuurstokken. De schildering uit het eind van de jaren twintig lijkt van mindere kwaliteit dan de eind-negentiende-eeuwse polychromie. De motieven die het priesterkoor en de zijkapellen sieren zijn kleinschalig. Het goud dat hier gebruikt is geeft een rijk en fonkelend effect. De motieven die daartegen in de latere schilderijen voorkomen zijn grootschaliger. Zij staan nogal ver uit elkaar, zodat de decoratie een onrustige werking heeft. Goud komt slechts hier en daar in de zijbeuken voor en op de kapitelen vlak onder het gewelf van het middenschip. De schilderijen zijn dof en mat vergeleken bij die in het priesterkoor en de zijkapellen. Al kan men overeenstemming waarnemen bij de kleuren die tussen 1927 en 1933 zijn toegepast zowel in de glas-in-loodvensters als in de polychromie, deze kleuren vallen binnen het geheel van het kerkinterieur uit de toon.

Noten

- 1 De Krijtberg werd in 1880-1883 gebouwd door Alfred Tepe.
- 2 Thijm was oprichter van *De Dietsche Warande* en eigenaar van de firma Van Langenhuysen, die dit tijdschrift uitgaf en drukte. De firma was gevestigd in het pand 'Berg Thabor', Singel 434, vlak bij De Krijtberg.
- 3 'De schilderkunst in het westersch Europa der middeleeuwen, met name in Frankrijk', *De Dietsche Warande* 10 (1874), p. 246-247.
- 4 Mengelberg, die veelal de kerken van Tepe van altaren en beelden voorzag, had voor De Krijtberg de volgende opdrachten gekregen: het hoogaltaar en het ciborium (1883-1886), het Maria-altaar (1885), de beelden van St. Aloysius (1884) en St. Ignatius (1885). Later zouden nog meer opdrachten volgen.
- 5 Rekening (f. 298,34) van A. Winnubst, 'Mr Schilder', voor 'schilderwerk verricht aan het Presbeterium en de kleine Altaren de muuren', 12 juni 1886. Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam (GAA), Particulier Archief (PA) 442, inv. nr. 225.
- 6 In het dagboek van de pastorie staat onder 10 augustus 1889: 'De beschrijving der kerk afgeloopen.' *Diarium 1888-1923*, archief Krijtberg ('Residentie 22b').
- 7 GAA, PA 442, inv. nr. 223.
- 8 Behalve het hoogaltaar, het ciborium en het beeld van Ignatius is ook het beeld van Xave-

rius (1887) van Mengelberg. De gebrandschilderde vensters werden vervaardigd door Heinrich Geuer (1886). Weldra begon de tekening te vervagen. In 1931-1932 werd deze beglazing vervangen.

- 9 Omdat De Krijtberg geen parochiekerk was, sprak men niet van 'pastoor', maar van 'superior' of 'rector'.
- 10 De ijzersmid Albert Kniep uit Utrecht vervaardigde de lichtkronen voor de kerk.
- 11 GAA, PA 442, inv. nr. 225.
- 12 GAA, PA 442, inv. nr. 225.
- 13 GAA, PA 442, inv. nr. 225.
- 14 Nota van 26 augustus 1894 (GAA, PA 442, inv. nr. 25). Hierbij waren ook inbegrepen enige werkzaamheden in verband met de communiebank en de kapel van het H. Hart (links van de ingang van de kerk).
- 15 Martinus Christiaan Schenk (1833-1911) woonde en werkte in Amsterdam.
- 16 *Inventaris v/d Krijtberg*, opgemaakt door A. van de Kant SJ in 1910, aangevuld door L. Levelt SJ in 1950, p. 3 (GAA, PA 442, inv. nr. 245). Briefje van de hand van L. Levelt met notities over de polychromie (GAA, PA 442, inv. nr. 246).
- 17 In de Mariakapel bevindt zich boven de heiligen een tekst die verband heeft met degene aan wie de kapel was gewijd: *qui me invenit invenit vitam et hauriet salutem a Domino* [Spr. 8:35, uit de lezing van het feest van de Onbevleete Ontvangenis, 8 december]. Hier volgt een opsomming van de afgebeelde heiligen. Per heilige wordt aangegeven welke tekst zich op zijn banderol bevindt. Op de schilderijen komen veel afkortingen voor. In het hier volgende worden de teksten volledig uitgeschreven. Verder worden de attributen genoemd die de heiligen vergezellen. Van links naar rechts zijn afgebeeld: Ignatius, *Ignem veni mittere in terram* [Luc. 12:49], boek, Franciscus Xaverius, *baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti* [Mt. 28:19], kruis en doopschaal, Franciscus Borgias, *in nomine Jesu omne genu flectatur* [Filip. 2:10], IHS in een cirkel, Franciscus Regis, *evangelizare pauperibus misit me* [Luc. 4:18], kruisbeeld, Franciscus de Hieronymo, *Beati mortui qui in Domino moriuntur* [Apoc. 14:13], kruisbeeld, Paulus Miki, *Absit mihi [!] gloriari nisi in cruce* [cf. Gal. 6:14], twee zwaarden, Petrus Claver, *Diligens proximum tuum tanquam teipsum* [Mc. 12:31], negerfiguur, Aloysius van Gonzaga, *Quid hoc ad aeternitatem* ('wat betekent dit met het oog op de eeuwigheid?'), schedel en lelietak. In de Jozefkapel loopt boven de heiligen de volgende tekst: *Fac nos innocuam Joseph degere vitam sitque tuo semper tuta patrocinio* ('Doe ons in onschuld, Jozef, het leven doorbrengen en zij het steeds beveiligd door uw bescherming': uit het 'graduale' van de 'Plechthigheid van de H. Jozef', woensdag in de tweede week na het oktaaf van Pasen). Deze tekst heeft duidelijk met het patrocinium van de kapel te maken. Van links naar rechts zijn de volgende heiligen en zaligen afgebeeld: Johannes Berchmans, *Haec tria mihi charissima* ('Deze drie dingen zijn mij het dierbaarst'). Deze tekst slaat op zijn attributen: rozenkrans, regelboekje en crucifix), Stanislas, *Non sum natus praesentibus* ('Ik ben niet geboren voor het aardse'), Jezuskind, Alphonsus Rodriguez, *Ave Maria gratia plena*, rozenkrans, Ignatius de Azevedo, *In periculis maris et la-*

- tronum* [cf. 2 Cor. 11:25-26], palmtak en boek, Andreas Bobola, *Corpus meum dedi percussantibus* [Jes. 50:6], kruisbeeld en geselroede, Johannes de Britto, *Omnibus omnia factus sum* [1 Cor. 9:22], palmtak en zwaard, Petrus Canisius, *in medio ecclesiae aperiet os eius* [Eccl. 15:5], boek, Petrus Faber, *Angelis suis mandavit de te* [ps. 90:11].
- 18 Bovenaan loopt de tekst *Ecce tabernaculum Dei cum hominibus et habitabit cum eis et ipsi populus ejus erunt et ipse Deus cum eis erit eorum Deus* [Openb. 21:3]. Van links naar rechts zijn de volgende heiligen en profeten afgebeeld: Mathildis, Monica, Leonardus (een van de Martelaren van Gorcum), Tarcisius, Johannes Chrysostomus, Ambrosius, Zacharias, Malachias, Thomas van Aquino, Alphonsus de Liguori, Stanislas, Petrus Canisius, Juliana van Cornillon, Margaretha Maria Alacoque.
 - 19 H.J.M. Everts, *Onze kerken . . .*, 's-Hertogenbosch-Zwolle, 1887, p. 193.
 - 20 J. Kalf en P.J.H. Cuypers, *De Katholieke kerken in Nederland*, Amsterdam, 1906, p. 219-220.
 - 21 Prijsopgaaf van W. Triffterer, 23 december 1925: wanneer 'Es-ka'-verf wordt gebruikt f 8041,90; wanneer 'Kiesin' wordt gebruikt f 7488,40. GAA, PA 442, inv. nr. 225.
 - 22 Brief van 28 december 1925. In deze offerte wordt 'FrescoNovo'-verf aanbevolen. GAA, PA 442, inv. nr. 225.
 - 23 In 1929 bouwde J.H. Valk de toenmalige parochiekerk van de H. Igatius ('De Zaaier'), aan de Rozengracht te Amsterdam. Deze kerk was evenals De Krijtberg aan de jezuïeten toevertrouwd.
 - 24 Brief van 29 december 1925. Volgens dit schrijven is Fresko Novo niet afwasbaar en begint het na zes jaar te verpulveren. GAA, PA 442, inv. nr. 225.
 - 25 *Notulen kerkbestuur 1915-1952*. GAA, PA 442, inv. nr. 180.
 - 26 *Notulen kerkbestuur 1915-1952*, 29 dec. 1927. GAA, PA 442, inv. nr. 180.
 - 27 Op 13 mei 1927 krijgt Mengelberg f 4000 'als gedeeltelijke afbetaling van restauratie priesterkoor en zijkapellen'. Op 18 augustus 1927 krijgt hij f 2000 'als laatste termijn van schoonmaken en beschrijving priesterkoor en zijkapellen' (GAA, PA 442, inv. nr. 225). In een brief van Mengelberg van 14 maart 1933 wordt als kosten van de restauratie van de schildering van het priesterkoor (hoogstwaarschijnlijk ook van de zijkapellen) genoemd f 8000. Tussen haken staat het jaartal 1927 (GAA, PA 442, inv. nr. 225).
 - 28 *Notulen kerkbestuur 1915-1952*. GAA, PA 442, inv. nr. 180.
 - 29 In het contract betreffende de polychromie van transept, langschip, zijbeuken, tribunes, zangkoor en achterwand, dat dateert van 31 mei 1927, wordt als totaalprijs f 27.000 genoemd. Er worden KEIM-mineraalverven gebruikt en 'Rose noble goud 18 karaats'. In 1928 geschieden diverse termijnbetalingen. Een brief van Mengelberg van 14 maart 1933 vermeldt de kosten van de verschillende onderdelen en noemt tevens jaartallen: transept f 7350 (1930), langschip f 10000 (1930), zijbeuken f 3500 (1930), tribunes f 3600 (1930). GAA, PA 442, inv. nr. 225. De betekenis van deze jaartallen is niet duidelijk. Misschien zijn in die jaren de laatste afbetalingen geschied.
 - 30 *Notulen kerkbestuur 1915-1952*, 23 juni 1930. GAA, PA 442, inv. nr. 180.

Wat kan architectuur in de middeleeuwen betekenen?

Naar aanleiding van A.J.J. Mekking, *Het spel met toren en kapel.*

Bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht, Zutphen 1992

Kees van der Ploeg

1. Utrecht, Domtoren (foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1957).

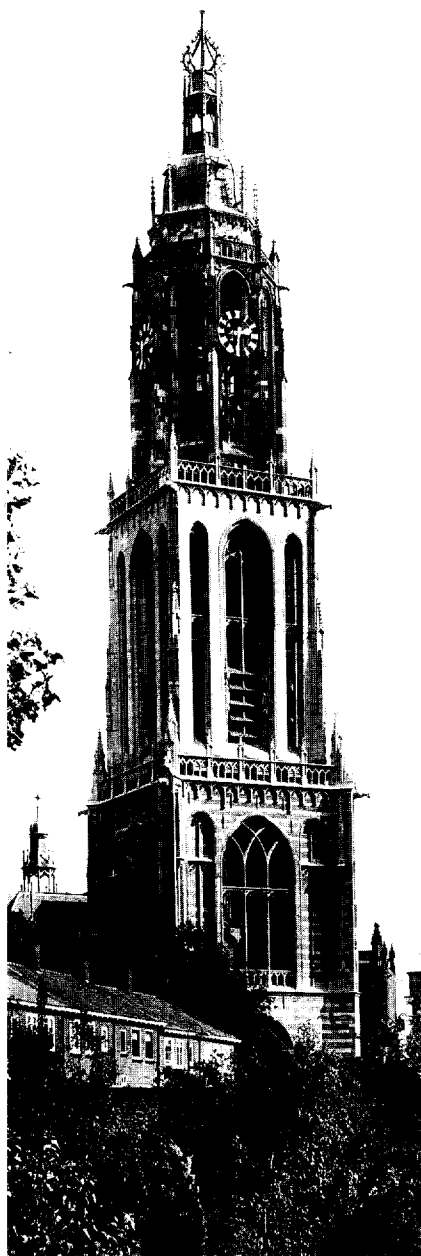
Het spel met toren en kapel is de schriftelijke neerslag van Aart Mekking's inaugurele rede als hoogleraar in de architectuurgeschiedenis te Leiden. Zoals dat van oraties kan worden verwacht, heeft zo'n academische rede enigszins het karakter van een beginselverklaring. In dit geval is dat beginsel de architectuur-iconologie, waarin de zinnebeeldige betekenis van gebouwen, onderdelen van gebouwen en architectonische motieven centraal staat. Mekking heeft zich gedurende de afgelopen vijftien jaar in een reeks van publicaties als een overtuigd aanhanger van deze richting doen kennen.¹ De aanhangers van de architectuur-iconologie zijn steeds hoofdzakelijk te vinden geweest in het Duitstalige gebied. Vooral daar immers bestond een sterke traditie van *Geistesgeschichte* waar deze architectuurhistorische benadering goed bij aansloot. In de Angelsaksische wereld daarentegen heeft men deze vorm van iconologie van het begin af aan met nogal wat scepsis bejegend. De beide ambitieuze studies van Smith over architectuur-iconologische onderwerpen vormen een uitzondering op deze situatie.² Dat valt des te meer op, omdat de zo sterk verwante benadering van Erwin Panofsky ten aanzien van de beeldende kunst juist in de Verenigde Staten veel weerklank heeft gevonden.

Het is interessant dat Mekking de mogelijkheden van de architectuur-iconologie beproeft op de gotische architectuur. Verreweg de meeste van dergelijke studies hebben betrekking op romaanse bouwwerken. Ook Günter Bandmann, die als de eigenlijke grondvester van deze architectuurhistorische richting kan worden beschouwd, beperkte zich voornamelijk tot het romaans. Dat is wat verwonderlijk omdat het verschil tussen romaans en gotisch vooral een modern kunsthistorisch onderscheid is, dat natuurlijk wel correspondeert met iets in de werkelijkheid, maar niet op zo'n manier dat deze verschillen toen op vergelijkbare wijze werden ervaren. In elk geval weerspiegelen ze niet een zo diepgaande culturele omslag dat daarmee ook de architectuur-allegorese uit de tijd zou zijn geraakt. Het meest invloedrijke werk op dit gebied, Durandus' *Rationale divinatorum officiorum*, waarin een heel hoofdstuk is gewijd aan de symbolische verklaring van het kerkgebouw met al zijn onderdelen, dateert zelfs uit het laatste kwart van de dertiende eeuw.³ Bandmann

tracht deze moeilijkheid op te lossen door voor de periode vanaf de dertiende eeuw een verlies aan symbolische betekenis in de architectuur aan te nemen ten gunste van zuiver formele eigenschappen, hetgeen weer het gevolg zou zijn van het belangrijker worden van de bouwloods ten koste van de invloed van de opdrachtgever.⁴

Het probleem lijkt mij eerder te zijn dat Bandmann vooral 'losse' vormen van een interpretatie voorziet, wat bij romaanse kerken met hun 'additieve' opbouw gemakkelijker is dan bij gotische, die zich door hun 'synthetische' vormen en gecompliceerde, samenhangende constructie bezwaarlijker laten ontleden in afzonderlijke betekenisdragers. Hans Sedlmayr komt de verdienste toe dit verschil te hebben onderkend. In zijn boek over de gotische kathedraal, dat ondanks de vele kritiek die het heeft opgeroepen, een zekere klassieke status geniet, heeft hij gepoogd aan de samenhang van de architectuur recht te doen door het reconstrueren van een algeheel programma dat aan de gotische kathedraal ten grondslag zou liggen: de kathedraal als afbeelding van het Hemelse Jeruzalem.⁵ Dit programma was anderzijds ook weer niet zo dwingend dat daar niet voortdurend van afgeweken kon worden, zoals de bouwgeschiedenis van de meeste gotische kathedralen afdoende laat zien.

Naar mijn mening speelt de ontwikkeling van de bouwloods echter wel degelijk ook een rol, zij het op een wat andere wijze dan Bandmann dacht. Om te beginnen zou ik liever van 'bouwbedrijf' dan van 'bouwloods' spreken: alleen de grote kathedralen kenden zo'n organisatie, terwijl de veranderingen voor het bouwen als geheel gelden. In de dertiende eeuw ondergaat het bouwbedrijf een schaalvergroting in twee betekenissen: kwantitatief door het grote aantal bouwwerken dat wordt opgericht, kwalitatief door de toenemende gecompliceerdheid van de architectuur: het technisch inzicht dan ten grondslag ligt aan de kathedraal van Chartres, is verfijnder dan dat waarmee de Dom in Spiers werd gebouwd. Door deze schaalvergroting ontstaat er een zekere standaardisering en specialisering.⁶ Deze ontwikkeling komt het duidelijkst tot uiting in de bouwloods, waarin verschillende ambachtslieden op een efficiënte wijze samenwerken onder leiding van de architect.⁷ De bouwloods is evenwel niet onmisbaar in dit proces, zoals blijkt uit de grote bouwactiviteit in

2. Rhenen, St. Cunegondatoren (foto: RDMZ, 1974).

de vijftiende eeuw in de Nederlanden, waar maar weinig bouwloodsen voorkomen.⁸ Wel wordt door deze veranderingen het rechtstreeks ingrijpen van de bouwheer in de vormgeving van het gebouw bemoeilijkt, anders gezegd: het bouwen wordt een te gecompliceerde aangelegenheid voor gedetailleerde bemoeienis van de opdrachtgever. Verder lijkt het zo te zijn dat er zich door de eigen dynamiek van het bouwbedrijf een rijk vormenrepertoire ontwikkelt, dat in elk geval beduidend minder dan in de vroege middeleeuwen – dus ten tijde van het romaans – zinnebeeldig kan worden geïdentificeerd.

maar veeleer puur architectonisch middel is. Het is deze zelfde ontwikkeling waardoor ook het beroep van architect sterk aan belang wint en bijgevolg diens sociale status toeneemt.⁹ Wat in de vroege middeleeuwen door het gebouw zelf kon worden uitgedrukt, lijkt nu te zijn verschoven naar de decoratieprogramma's in beeldhouwwerk, gebrandschilderd glas en muurschilderingen. Daarop kan de opdrachtgever gemakkelijker een grote invloed uitoefenen. Men zou, ietwat schematiserend, kunnen zeggen dat de iconografie van de architectuur meer en meer wijkt voor die van de beeldende kunst. Natuurlijk komen er ook in het romaans decoratieprogramma's voor aan portalen en kapitelen, maar deze zijn vooral in Frankrijk te vinden, terwijl Bandmann zich, zeker wat betreft de twaalfde eeuw, wanneer de romaanse sculptuur opbloeit, in hoofdzaak richt op het Duitse rijk.

De huiver die onder architectuur-iconologen lijkt te bestaan om zich ook met latere perioden dan het romaans bezig te houden, heeft Aart Mekking er niet van weerhouden om in zijn oratie aandacht te vragen voor een gotisch bouwwerk, en wel de Domtoren van Utrecht. Overeenkomstig het architectuur-iconologische uitgangspunt gaat het hem niet zozeer om zaken als datering en stilistische eigenaardigheden, maar om het gebouw als drager van betekenis. Desondanks zijn de stilistische aspecten niet geheel zonder belang, want die stellen de auteur in staat om een hele groep verwante torens samen te stellen. Deze worden vervolgens ook in hun betekenis van de Domtoren afhankelijk gemaakt. In Mekking's opvatting is de betekenis van de Utrechtse toren tweeledig: enerzijds als wereldlijk *Hoheitszeichen* – symbool van de bisschop als landsheer, anderzijds als een religieus teken van de gelovigen van het diocesis op weg naar het Hemels Jeruzalem onder leiding van hun herder, de bisschop. Deze tweede betekenis speelt verder een geringe rol bij de interpretatie van de torens die van de Dom zijn afgeleid.

Voor beide uitleggingen, de wereldlijke en de religieuze, geldt echter: hoe stelt men vast dat de toren werkelijk deze denkbeelden belichaamt? Gewoonlijk ontbreken rechtstreekse bronnen, al was het maar omdat wij vaak dingen willen weten over de middeleeuwen, die toen volstrekt vanzelfsprekend waren, en dus geen vermelding behoeften. Met evenveel recht kan men echter aanvoeren dat wij vanuit onze moderne vraagstelling geïnteresseerd zijn in zaken, die toen mogelijk helemaal niet aan de orde waren, en dus evenmin vermelding vonden. Beide redeneringen laten zich op de symboliek van de architectuur toepassen. Met andere woorden: waar het gevaar van over-interpretatie bestaat, is ook het gevaar van onder-interpretatie niet denkbeeldig.

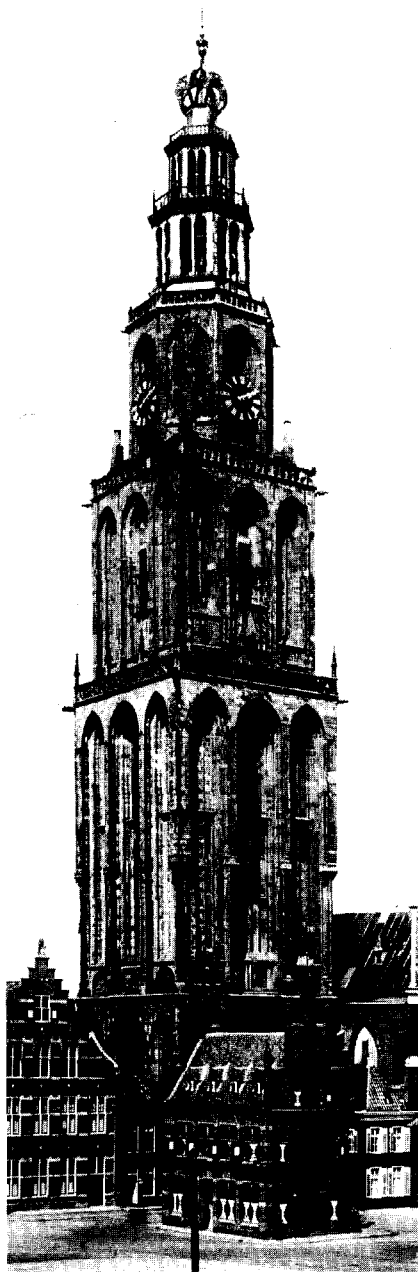
Juist bij architectuur, die niet een afbeelding geeft zoals een portaaltympanon of een altaarstuk dat doen, is het symbolisch ver-

band tussen wat we zien en wat er mogelijk mee bedoeld wordt, beduidend indirecter dan bij de beeldende kunst. Dat betekent dat er ook in de tijd zelf al een verhoudingsgewijs groot abstractievermogen nodig moet zijn geweest om zuiver architectonische symboliek te begrijpen. Dat roept de vraag op voor wie deze bestemd was; in elk geval een beperktere kring dan waartoe geschilderde of bebeeldhouwde voorstellingen uit de heilsgeschiedenis zich richtten. Waar beeldende kunst aan een architectonisch element wordt toegevoegd, wordt de toegankelijkheid groter: een middeleeuwse geestelijke, geverseerd als hij was in de allegorische beschouwing, zal van elk kerkportaal in gedachten de verbinding hebben kunnen leggen naar de tekst 'Ego sum ostium: per me si quis introiret salvabitur' ('Ik ben de deur: zo iemand door Mij binnentreedt, zal hij veilig zijn'; Joh. 10, 9). Of hij dat ook werkelijk deed, laat zich natuurlijk niet vaststellen, maar het is wel duidelijk dat eerst wanneer er een Christusfiguur tegen de middenstijl is aangebracht, deze verwijzing expliciet wordt gemaakt.¹⁰ Op zoek naar symboliek in de architectuur zullen we daarom vaak op indirecte aanwijzingen moeten afgaan, die in hun onderlinge samenhang tot een bepaalde interpretatie leiden, of deze tenminste aannemelijk maken.

De tweevoudige betekenis van de Utrechtse toren, die voor het vervolg van Mekking's betoog van zoveel gewicht is, wordt ons wel erg kort als een min of meer vaststaand feit meegedeeld. De beknoptheid waartoe een oratie dwingt, zal hieraan wel debet zijn. Voor nadere gegevens wordt verwezen naar een eerder gepubliceerd artikel.¹¹ Daarom zal ik eerst op dat artikel nader ingaan. Dat, zoals Mekking daarin betoogt, deze uitzonderlijk grote toren als teken van landsheerlijke macht moet worden verstaan, is niet onaanneemelijk, ook al komt lang niet ieder element uit Mekking's argumentatie mij even overtuigend voor. Zo speelt de afbeelding van de romaanse kathedraal op een zegel van de provisors van de Dom uit 1292 een rol bij zijn reconstructie van de voorgeschiedenis van de huidige toren.¹² Ik vraag mij echter af of er aan zo'n weinig precieze en ongedetailleerde voorstelling wel conclusies zijn te verbinden.¹³

Ik heb er echter vooral moeite mee om, zoals Mekking doet, de toren op te vatten als symbool van het Hemels Jeruzalem. Wanneer bij de afbeelding van de toren op het 'Lam Gods' in Gent bespreekt, is deze interpretatie wel overtuigend, vooral door de iconografische samenhang van het altaarstuk.¹⁴ Ook de veronderstelling dat Jodocus Vijd, de opdrachtgever van het retabel, de Domtoren aan het kort tevoren voltwoide altaarstuk liet toevoegen als herinnering aan zijn lidmaatschap van een Gentse diplomatieke missie naar Utrecht in opdracht van Philips de Goede, lijkt mij, hoewel onbewijsbaar, aannemelijk.¹⁵

Vervolgens is het echter van een andere orde om nu ook de toren zelf, zoals die in

3. Groningen, Martinitoren (foto: RDMZ, 1930).

Utrecht staat, als een symbool van het Hemels Jeruzalem te zien. Dit overtuigt te minder daar eerst omstandig is betoogd dat althans de onderste geleding met de bisschoppelijke Michaëlskapel uitdrukking geeft aan de wereldlijke aspiraties van de bisschop.¹⁶ Over de tweede geleding met de klokken wordt niets symbolisch meegedeeld, als ging het om een betekenis-neutrale overgangszone naar het achtkant. Dit laatste gedeelte verwijst voor Mekking naar het Hemels Jeruzalem.¹⁷ De achtkantige grondslag van de lantaarn en de aanwijzingen dat deze oorspronkelijk

wit geschilderd was, worden als argumenten aangevoerd. Ook al was wit de kleur die bij uitstek naar de hemel verwees, niet alles wat wit was, was met die intentie zo geschilderd. Hetzelfde geldt voor het achtkant: ook al is er een symbolische relatie tussen achtkant en eindtijd, dan betekent dit nog niet dat elke achtkantige vorm in de architectuur inderdaad die verwijzing in zich droeg. Eerst in hun samenhang zouden beide elementen in deze richting kunnen wijzen, maar ook dan lijkt het mij nog verre van zeker. Wat dat wit betreft: het achtkant van de Sint-Janskerk in Maastricht, dat door Mekking uit de Domtoren wordt afgeleid, was rood geschilderd.¹⁸ Hoewel het ook in Maastricht om een achtkant gaat, lijkt hier echter de kleur een verwijzing naar het Hemels Jeruzalem uit te sluiten. Of kan alleen de toren van een bisschopskerk deze iconologische implicatie hebben?

Mekking voert ter adstructie van zijn interpretatie van de Utrechtse lantaarn de toren van het Münster in Freiburg aan. Mijs inziens gaat deze vergelijking echter enigszins mank. Waar het de zuiver formele aspecten betreft, kan een zekere verwantschap niet worden ontkend, wanneer we ons Haakma Wagenaar's reconstructieopgave van het oorspronkelijke ontwerp van de Domtoren met hoektorentjes en een opengewerkte stenen spits voor ogen halen, maar deze reconstructie is rijkelijk speculatief.¹⁹ Er is, voorzover ik weet, ook niets bekend van een bijzondere relatie tussen beide steden, die een en ander geloofwaardiger zou maken. Mekking vermeldt verder de engelen op de Freiburgse toren, die kunnen worden opgevat als een toespeling op het Hemels Jeruzalem.²⁰ Weliswaar zegt hij erbij dat deze verwijzing op een heel andere manier plaats vindt dan in het geval van Utrecht, waar engelen ontbreken, maar dan is het ook van tweeën één: of de Freiburgse engelen hebben niets met Utrecht te maken, en hoeven bijgevolg hier niet te worden vermeld, of ze versterken de symbolische interpretatie van het Utrechts achtkant wel degelijk, maar dan heeft het eerder gemaakte methodische voorbehoud geen enkele zin meer.

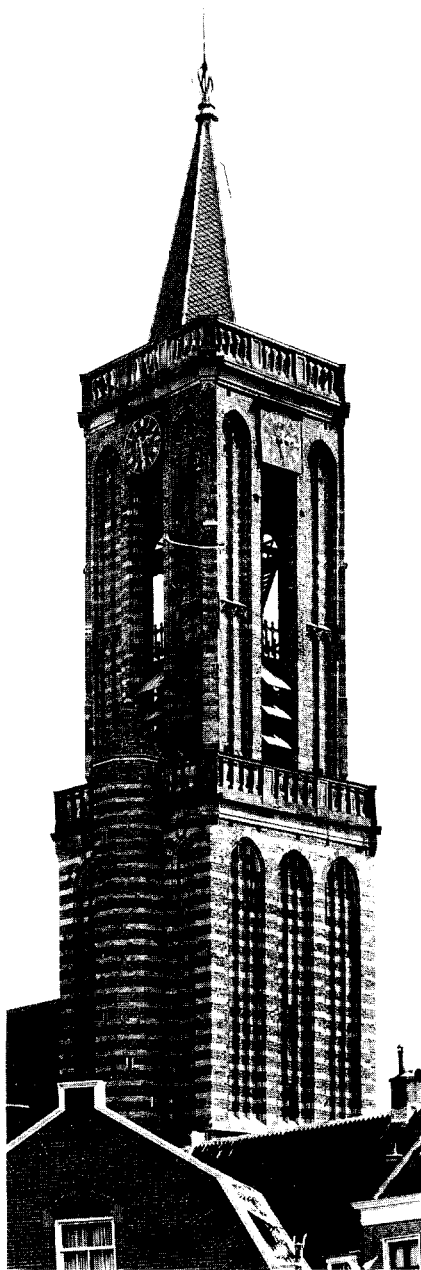
De beide betekenisaspecten van de Domtoren zijn mijs inziens ook wat ongelijksoortig. De symboliek van de onderbouw wordt bepaald door de zeer tijdgebonden omstandigheden waarin de bisschop zijn macht wil laten gelden, het zinnebeeldig gehalte van de lantaarn is daarentegen van een zeer algemeen en tijdloos, want transcendent karakter. Een opbouw in drie geledingen, waarvan de bovenste als achthoekige lantaarn is opengewerkt, is echter een tamelijk gebruikelijke opzet voor grote torens, die niet noodzakelijkerwijs een symbolische betekenis heeft, laat staan met het oog daarop is ontworpen; het gebeurde immers vaak genoeg dat pas later een bepaalde betekenis aan een bouwwerk werd gehecht, die bij de bouwers zelf in het geheel niet voorzat.²¹ Daar komt bij dat een achtkantige lantaarn een motief is dat zo vaak en gedurende een

zo lange periode over een zo uitgestrekt gebied werd gebruikt dat deze vorm mijs inziens vooral als een architectonische formule zonder meer kan worden beschouwd. Vervolgens rijst de vraag of nu ook de navolgingen van de Domtoren, waarover de oratie gaat, in hun lantaarn datzelfde zinnebeeld dragen. In het geval van de Onze-Lieve-Vrouwetoren in Amersfoort roept dat nog een bijzonder probleem op vanwege de overlevering waarin het bovendeel van deze toren wordt gezien als een uitbeelding van Maria met het Kind (p. 7 e.v.). Dit is temeer een moeilijkheid, aangezien de auteur deze interpretatie niet als *post festum* lijkt te beschouwen, maar als een idee dat van meet af aan met de toren was verbonden. Verder kan voor de geheel vierkante dorpstorens in het Sticht, die de Dom volgen, de symboliek van het Hemels Jeruzalem al helemaal niet meer in aanmerking komen.

Dit alles betekent niet dat er in het geheel geen sprake zou kunnen zijn van een verwijzing naar het Hemels Jeruzalem, maar zo die inderdaad aanwezig is, lijkt mij die eerder betrekking te hebben op het kerkgebouw zelf; de liturgie van de kerkwijding geeft daartoe ook alle aanleiding.²² Dan gaat het echter om 'immanente symboliek', die niet zozeer van de vorm afhankelijk is, maar met de functie van het gebouw zelf gegeven is. Uiteraard is deze soort van symboliek vager dan een zinnebeeldige strekking die rechtstreeks in de architectonische vorm tot uiting komt. Daarom is immanente symboliek ook moeilijker aannemelijk te maken, laat staan te bewijzen.

Deze uitweiding was nodig omdat de oratie van Mekking voor een belangrijk deel rust op het postulaat van deze dubbele betekenis van de Domtoren: heersersteken en zinnebeeld van het Hemels Jeruzalem. Het zal duidelijk zijn dat wanneer dit uitgangspunt al niet geheel overtuigend is, het daarop gebaseerde vervolg dat ook niet is. De oorzaak daarvan lijkt mij hierin te liggen dat de fundamentele vraag die aan alles vooraf zou moeten gaan, niet gesteld wordt, namelijk of zulke specifieke politieke omstandigheden als waarop Mekking doelt, in architectonische symbolen op een effectieve wijze kunnen worden uitgedrukt, dat wil zeggen zodanig dat ze voor de goede verstaander ook inderdaad verstaanbaar zijn.

Dit probleem kan goed worden gedemonstreerd aan de hand van de Amersfoortse toren (p. 13). Mede op gezag van Durandus' *Rationale* komt Mekking tot de conclusie dat hier de 'Toren van David' is nagebouwd – op zichzelf een nogal gewaagde formulering, want er is slechts in overdrachtelijke zin van zo'n toren sprake in het Hooglied van Salomo, waarop Durandus' symbolische verklaring berust. De *pointe* zit hem in het feit dat de Utrechtse bisschop die voor deze toren verantwoordelijk was, David heette. Dat kan echter nauwelijks voldoende heten om aan te nemen dat de toren inderdaad geacht werd deze aan het Hooglied ontleende gedachte uit te drukken. Boven-

4. Loenen a/d Vecht, toren N.H. kerk (foto: RDMZ, 1953).

dien is dan de Domtoren in de bisschopsstad zelf gedurende het episcopaat van David van Bourgondië natuurlijk evenzeer 'Toren van David'. Bij de behandeling van de Maastrichtse toren identificeert Mekking het Utrechtse achtkant dan ook rechtstreeks met deze bisschop (p. 36). Dat de bisschop de toren aan het Utrechtse kapittel en de stad 'ontnam' om deze aan Amersfoort te geven (p. 5), lijkt mij een ongelukkige formulering: niet alleen bleef de toren gewoon in Utrecht staan, maar de Utrechtse toren wordt door Mekking zelfs gezien als het teken bij uitstek van de bisschop.²³ Als dat zo is, dan zou het wel heel onbegrijpelijk zijn

dat de bisschop dit symbool verzwakte door elders een andere bisschoppelijke toren te stichten, juist op een moment dat hij dat teken in Utrecht zo nodig had.

Mekking verzwakt zijn argumentatie verder door de toren in Amersfoort op grond van de allegorische exegese, zoals die in de middeleeuwen op het Hooglied werd toegepast, een concrete politieke betekenis te geven. Mij lijkt het althans heel onwaarschijnlijk dat men de toren vanuit deze allegorese opvatte als gericht tegen de stad Utrecht, die David niet als bisschop wenste te erkennen. Op grond van een andere passage uit het Hooglied zou Utrecht dan als de stad van het kwaad, Damascus, moeten worden gezien tegenover Amersfoort als Jeruzalem. Het daarbij aangevoerde weerbare karakter van de Onze-Lieve-Vrouwetoren ontgaat mij ten enenmale: zo'n gesloten plint is heel gebruikelijk (men hoeft maar naar de naastgelegen afbeelding van de Lebuïnustoren in Deventer te kijken), en bovendien komt die plint niet alleen aan de naar Utrecht gerichte zijde voor, maar aan drie zijden.²⁴ Zou de toren er anders hebben uitgezien als de kapel waaraan hij werd toegevoegd toevallig aan de oostzijde, dus aan de Gelderse kant van de stad had gestaan?

In zijn rede veronderstelt Mekking dat de Stichtse torens uit de vijftiende eeuw vooral bedoeld waren om tegenover de Hollandse graaf de gebiedsaanspraken van de bisschop te markeren. Dat zou dan ook verklaren waarom ze volgens Mekking gereduceerde navolgingen in baksteen van de Domtoren zijn. De vraag is echter of men de torens indertijd ook als typerend voor Utrecht heeft herkend, en zo ja of men er dan ook een politieke betekenis aan heeft gegeven. Ik ben daar niet zo zeker van, want het zou betekenen dat ook stilistische kenmerken betekenisdragers kunnen zijn. Worden hier evenwel geen moderne architectuurhistorische verfijningen anachronistisch geprojecteerd in het verleden? In dit verband mag herinnerd worden aan het grote gemak waarmee in de middeleeuwen al een enkel karakteristiek aspect volstond om een bouwwerk aan te merken als een kopie van een ander gebouw, dat dan echter wel, zoals de Grafkerk in Jeruzalem, een bijzonder eerbiedwaardige status moest hebben.²⁵

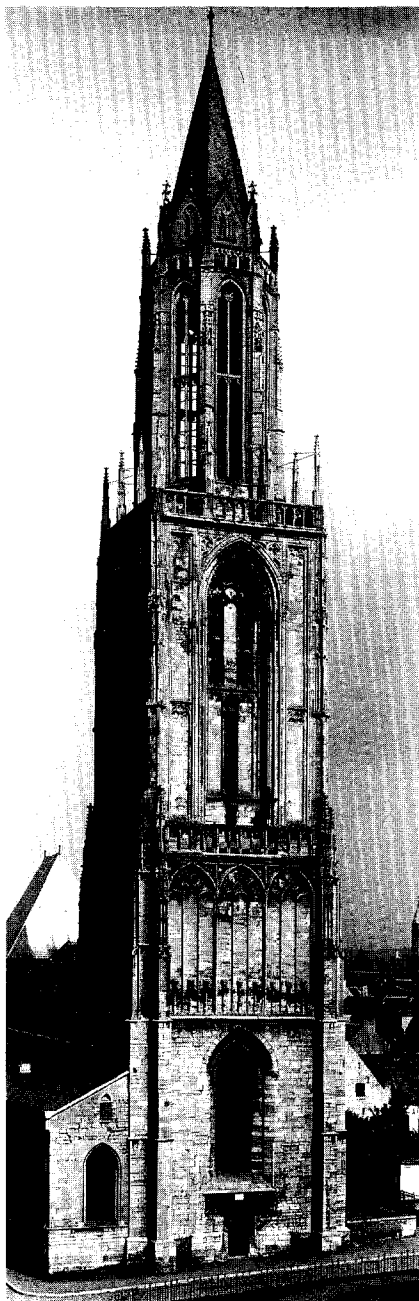
Een grote aarzeling heb ik ook waar Mekking in zijn oratie de mogelijkheid oppert dat de interpretatie van de Utrechtse stadsplattegrond als harp van David teruggaat op de 'zelf-allegering' van David van Bourgondië (p. 38, noot 25). Nog afgezien van de vraag of een achttiende-eeuwse bron wel zo'n sterk argument is voor een opvatting die in de vijftiende eeuw zou hebben bestaan, is er het meer principiële probleem of men toen een plattegrond, aangenomen dat die al bestond, wel op een dergelijke abstract-allegeriserende wijze zou lezen. Mij lijkt dit eerder typerend voor een humanistisch klimaat, waar men immers verzot was op zo ingewikkeld mogelijke symboolconstructies. Bovendien gaat de Nederlandse cartografische traditie niet verder terug dan

de vroege zestiende eeuw.²⁶ Mekking vermeldt verder dat door de grootscheepse vervening in het Sticht de grenzen met het Hollandse Gooi onduidelijk waren geworden (p. 14). Zou het niet zo kunnen zijn dat men ondermeer dankzij deze verveningen tot een welvaart geraakte die op verschillende plaatsen de bouw van rijzige torens mogelijk maakte? Zonder dat ze uitdrukkelijk als grensmarkering waren gebouwd, zoals de auteur veronderstelt, kunnen de torens, toen ze er eenmaal stonden, dat natuurlijk wel zijn geworden.

Binnen de Utrechtse torengroep zijn er trouwens nogal opvallende verschillen. De toren van Loenen met zijn door transen duidelijk gescheiden geledingen komt beduidend dichter bij de vormen van de Domtoren dan de veel eenvoudiger romp van de toren in Nieuw-Loosdrecht, die enkel door waterlijsten is onderverdeeld en in de tweede geleding slechts met twee spaarnissen aan elke zijde versierd. Het zijn echter juist deze twee torens die door Mekking met enige nadruk worden vermeld, aangezien het helemaal niet zeker was dat deze plaatsen tot het gebied van de bisschop behoorden, zodat een Utrechts teken daar inderdaad nogal provocerend zou zijn. De gebezigde term 'bisschoppelijke torens' (p. 16) is bovendien vaag: wordt bedoeld dat de torens op initiatief van de bisschop zijn gesticht en door hem gefinancierd, of is het slechts een aanduiding voor de uiterlijke overeenkomst met de Domtoren, de bisschoppelijke toren bij uitstek?

Wat het Gooi betreft, lijkt het mij dat men op grond van de uiterlijke overeenkomsten net zo goed kan verdedigen dat bijvoorbeeld de toren van Eemnes-Binnen door de Domtoren is beïnvloed als dat het om een variant gaat van het Noordhollandse torentype, waarvan een mooi voorbeeld is te vinden in het nabije Naarden, dat nooit tot Utrecht heeft behoord. Men kan weliswaar aanvoeren dat de historische omstandigheden veeleer naar Utrecht dan naar Naarden wijzen, maar daarmee wordt een vermeende stilistische verwantschap er nog niet waarschijnlijker op. Dit alles laat onverlet dat Mekking gelijk heeft wanneer hij erop wijst dat torens een belangrijke rol speelden als oriëntatiepunten bij het bepalen van grenzen, maar daarvoor is het niet nodig dat ze op welke andere toren dan ook lijken.

Zo valt op bijna iedere paragraaf, hoe scherpzinnig de bewijsvoering op het eerste gezicht ook mag lijken, bij nader inzien wel het een en ander af te dingen. De Cuneratoren in Rhenen wordt terecht de laatste grote navolging van de Domtoren genoemd (p. 17). Het door de auteur genoemde argument van de bewuste concurrentie met de bedevaartsplaats Amersfoort laat ik daarbij voor wat het is: er zijn in de omtrek genoeg andere imposante torens zonder dat er van een bedevaartcentrum sprake is, onder meer in Zaltbommel en Arnhem. Wel staat het buiten kijf dat Rhenen in de late middeleeuwen een populaire bedevaartplaats was, en dat de inkomsten navenant waren. Dat

5. Maastricht, toren St. Janskerk (foto: RDMZ, 1916).

alleen lijkt mij al een afdoende verklaring voor de bouw van zo'n indrukwekkende toren, en ook hier geldt dat Utrecht het meest gereede voorbeeld leverde. Bij een nauwkeurige beschouwing vallen er echter ook Nederrijnse kenmerken aan de toren van Rhenen te ontdekken. Zo wordt het portaal, dat door een middenstijl in tweeën is gedeeld, met het venster daarboven in een diepe nis gevat. Van deze en de meeste andere nissen hebben de dagkanalen een typisch Nederrijns hol profiel. De benedenverdieping wordt verder begeleid door overhoekse steunberen, weliswaar niet zo prominent als bijvoorbeeld in Zaltbom-

mel, maar onmiskenbaar verwant aan het Nederrijnse schema.²⁷ Het lijkt mij daarom dat er niet zozeer sprake is van een bewuste verwijzing met politieke oogmerken, maar dat het veeleer gaat om een versmelting van het oudere Utrechtse type met het vormen-repertoire dat rond 1500 in de Nederrijnse gotiek in zwang was.²⁸ Met andere woorden: in de eerste plaats zal de architect verantwoordelijk zijn geweest voor het uiterlijk. Of de bisschop de bouwheer is geweest, en dus uiteindelijk het laatste woord heeft gehad, valt bovendien te betwijfelen: de Cunerakerk behoorde aan de Duitse orde.²⁹

Een wel nooit te beantwoorden vraag daarbij is hoe sterk de opdrachtgever zich met het architectonische aspect heeft willen bemoeien. Mekking gaat er in al deze gevallen vanuit dat de bisschop dat inderdaad deed, zonder dat hij de mogelijke behoefte bij de bouwheer aan een krachtige symboliek afweegt tegen de eigen dynamiek van het bouwvak, zoals die hierboven ter sprake werd gebracht. Hierdoor is er in zijn betoog nauwelijks plaats voor nuancering van de eventuele bisschoppelijke bemoeienis. Mijns inziens is hier een veel grotere terughoudendheid geboden. Dat is natuurlijk teleurstellend voor wie meer wil dan het dateren van gebouwen en hun onderdelen, het traceren van verwantschappen en het reconstrueren van bouwfasen.³⁰ Niettemin vrees ik dat de beschikbare gegevens vaak redelijkerwijs niet veel meer toelaten dan dit, hoe armzalig positivistisch sommigen dat ook mogen vinden.

Mijn probleem met Mekking's benadering is verder dat er twee verschillende manieren van reageren door elkaar worden gehaald: de ene is die van de directe reactie op een bepaalde politieke ontwikkeling, de andere is de verwerking daarvan op symbolische wijze – symbolisch hier opgevat in de zin van Cassirer, die de gehele relatie van de mens met de hem omringende wereld beschouwt als opgebouwd uit symbolen.³¹ Natuurlijk hebben beide soorten reacties met elkaar te maken, maar het gaat niet aan ze gelijk te stellen: ook in de middeleeuwen, zo mogen we aannemen, bestond al het besef dat je beter kon trachten een eerezuchtige veroveraar als Karel de Stoute met legers in toom te houden dan door het bouwen van torens.

De auteur lijkt de middeleeuwen op te vatten als een grote verzameling symbolische tekens. De vraag is of, om een woord van Lucien Febvre te gebruiken, de 'outillage mental' van de middeleeuwse mens zo'n opvatting wel toelaat: door Mekking's doorredeneren op de door hemzelf uitgezette symbolische weg, wordt de middeleeuwer een logische standvastigheid opgedrongen, die mij te modern aandoet voor deze periode. Huijzinga heeft er indertijd op gewezen dat in de middeleeuwen het concrete gedrag zonder verband met de aangehangen denkbeelden kan zijn, ja zelfs ermee in tegenspraak. Hij spreekt in dit verband van 'verschillende lagen van denkbeelden', die onderling tegenstrijdig kunnen zijn.³²

Mekking's neiging om gedragingen met elkaar in overeenstemming te brengen, blijkt uit zijn behandeling van de Groningse Martinitoren, waarmee in 1469 werd begonnen. Hij ziet dit bouwwerk als een teken van een tijdelijk verbond tussen deze stad en de Utrechtse bisschop (p. 14). Dat nu lijkt mij heel onwaarschijnlijk. Als er één constante is geweest in de Groningse politiek, dan is dat wel het streven zich te onttrekken aan de invloed van de landsheer, namelijk deze zelfde bisschop.³³ Dat is al in een zo vroeg stadium gebeurd dat Groningen – met Utrecht – tot de weinige Nederlandse steden behoorde die het zonder formele stadsrechten konden stellen: de status als stad was al voldoende verzekerd.

Dit alles betekent echter geenszins dat ik de invloed van de Domtoren op de vormgeving van de Martinitoren zou willen ontkennen; deze lijkt mij onbetwistbaar. Alleen denk ik dat daarin niet een – overigens zeer tijdelijke – politieke constellatie weerspiegeld wordt, maar dat men in Groningen, op zoek naar een voorbeeld voor de reusachtige toren die men zich in gedachten had, min of meer als vanzelf in Utrecht terecht kwam; er was immers geen ander voorbeeld dat in aanmerking kwam. Op dit punt laat de door Mekking genoemde Arnhemse Domnavolging (p. 43, noot 100) zich goed met die in Groningen vergelijken: ook de hertog van Gelre en de Utrechtse bisschop waren meestentijds bepaald geen bondgenoten. Iets soortgelijks vinden we in Lübeck en Lüneburg: Hans-Joachim Kunst heeft voor beide steden aannemelijk gemaakt dat bouwvormen die typerend kunnen worden geacht voor bisschopskerken, bewust zijn overgenomen in de kerken van de kooplieden, die er overigens alles aan gelegen was de macht van de bisschop zo beperkt mogelijk te houden.³⁴ De overname van bouwvormen betekent dus niet vanzelf ook de aanvaarding van de daarmee eventueel verbonden machtsaanspraken.

Indien men de Martinitoren al voor een politiek teken wil houden, dan zou het eenvoudiger zo kunnen worden uitgelegd dat Groningen, juist toen het zich door de loop der gebeurtenissen in eenzelfde netelige positie bevond tegenover de aspiraties van Karel de Stoute als de Utrechtse bisschop, een toren bouwde, die alleen al door zijn afmetingen een symbool van onafhankelijkheid was, dat ook van kracht bleef toen de politieke situatie door de dood in 1477 van de Bourgondische hertog al weer heel anders was geworden.

Tenslotte brengt Mekking de Koningskapel van de Sint-Servaaskerk in Maastricht in het spel (p. 22 e.v.). Deze stichting uit 1463 door de Franse koning Lodewijk XI is een navolging van de Sainte-Chapelle te Parijs, daarover kan nauwelijks meningsverschil bestaan. Mekking meent op grond van een aantal aanwijzingen – het mirakelverhaal dat de reden voor de stichting van de kapel geeft, de patrocinia van de kapel en de stichtingsdatum – dat Lodewijk hiermee zichzelf nadrukkelijk in Maastricht wilde pre-

6. Eemnes-Buiten, toren N.H. kerk (foto: RDMZ, 1959).

senteren, dat in deze jaren door zijn tegenstander, de Bourgondische hertog, tot een nieuw machtscentrum werd uitgebouwd. Dit roept echter wel de vraag op hoe de koning in een stad die ver buiten zijn eigen machtsgebied lag, en dan ook nog bij een kerk waarvan het kapittel toen zeer Bourgondisch gezind was (p. 30), zich zo provocerend kon manifesteren: eerst vanaf 1467 is het rijksvrije kapittel van Sint-Servaas sterk anti-Bourgondisch en dus geneigd de Franse kaart te spelen in een voor het overige zeer Bourgondisch blijvende stad. Via deze kapel komen we uiteindelijk terecht bij de toren van de Sint-Janskerk, die

onder het kapittel van Sint-Servaas viel. Op zichzelf is het plausibel dat de lantaarn op deze toren is afgeleid van de Dom in Utrecht – de formele overeenkomsten zijn sterk genoeg –, maar het is naar mijn gevoel wel een bocht van honderdtachtig graden in de argumentatie om het achtkant dat in alle voorgaande gevallen even Utrechts was als de bisschop zelf, nu opeens tot een anti-Utrechts teken te maken. In de Maastrichtse situatie betekende dit evenzeer anti-Bourgondisch, zodat zowel kapel als toren dezelfde politieke boodschap uitdroegen. De proost van het kapittel onder wiens bewind de toren werd voltooid, Gijsbrecht van Brederode, kon inderdaad niet als een vriend van David van Bourgondië gelden: hij was immers door deze aan de kant geschoven als bisschop-elect van Utrecht.

Wanneer een bouwvorm zoals de Utrechtse lantaarn twee zo tegengestelde betekenissen kan uitdragen, lijkt het mij dat de helderheid van de boodschap daaronder moet lijden, en wel in zo'n mate dat men zich, nog afgezien van de eerder genoemde bezwaren tegen een al te tijd- en plaatsgebonden interpretatie, moet afvragen of er eigenlijk wel sprake kan zijn van zo'n specifieke politieke boodschap. Bovendien: de eerste twee geleidingen van de Sint-Janstoren stonden al overeind sedert het einde van de veertiende eeuw.³⁵ Toen was er in Maastricht van pro- en anti-Bourgondisch nog in het geheel geen sprake. De vraag is gewettigd of een achtkant reeds toen in de bedoeling heeft gelegen: zo'n bekroning is op zichzelf niet noodzakelijkerwijs Utrechts. Dat men aan het einde van de vijftiende eeuw, toen het achtkant tenslotte werd gebouwd, zich metterdaad op Utrecht heeft gericht, kan, als men hier al een specifieke betekenis aan wil hechten, wellicht beter in een beperktere zin worden opgevat als teken dat de proost zijn aanspraken op de Utrechtse bisschopstroon handhaafde.

De neiging tot over-interpretatie die Mekking hier parten speelt, leidt tot ongeloofwaardige resultaten. Zo zou men, op dezelfde wijze redenerend, immers ook tot de conclusie kunnen komen dat, om maar een voorbeeld te geven, de Grote Kerk in Culemborg een toren heeft omdat Sint-Barbara, die een toren als attribuut heeft, de titelheilige is, of dat juist iedere toren een verwijzing naar deze heilige bevat. Ondanks mijn grote respect voor Mekking's indrukwekkende geleerdheid en inventiviteit ben ik bang dat architectuur-iconologisch onderzoek zoals hierboven besproken, waarin de nuchtere feiten te weinig kansen krijgen, een karikatuur van zichzelf dreigt te worden. Dit is des te betreurenswaardiger omdat Mekking de afgelopen jaren het onderzoek naar de middeleeuwse architectuur in ons land een sterke impuls heeft gegeven, niet alleen door een indrukwekkende hoeveelheid publicaties van zijn eigen hand, gebaseerd op nauwgezet bouwhistorisch speurwerk, maar ook door anderen tot onderzoek op dit terrein te stimuleren. Op zichzelf is de

grondgedachte van de architectuur-iconologie, namelijk dat bouwvormen niet willekeurig werden gekozen, maar historisch verklaard kunnen worden, heel zinvol. In zijn proefschrift over de Sint-Servaas onderscheidde Mekking tussen verschillende soorten van symbolische werking die middeleeuwse architectuur kon hebben. In zijn oratie is van die voorzichtigheid weinig of niets terug te vinden. Mijs inziens heeft hij hier de diffuse en daarom zo verraderlijke grens tussen aanvaardbare hypothese en speculatie teveel uit het oog verloren.

Noten

- 1 Het meest systematisch en theoretisch tot nu toe in zijn proefschrift *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdeelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200* (Clavis kunsthistorische monografieën, dl. 2), Zutphen 1986, vooral p. 9 e.v., 58 e.v.
- 2 Voor een kort overzicht van de verschillende opvattingen zie P. Crossley, 'Medieval architecture and meaning: the limits of iconography', *The Burlington Magazine* 130 (1988), p. 116-121. E. Baldwin Smith, *The dome; a study in the history of ideas*, Princeton 1950; id. *Architectural symbolism of imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton 1956.
- 3 J. Sauer, *Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters*, Freiburg i. Br. 1924 (oorspr. 1902), p. 31.
- 4 G. Bandmann, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin 1951, p. 47, 74; vgl. ook D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter. Bauplanung und Bauausführung*, Leipzig 1990, p. 37 e.v.
- 5 H. Sedlmayr, *Die Entstehung der Kathedrale*, Zürich 1950.
- 6 Vgl. D. Kimpel, 'Die Entfaltung der gotischen Baubetriebe. Ihre sozio-ökonomischen Grundlagen und ihre ästhetisch-künstlerischen Auswirkungen', in F. Möbius en E. Schubert (red.), *Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, Weimar 1984, p. 246-272.
- 7 P. du Colombier, *Les chantiers des cathédrales; ouvriers, architects, sculpteurs*, Paris 1973².
- 8 H. Janse, 'het bouwbedrijf en de steenhandel ten tijde van de Keldermans-familie', in *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1987, p. 173-181; R. Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek', *ibid.*, p. 183-190.
- 9 Zie J. Harvey, *The mediaeval architect*, Londen 1972.
- 10 Vgl. R. Favreau, 'Le thème épigraphique de la porte', *Cahiers de civilisation médiévale* 34 (1991), p. 276-279, vooral 274-277.
- 11 A.J.J. Mekking, 'Pro Turri Traiectensi. De positieve symboliek van de Domtoren in de stad Utrecht en op de "Aanbidding van het Lam Gods"' van de gebroeders Van Eyck', in J.B. Bedaux (red.), *Annus quadriga mundi. Opstellen over middeleeuwse kunst opgedragen aan Prof. dr. Anna C. Esmeijer*, Utrecht - Zutphen 1989, p. 129-151, vooral 132. Hier moeten we het aanvankelijk met dezelfde lapidaire mededeling doen. Eerst vanaf p. 138 worden de specifieke omstandigheden gegeven waaraan de Domtoren zijn ontstaan dankt.
- 12 *Ibid.*, p. 140-141.
- 13 Vgl. E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, afb. 117. Deze beide auteurs hebben al opgemerkt

7. Eemnes-Binnen, toren N.H. kerk (foto: RDMZ, 1952).

hoe onbetrouwbaar architectuurvoorstellingen op zegels zijn. Zij stellen zich de oude Dom voor met een westelijke dwarsschip en een dubbelgetorende westgevel (*ibid.*, p. 160-161). Hetzelfde geldt mijns inziens voor het zegel van Frederik van Blankenheim, waarop Mekking, via de omweg van een *Turmreliquiar*, een weergave van de Domtoren wil herkennen ('Pro Turri Trajectensi', afb. 3 en p. 135). Een soortgelijke, maar rijker uitgewerkte gotische constructie, die nog minder op de Domtoren lijkt, vertoont het zegel van David van Bourgondië zelf; afgebeeld in J.W. Boersma e.a. (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Bedum 1990, p. 89, afb. 4.16.

14 'Pro Turri Trajectensi', p. 143 e.v.

15 *Ibid.*, p. 135.

16 *Ibid.*, p. 138.

17 *Ibid.*, p. 135 e.v.

18 W.F. Denslagen en A. de Vries, *Kleur op historische gebouwen*, 's-Gravenhage 1984, p. 56.

19 Th. Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren. Architectuur en bouwgeschiedenis*, Utrecht 1975.

20 'Pro Turri Trajectensi', p. 137.

21 Sauer, *Symbolik* (zie noot 3), p. 296.

22 Vgl. Sauer, *Symbolik* (zie noot 3), p. 103-104.

23 'Pro Turri Trajectensi', p. 138 e.v.

24 De nieuwe ommuring van Amersfoort was rond 1450 zo goed als voltooid, zodat de pas in 1457 begonnen toren nooit aan de buiten-

rand van de stad kan hebben gelegen (vgl. H. Brugmans en C.H. Peters, *Oud-Nederlandse steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling*, Leiden z.j., dl. 1, p. 30).

25 Vgl. R. Krautheimer, 'Introduction to an "iconography of mediaeval architecture"', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5 (1942), p. 1-33, herdrukt in id., *Studies in early Christian, medieval, and Renaissance art*, New York - Londen 1969, p. 115-150. Het wonderlijke nu is dat men dit beroemde opstel enerzijds kan lezen als een vrijbrief om overal symboliek in te zien, terwijl men het anderzijds evenzeer als een aansporing tot grote voorzichtigheid dienaangaande kan opvatten. Krautheimer zelf neigt, blijkens zijn daarna verschenen publicaties waarin architectuur- iconologische interpretaties een zeer ondergeschikte rol spelen, tot het laatste. De enige uitzondering, door hemzelf als een experiment aangemerkt, is zijn boek *Three Christian capitals. Topography and politics*, Berkeley enz., 1983, waarin architectuurhistorische en stedenbouwkundige verschijnselen behoedzaam in verband worden gebracht met de politieke werkelijkheid en de ideologische voorstellingen van de christelijke Oudheid.

26 Vgl. B. Bakker, 'Kaarten, boeken en prenten. De topografische traditie in de Noordelijke Nederlanden', in *Opkomst en bloei van het Noordnederlands stadsgezicht in de 17de eeuw* (cat. Amsterdams Historisch Museum en Art Gallery of Ontario, Toronto), Amsterdam [1977], p. 66-75; vooral 68-69.

27 Vgl. H.M. van den Berg, 'Hollandse en Nederrijnse invloeden in de XV-de en XVI-de eeuwse bouwplannen van de St. Maartenskerk te Tiel', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 14 (1963), p. 1-25, vooral 14-18.

28 Bouvy heeft indertijd voor de beelden aan de toren, die de H. Cunera en de apostelen voorstellen, voorzichtig een Nederrijnse herkomst (Gelre-Kleef) gesuggereerd: D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, p. 141. Verder kan men zich afvragen of deze beelden als een bijdrage aan de mogelijke symbolische betekenis van de toren mogen worden opgevat.

29 W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek*, Assen 1960, p. 230-233.

30 Onvrede met een architectuurgeschiedenis die nauwelijks verder gaat dan het verzamelen van gegevens als datering en stilistische herkomst, ondermeer bij G. Hersey, 'Against underinterpretation', *Architectura. Zeitschrift für Geschichte der Architektur*, 1971, p. 113-115.

31 Voor het symboolbegrip bij E. Cassirer zie G. Pochat, *Symbol und Symbolbegriff in Ästhetik und Kunstwissenschaft*, Keulen 1983, p. 128 e.v.

32 J. Huizinga, 'Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef' (oorspr. 1912), in *Verzamelde werken*, dl. 2, Haarlem 1948, p. 112-113.

33 De gebeurtenissen in deze jaren zijn onlangs samengevat door R.I.A. Nip, 'De giftbrief van 1040', in Boersma, *Groningen 1040* (zie noot 13), p. 67-92; 88-89.

34 H.-J. Kunst, *Die Marienkirche in Lübeck. Die Präsenz bischöflicher Architekturformen in der Bürgerkirche*, Worms 1986; id., 'Die Kirchen in Lüneburg - Architektur als Abbild', in Möbius en Schubert, *Architektur des Mittelalters* (zie noot 6), p. 273-285.

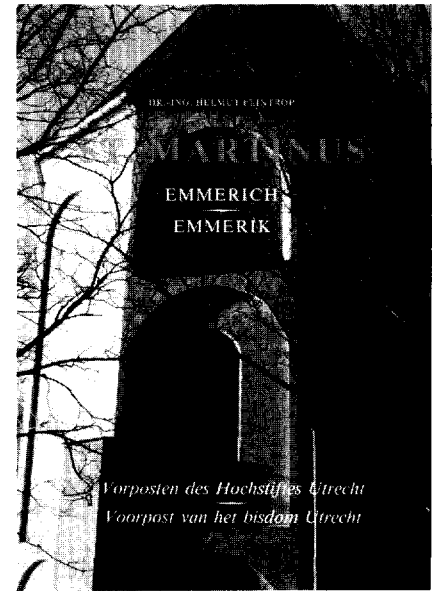
35 Zie *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Limburg, eerste stuk: De monumenten in de gemeente Maastricht*, afl. 2, 's-Gravenhage 1930, plaat VII en p. 225

Helmut Flintrop – **Die St. Martinikirche zu Emmerich. Ein Vorposten des Hochstiftes Utrecht**, Zutphen (De Walburg Pers) 1992 (Clavis kunsthistorische monografieën 10), 247 pp., 258 afb. ISBN 906011.769.7.

Toen de Utrechtse bisschop Bernold in 1054 de laatste adem uitblies, liet hij een rijke erfenis na aan kerkgebouwen waarvan hij de bouwheer was. In de stad Utrecht was hij de bouwheer van een aantal kerken die het bekende kerkenkruis moesten vormen, namelijk de kapittelkerken van St. Pieter en van St. Jan, en de abdijkerk van St. Paulus. Bovendien werd in de stad Deventer, waar de Utrechtse bisschoppen in de periode van ca. 880 tot ca. 929 hadden gezeteld, de Lebuïnuskerk geheel herbouwd; in Emmerich liet Bernold de nieuwe kerk van het al veel langer bestaande kapittel van St. Maarten bouwen. Voor de tegenwoordige architectuurgeschiedenis is dat allemaal bekend, maar toch dateert de eerste poging in de moderne architectuurgeschiedenis, van Ozinga, om deze kerkgebouwen duidelijker met elkaar en met Bernold in verband te brengen uit 1949. Ter Kuile kwam een tiental jaren later met een grondig artikel over deze groep van Bernold-kerken en sindsdien zijn deze middeleeuwse bouwwerken regelmatig in Nederlandse en buitenlandse literatuur aan bod gekomen. Monografieën waarin de bouwgeschiedenissen van de afzonderlijke kerken worden behandeld en waarin gepoogd wordt een verklaring te vinden voor de toegepaste architectonische concepten waren er echter niet. Daaraan wordt dan nu gewerkt, want binnen afzienbare tijd zal een boek over de Lebuïnuskerk in Deventer worden gepubliceerd, terwijl inmiddels de handelsuitgave van de Duitse dissertatie van Helmut Flintrop over de Maartenskerk in Emmerich is uitgekomen. Als restauratie-architect van de kerk in Emmerich heeft Flintrop het gebouw tot in de details kunnen bestuderen. In zijn boek doet hij nauwgezet verslag van zijn jarenlange speurtocht, waarbij de nadruk ligt op het bouwhistorisch onderzoek van de elfde-eeuwse kerk. Na een kort inleidend hoofdstuk, waarin de geschiedenis van het kapittel en de stand van zaken in het onderzoek aan de orde komen, volgt een grondige behandeling van het kerkgebouw, ingedeeld naar bouwdeel. Daarbij wordt geen detail overgeslagen en in deze werkwijze schuilt tegelijkertijd een sterke kant van het boek, maar ook een zwakte. Het is een positief punt dat de bouwgeschiedenis van deze kerk door de lezer zo nauwkeurig kan worden gevolgd. Details van het gebouw, die in monografische studies van andere monumenten vaak niet aan bod komen, zijn nu door iedere geïnteresseerde na te gaan. Maar de lezer die meer in het concept van de elfde-eeuwse kerk geïnteresseerd is, moet dan ook de uitvoerige beschrijvingen van de afzonderlijke bouwdelen op de koop toe nemen.

De vraag is natuurlijk wat het onderzoek van Flintrop aan nieuwe gegevens of interpretaties heeft opgeleverd. Bij eerste lezing lijkt dat niet zo veel te zijn, maar die schijn bedriegt enigszins. Tot nu toe moest worden gewerkt met reconstructies van de Maartenskerk, die voor een belangrijk deel afhankelijk waren van de Utrechtse kerken van St. Pieter en St. Jan. Het bouwhistorische onderzoek maakte het Flintrop mogelijk een veel nauwkeuriger reconstructie te bieden, ondersteund door veel meer gegevens, die hij helder in tekeningen zichtbaar heeft gemaakt (Tafel 16-23). Zo worden ook de verschillen met andere Bernold-kerken duidelijk. De wandgeleding in het interieur van het koor bij

voorbeeld wijkt af van die van de Pieterskerk, door de aanwezigheid van blinde rondboognissen, waar in Utrecht de wanden vlak zijn. De nevenkoren, die bij alle vijf de kerken van bisschop Bernold werden gebouwd, waren in Utrecht oorspronkelijk niet vanuit het koor toegankelijk, waar dat in Emmerich wel het geval is. De plaats van deze rondboogdoorgangen, voorzien van geprofileerde imposten, maakt ook de plaatsing van en de toegang tot de crypte begrijpelijk. De westzijde van de crypte bevindt zich namelijk niet ter hoogte van de oostelijke vieringspijlers, zoals te verwachten zou zijn, maar iets verder naar het oosten. Bij de restauratie van de Utrechtse Janskerk was indertijd de vondst van zuilen, die later ommanteld waren en verborgen bleven in de deels nog bestaande pijlers, zeer verrassend. Daaruit bleek opnieuw de grote onderlinge samenhang in de architectuur van de kerken van bisschop Bernold. Bij de Maartenskerk in Emmerich kan over de vraag naar zuilen of pijlers geen definitief antwoord gegeven worden. In het oostelijk deel van de middenbeuk van de oorspronkelijke kerk werden wel fundamentplaten gevonden, die in elk geval de al veronderstelde driebeukige aanleg bevestigden. Ook konden aan de hand daarvan de drie beuken en de scheibogen gereconstrueerd worden. Overigens lijkt de keuze voor zuilen wel de meest waarschijnlijke. De datering is door Flintrops onderzoek niet nauwkeuriger geworden; ook hij meent dat het begin van de bouw van de Maartenskerk tussen 1040 en 1054 geplaatst moet worden. De vele door de auteur behandelde details kunnen misschien in de toekomst voor de datering van belang blijken; een grondige, analytische vergelijking van onderdelen van dit kerkgebouw met die van de kerken in Utrecht en Deventer zou ons wellicht ook iets meer inzicht kunnen geven in de wijze waarop bisschop Bernold bij zijn kerkstichtingen te werk is gegaan. Immers, na de publicaties van Mekking over de Bernold-kerken voegt Flintrop weliswaar grondige observaties over de Maartenskerk aan het materiaal toe, maar aan een verklaring van de architectuur heeft hij zich niet gewaagd. De rol van bisschop Bernold bij de stichting van het Utrechtse kerkenkruis werd door Mekking gezien als die van uitvoerder, in opdracht van keizer Hendrik III. Zelfs de aartsbisschop van Keulen Herman II zou een voorname rol hebben gespeeld bij de formulering van de bouwconcepten dan de Utrechtse bisschop zelf. Afgezien van het feit dat het in het algemeen enige tijd duurt voor men gewend is aan een nieuwe wetenschappelijke these, waarbij in dit geval Bernold een tamelijk ondergeschikte positie zou hebben ingenomen, blijven er nogal wat vragen over met betrekking tot de kerken in Deventer en in Emmerich. Het is hier niet de plaats daar uitvoerig op in te gaan, maar nu dit boek van Flintrop over de Maartenskerk gepubliceerd is kan het geen kwaad enkele punten kort de revue te laten passeren. De rol van de bouwheren en de interpretaties van meer of minder betekenisvolle delen aan de Bernold-kerken zijn daarvan de belangrijkste. De gewichtige rol die Mekking keizer Hendrik III toedichtte bij het tot stand komen van het Utrechtse kerkenkruis overtuigt mij zeker, maar problematisch blijven daarbij in mijn ogen de beide kerken in Deventer en Emmerich. Waar over de verwijzingen naar Ravenna

bij de Utrechtse kerken nog te discussiëren valt, is dat zeker het geval bij die twee kerken buiten Utrecht. Want het overlijden in Utrecht van Koenraad II, de vader van Hendrik III, vormt een begrijpelijk uitgangspunt voor de verklaring van de interesse van Hendrik III voor Utrecht, maar biedt geen logische parallel voor Deventer en Emmerich. Hopelijk wordt dat probleem met betrekking tot Deventer opgelost in het nog te publiceren boek over de Lebuïnuskerk, maar waarom keizer Hendrik III en aartsbisschop Herman II zich zo uitdrukkelijk zouden hebben bemoeid met de Maartenskerk in Emmerich, zoals Mekking stelt, is voor mij nog een raadsel. Het is jammer dat deze kwestie in het boek van Flintrop niet aan de orde komt. Flintrop bewijst veel van wat al langer verondersteld werd en dat is een verdienste. Bovendien wordt zelden een zo nauwkeurige verantwoording en verklaring gegeven van ingrepen en veranderingen bij de restauratie van een monument uit de middeleeuwen. Terecht ziet Flintrop daarin zelf een belangrijke reden om dit boek te publiceren. Maar daarnaast zou juist in het geval van de Maartenskerk in Emmerich een diepergravende architectuurhistorische verhandeling welkom zijn geweest; in die behoefte voorziet dit boek niet. Een meer uitdagende studie over de plaats van de Maartenskerk in de groep van kerken van bisschop Bernold moet nog komen. De uitvoering van het boek is uitstekend. Gelukkig is er niet beknibbeld op het aantal afbeeldingen, al laat de kwaliteit van een aantal foto's te wensen over.

Lex Bosman

G.H. Rodijk – **De huizen van Rietveld**. Zwolle, Waanders, 224 blz., prijs f 49,50. ISBN 90-6630-272-0.

Het boek van Rodijk over de huizen van Rietveld vestigt paradoxaal genoeg de aandacht op het feit dat er over Rietveld maar bar weinig literatuur te krijgen is. Het overzichtswerk van Theodore Brown uit 1958, *The Work of G. Rietveld, Architect*, dat vanzelfsprekend alleen nog antiquarisch te koop is, was ondanks de titel verre van volledig en is door de enorme hoeveelheid kennis die sindsdien is vergaard over De Stijl, de Nieuwe Zakelijkheid in Nederland en de internationale avantgarde van het interbellum, ook in kwalitatief opzicht weinig meer dan een antiquiteit. De wat ongelukkige Rietveld-biografie van Frits Bles die in 1982 verscheen, heeft niet de plaats van een standaardwerk kunnen innemen. Sindsdien is er nu en dan iets kleins over Rietveld gepubliceerd, de informatieve catalogus die Marijke Küper en Ida van Zijl voor het Centraal Museum in Utrecht maakten (1988) is daarvan het belangrijkste. Over Berlage is een boekenkast volgeschreven, Oud en Van Tijen hebben een goede monografie gekregen – waarom Rietveld niet? Dit boek van Rodijk is, hoe belangrijk het ook is, nog niet voor de helft een antwoord op dit vreemde gat in de markt.

Rodijk heeft zichzelf een betrekkelijk eenvoudig doel gesteld: om ongeveer honderd woningen van Rietveld documenteren, en binnen die eenvoudige doelstelling heeft hij naar perfectie gestreefd. De documentatie is inderdaad voortreffelijk. De opzet ervan is chronologisch (het Schröder huis in Utrecht opent de reeks), de woningen worden met mooie foto's, vaak van vlak na de oplevering (gemaakt door Jan Versnel of Eva Besnyö), in beeld gebracht en met teksten toegelicht; het adres, de opdrachtgever, het oppervlak en de inhoud, het materiaal en de huidige toestand zijn daarbij standaardgegevens. De technische kwaliteit van het foto- en tekenwerk is hoog, de teksten geven gewoonlijk interessante details over de opdrachtsituatie en zijn verder puntig beschrijvend van aard. Van

verscheidene opdrachtgevers zijn anekdotes geciteerd die Rietvelds gevoel voor relativiteit en ironie aardig naar voren brengen. Het zomerhuis Kramer (1961) moest van hem een 'Hans en Grietje-huis' worden, en het was maar goed dat de blauwe mozaïekvloer van het huis Pronk (1962) wat onregelmatig gelegd was, want 'anders wordt het zo onmenselijk'.

De catalogus-achtige vorm die Rodijk koos heeft hem er blijkbaar van afgehouden sommige algemene kwesties in dit oeuvre van veertig jaar te thematiseren. Het gaat dan bij voorbeeld om een analyse van de manieren waarop Rietveld in de loop der jaren ruimte schiep en materiaal gebruikte – over beide onderwerpen zou iemand die alle honderd woningen onder ogen heeft gehad, misschien veel interessants kunnen zeggen. Rietveld staat bekend als een uiterst inventieve knutselaar, niet als een groot ruimtekunstenaar, het was interessant geweest als zijn sterke en zwakke kanten aan de hand van dit overvloedige materiaal wat geprononceerder naar voren waren gehaald. Het blijft een boeiende vraag waarom Rietveld bij architecten en historici nog altijd zo aanspreekt. Hij was een kunstenaar die lid werd van De Stijl maar zelf niet dogmatisch was, een modernist die zijn hand niet voor een zadeldak meer of minder omdraaide, iemand die geëerd werd maar zelf geen spoor van aplomb had, iemand die honderd woningen bouwde in de (soms wat eenvoudige) middenklasse en maar één of twee representatieve villa's, en die daarmee nogal eens ontwerpen afleverde die nauwelijks verschillen van een doorsnee getalenteerde onbekende vakbroeder, een architect die de eenvoud haast extreem cultiveerde – eren wij in Rietveld een Nederlands ideaalbeeld: het spreekwoordelijke hoge gemiddelde van de *gewone* Nederlandse architectuur?

Auke van der Woud

Jan Van der Stock (wetenschappelijke coördinatie) – **Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij 1477-1787**. Brussel: Gemeentekrediet, 1991. 615 pp., ill. (vele in kleur). ISBN 90-5066-085-1. Bfr. 2000. Verschenen naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling te Brussel, Galerij van het Gemeentekrediet, 6 maart - 28 april 1991.

De grote tentoonstelling *Stad in Vlaanderen* (Brussel 1991) toonde bijna 400 objecten, volgens vier thema's gegroepeerd, die de stad als systeem van politieke en van economische macht en als zowel een leefwereld binnens- als buitenshuis illustreerden. De voorwerpen vormden een heterogene wereld: het houten hoofd van de reuzin Megera dat tijdens een jaarlijkse processie in Leuven werd rondgedragen, de restanten van Renaissance plafondbehang uit een Antwerps huis, een zandstenen modelletje uit de vijftiende eeuw van een verdedigingstoren, een achttiende-eeuws brandmerk uit Maaseik – met eikel –, de processietoorts van het Gentse Kraankinderengilde uit 1691 in de vorm van een havenkraan, een Leuvense geschilderde uur- en wijzerplaat van rond 1500, laatmiddeleeuwse devotionalia als palmezels en kerstwiegjes, of een prachtig portret van Cornelis de Vos van een vierjarig ventje in grotemensenkleren. Het

is een prachtig rariteitenkabinet van spullen, die bij elkaar zijn gezet omdat zij uit dezelfde stad of streek afkomstig zijn, maar verder nauwelijks enig verband met elkaar houden. Deze heterogeniteit is een fundamenteel probleem van elke historische tentoonstelling (of historische afdeling van een museum). De expositie kan niet zonder een exposé.

Het exposé wordt geleverd door de catalogus, niet door het eigenlijke catalogusgedeelte, waarin de objecten uitvoerig en competent zijn toegelicht, maar door de 21 essays, die hieraan voorafgaan en bijna de helft van het boekwerk in beslag nemen. Raymond Van Uytven beschrijft respectievelijk de Vlaamse steden in het verleden en het burgerrecht en de stedelijke instellingen. Hugo Solý geeft een helder overzicht van de economische en sociaal-economische structuren van die steden, gevolgd door een boeiend opstel van Paul Huvenne over het

beeld van de stad vanuit cartografisch perspectief. Uit een conventioneel teken of symbolische voorstelling was aan het eind van de middeleeuwen een individueel herkenbare weergave van de stad ontstaan. Door deze herkomst is het begrijpelijk dat dit 'stadsportret', in de vorm van een silhouet of een panorama, in feite een opeenhoping was van topografische details, die ervoor zorgden dat het geheel herkenbaar werd, zonder dat de onderlinge verhoudingen geheel met de realiteit overeen hoefden te komen. Dit manipuleerbare stadsportret was bij uitstek het domein van schilders en tekenaars. Wanneer men in de tweede helft van de zestiende eeuw steeds meer overgaat tot orthogonale projecties en conventionele tekens, ontstaat er een conflict tussen de beeldtaal van de schilders of tekenaar en die van de landmeters, met allerlei in wezen hybride producten als resultaat.

Het opstel van Roland Baetens en Bruno Blondé over aspecten van de wooncultuur in de pre-industriële stad is wat verbokkeld, waarbij moet worden aangetekend dat de auteurs meteen in de eerste alinea bekennen dat het bij de huidige stand van onderzoek nog niet mogelijk is een overzichtartikel over dit onderwerp te schrijven. Hun bijdrage is derhalve eerder een bloemlezing van de diverse componenten waaruit deze wooncultuur bestaat, zoals de sociaal-economische achtergronden van woonpatronen en de typologie en de stijlontwikkeling van het stadswoonhuis. Als proeve van een modernere benadering, waarin de functie en inrichting van vertrekken in samenhang met de resultaten van boedelinventarisonderzoek worden bestudeerd, wordt het huis beschreven van jonker Jean Antoine du Bois te Antwerpen, dat in 1740 door architect Van Bourscheit de Jonge grondig was verbouwd. Dit interessante onderdeel is wel erg beknopt uitgevallen, maar de auteurs hebben hierover een uitgebreide publikatie in voorbereiding.

In zijn bijdrage 'Van burenlust en milieuhinder' beschrijft Peter Poulussen onder de noemer van vreedzame coëxistentie hoe de stadsbesturen telkens een moeizaam evenwicht moesten vinden tussen volksgezondheid, economische belangen en woonomstandigheden, wat resulteerde in een voortdurend bijstellen van ongewenste situaties, weliswaar met steeds strengere normen, maar zonder dat hieruit een echt preventief beleid voortvloeide. In een gecondenseerd artikel behandelt Ria Fabri de binnenhuisinrichting van de zestiende tot en met de achttiende eeuw. Na een overzicht volgt een bespreking van de invloed van architectuurtraktaten en ornamentboeken op de constructie van onderdelen en de ordening van de ruimten, op de versiering van het interieur en op het meubilair. Zij besluit met enkele opmerkingen over betekenisaspecten van de interieurinrichting, zoals de toepassing van de orden. Net als het opstel van Baetens en Blondé smaakt dit naar meer en krijgt men de indruk dat het onderwerp eigenlijk te breed is voor het aantal beschikbare pagina's.

Naast deze bijdragen over architectuur is er een aantal over beeldende kunst. Katlijn Van der Stighelen bespreekt geschilderde portretten in Antwerpen gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw, Jan Van der Stock prenten als medium van massacommunicatie in de zestiende eeuw, en Hans Vlieghe de zeventiende-eeuwse Vlaamse historieschilderkunst. Het opstel van Jan Muylle tenslotte belooft meer dan de titel 'Genre-iconografie en genreschilders in woord en beeld' aangeeft: het is in feite een discussie van het thema van de 'bedroefde schilder' voorzien van een inleiding. Zeer inte-

ressant zijn het opstel van Maurits Smeyers over devotie en beeldgebruik in de vijftiende en zestiende eeuw en dat van Arnout Balis over het ontstaan van nieuwe genres in de schilderkunst van de zestiende eeuw. Het eerste geeft onder de trefwoorden 'bidden' en 'pronken' een karakteristiek van de diverse uitingen van burgerlijke vroomheid, die officieel van stadswege geleid kon worden, een uiting kon vinden binnen stedelijke corporaties als gilden en broederschappen, of een geheel privaat karakter kon hebben. Ik ken geen opstel waar binnen eenzelfde bestek zo'n helder en bondig overzicht wordt gegeven van de kunstvormen en de voorstellingswereld die bij deze vroomheid horen. Het belangwekkende van Balis' bijdrage is dat hij probeert het ontstaan van nieuwe genres in de schilderkunst te schetsen als een ontwikkeling met een eigen dynamiek die afhangt van factoren als de aanwezigheid van veel kunstenaars en de bijbehorende concurrentie, de opkomst van de burgerij als bestellers en kopers, en de verbreding van de functie van kunst. Eenmaal in het leven geroepen kende elk van deze factoren gedeeltelijk weer een eigen ontwikkeling: de schilderkunst veranderde van status; de burgerij modelleerde zich deels weer naar de adel, die al een langere traditie van kunstconsumptie achter zich had, maar die op zijn beurt weer bepaalde genres die in burgerlijke milieus waren ontstaan kon overnemen; de veranderde functie van kunst hield weer verband met het ontstaan van het ezelchilderij en de opkomst van het verzamelwezen. Deze complexe marktsituatie werkte de verscheidenheid in de hand, maar gaf er geen richting aan, zoals de auteur terecht stelt, want die ontstond juist door de wisselwerking van factoren. Overigens vertoont de geschetste situatie al duidelijke overeenkomsten met wat zo kenmerkend wordt geacht voor de Noordelijke Nederlanden van de zeventiende eeuw.

Daarnaast zijn er bijdragen over omgangsvormen en rituelen (Robert Muchembled); stedelijke muziekcultuur (Eugene Schreurs); over stedelijke literatuur uit de vijftiende en zestiende eeuw (Herman Pleij); over het humanisme (Gilbert Tournoy); over uitgevers en drukkers te Antwerpen gedurende de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw (Jan Materné); en over boekenbezit in de zestiende eeuw (Chris Coppens). Tot slot zijn er nog twee, meer anthropologisch georiënteerde bijdragen van Paul Vandenbroeck. Een handelt over het beeld dat de stedelijke samenleving er van zichzelf op na houdt als een eensgezind 'lichaam' en de spanning tussen dit beeld en de werkelijke gang van zaken. Eenzelfde spanning komt aan de orde in de tweede bijdrage, die de bronnen over het beeld van de vrouw in de stedelijke samenleving bespreekt. De meeste bronnen, schriftelijk of visueel, geven immers in meer of mindere mate een door mannen bepaalde visie. In dit verband wijst de auteur op het belang van de 'beeldwereld' in vrouwenkloosters en begijnhoven, omdat deze juist wel vergaand door vrouwen was bepaald en voor hen was bestemd. Het zijn dit soort van stimulerende observaties die de lectuur van de meeste bijdragen tot een genoegen maken.

Het geheel overziende kan men hoogstens enkele kleine kanttekeningen plaatsen. Zo komt de achttiende eeuw er in de bijdragen wat bekaaid af. Niet alleen in het behandelde tijdvak, maar ook in de behandelde onderwerpen is er een zekere ongelijkheid tussen de bijdragen en secties van de tentoonstelling. De stad als systeem van politieke en economische macht blijft wat onderbelicht in de bijdragen, die men

M.M. Bakker, F.M. van de Poll, *Architectuur en stedenbouw in Amsterdam 1850-1940*, Zwolle/Zeist 1992. ISBN 90-6630-308-5.

Jan Beenhakker, *Historische plattegronden van Nederlandse steden: dl. 5 De steden van Hollands Noorderkwartier: Alkmaar, Beverwijk, Edam, Enkhuizen, Grootebroek, Hoorn, Medemblik, Monnickendam, Purmereend, Alphen aan den Rijn* 1991. ISBN 90-6469-856-6.

Paul Begheyn, *De Jezuïeten in Nijmegen*, Nijmegen 1991. ISBN 90-6829-0371.

Bianca van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht 1992. ISBN 90-5345-012-2.

J.C. Besteman, J.M. Bos, H.A. Heidinga, *Graven naar Friese koningen. De opgravingen in Wijncdum*, Franeker 1992. ISBN 90-5194-077-7.

Tjeerd Boersma, Gert ter Haar (red.), *Het nieuwe stadspark: opvallende vormen en pakkende scenario's*, Rotterdam 1991. ISBN 90-72469-28-3.

C. Boschma-Aarwoudse, *Renaissance-raadhuisen boven het IJ*, Zutphen 1992. ISBN 90-6011-779-4.

A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen, A. van der Veen (red.), *Middeleeuwen in beweging: bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch* 1991. ISBN 90-72526-14-7.

B.K.S. Dijkstra, *Een stamboom in been: vier eeuwen graven en gravinnen van het Hollandse Huis: onderzoek van de stoffelijke resten opgegraven op het terrein van de voormalige Abdijkerken te Rijsburg in 1949 en 1951 en te Egmond in 1979*, Amsterdam 1991.

Charles Dumas, m.m.v. Jim van der Meer Mohr, *Haagse stadsgezichten 1550-1800: topo-*

grafische schilderijen van het Haags Historisch Museum, Zwolle 1991. ISBN 90-6630-313-1.

P.A.M. Geurts, A.E.M. Janssen, C.J.A.C. Peeters en Jan Roes (red.), *J. A. Alberdingk Thijm 1820-1889: erflater van de negentiende eeuw: een bundel opstellen*, Baarn 1992. ISBN 90-5158-038-x.

Indische, *De Indische reis van H.P. Berlage*, Rotterdam 1991. ISBN 90-72469-30-5.

C.J. van Kempen, J.H.J. Frieling, *150 jaar St. Lambertuskerk te Udenhout*, Udenhout 1991. ISBN 90-9004540-6.

J.A. Kuiper, *Visueel & dynamisch. De stedenbouw van Granpré Molière & Verhagen 1915-1950*, Delft 1992. ISBN 90-5269-073-1.

Jos Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen: families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw*, Den Haag 1992. ISBN 90-72627-08-3.

Constance D.H. Moes, *Architectuur als sieraad van de natuur: de architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915)*, Rotterdam 1991. ISBN 90-72469-29-1.

Paul van der Ree, Gerrit Smienk and Clemens Steenbergen, *Italian villas and gardens: a corso di disegno*, Amsterdam 1991. ISBN 90-6868-013-7.

Chris Rehorst, Jan Buijs: *interieurs (1889-1961)*, Rotterdam 1991. ISBN 90-6450-127-0.

M.P.A.M. Verpalen, *De betoverde stad: carnaval en feestarchitectuur in Bergen op Zoom*, Tilburg 1992 (Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht). ISBN 90-70641-39-9.

eerder onder de noemer van de 'Vlaamse steding en zijn geestelijke en materiële cultuur' kan samenvatten.

De lezer kan zich echter zonder meer met deze catalogus tevreden stellen. De tentoongestelde objecten zijn, zoals gezegd, uitvoerig beschreven en toegelicht. De wetenschappelijke bijdragen zijn over het algemeen van hoog niveau en bovendien goed leesbaar. Het is echter vooral de bundeling die de waarde geeft aan dit boek. De geïnteresseerde leek krijgt een uitstekend overzicht van de vele facetten van de stedelijke cultuur, terwijl de specialist op zijn minst een bredere context vindt voor zijn eigen onderwerp van studie. Het mag dan geconcentreerd zijn op de stad in Nederlandstalig België, het boek heeft vanzelfsprekend ook een directe relevantie voor het huidige Nederland. Ieder die zich op de één of andere wijze met het fenomeen van de Nederlandse stad in de nieuwe tijd bezig houdt, zal dit werk met profijt hanteren. En bovendien met plezier, want het is door het Gemeentekrediet voorbeeldig uitgegeven. Het is in alle opzichten een rijk boek.

Victor M. Schmidt

ARCHEOLOGIE

Opgravingen op de Hof te Amersfoort

De Hof te Amersfoort, het centrale plein van de oude stad, heeft najaar 1991 een grote opknapbeurt gehad. Zowel onder- als bovengronds is veel veranderd; rose stenen en gebogen lijnen zijn opvallende nieuwe elementen in de bestrating.

Voorafgaand aan de werkzaamheden heeft de afdeling archeologie van de gemeente Amersfoort gelegenheid gehad onderzoek te doen. Naar aanleiding van dit archeologisch onderzoek is een verwijzing naar het verleden in het plein aangebracht: de contouren van een vijfhoekige waterput uit de 14de eeuw zijn in het plaveisel met grijze stenen gemarkeerd, precies boven de tot het huidige straatoppervlak opgemetselde put. Er worden plannen ontwikkeld een fontein of ander waterwerk met een zelfde vijfhoekige grondvorm op deze plaats te laten herrijzen.

Het plein is tegenwoordig het centrum van bedrijvigheid in de oude stad: marktplaats, uitgaanscentrum en voorplein van de bekende Sint Joriskerk. Maar hoe was dat in de eeuwen

voor onze tijd? Nog nooit was oudheidkundig onderzoek op de Hof verricht, zodat vele vragen over functie en bebouwing onopgelost moesten blijven.

Het plein is hoog gelegen. Het lag langs de Langestraat, in de middeleeuwen een belangrijke verkeersader, met aan de noordzijde de Sint Joriskerk, van oorsprong de kapel behorend bij een 12de- en 13de-eeuwse bisschoppelijke hof. Bovendien werpt het toponiem 'Hof' de vraag op, of juist op deze plaats de hofgebouwen van de bisschop hebben gestaan. Deze uit geschreven bronnen bekende hof, in het bezit van de bisschop van Utrecht, werd bewoond door een 'voogd' die namens de bisschop, de hof en de omliggende bezittingen bestuurd. Amersfoort, gelegen aan een doorwaadbare plaats door de rivier de Eem (voorde) en daarvoor een knooppunt van wegen, was een uitgelezen plek om te dienen als administratief en bestuurlijk centrum voor de bisschop van Utrecht in de 12de en 13de eeuw. Horige boeren die leefden op de omliggende bezittingen van de bisschop brachten hier de verplichte opbrengsten van het land in natura of in geld. Op grond van historisch bronnenmateriaal wordt als lokatie voor de hofstede de andere kant van de Joriskerk aangewezen, dus ter plaatse van de huidige Groenmarkt, Appelmarkt en Papenhofstede. Er zijn echter ook historici geweest die meenden dat de bisschoppelijke hof zich bevond op de plek waar later het stadhuis was: aan de westzijde op de Hof. Dit stadhuis, bekend van stadsplattegronden, prenten en schil-

derijen, zou volgens de stedelijke rekeningen in het jaar 1536 gebouwd zijn. Wegens bouwvalligheid werd het aan het begin van de 19de eeuw afgebroken, waarna geen nieuwbouw volgde. Was dit stadhuis inderdaad 16de-eeuws of was de vierkante structuur, zoals die op oude afbeeldingen te zien is, van middeleeuwse oorsprong?

Bovengenoemde vragen omtrent bisschoppelijke hof en stadhuis waren belangrijke punten van onderzoek bij de opgravingen op de Hof. Door middel van enkele werkputten is een groot deel van het plein onderzocht. De vroegste vondsten die daarbij werden aangetroffen stamden uit de 12de eeuw en duiden op bewoning direct op de natuurlijke bodem: een podzolaag van ca. 20 cm (die overigens op de meeste plaatsen verdwenen is) op het 'schone' zand. De bewoningssporen bestaan uit paalgaten en resten van palen van boerderijen en schuren, die zich bevonden aan de zuidzijde van de Hof. Helaas waren geen volledige plattegronden te reconstrueren, echter wel de richting, die geen relatie heeft met de huidige verkaveling. Deze sporen lijken wel georiënteerd op een ander verschijnsel, dat ook gedateerd moet worden in de 12de eeuw: een gracht, die met een flauwe bocht van het oosten van de Hof, om de Joriskerk heen, richting Lavendelstraat liep. Dat het een natuurlijke waterloop zou betreffen is uitgesloten, de gracht gaat namelijk door een hoog gebied heen en niet erg diep, zodat het zelfs de vraag is of er wel water in stond. Gezien de datering en de ligging van de gracht is het goed

Overzichtstekening opgraving Hof te Amersfoort. De resultaten van de opgraving in kaart gebracht. Rechtsboven tussen Windsteeg en Zevenhuizen zijn de contouren van de Joriskerk met Boterbeurs te zien.

mogelijk dat deze behoorde bij de bisschoppelijke hof en deze omsloot als een begrenzing van de immuniteit.

Boven de zandige vulling van de gracht bevindt zich een ca. 30 cm dikke overstromingslaag. Waarschijnlijk is deze ontstaan door het afspoeien van een nabijgelegen zandkopje, veroorzaakt wellicht door een stormvloed, ergens tegen het einde van de 12de eeuw. Dezelfde ramp kan de podzollaag iets lager (zuidelijker) hebben verspoeld – sporen wijzen hierop – en de bewoning op dit lager gelegen gedeelte onmogelijk hebben gemaakt. Overstromingen, kortom een te nat worden van het gebied, kunnen aanleiding zijn geweest voor het verdwijnen van bewoning op deze plaats rond 1200.

Bewoning vanaf de 13de eeuw is wel aangetroffen aan de westzijde van de Hof, daar waar later het stadhuis stond. Het natuurlijke zand bevindt zich hier gedeeltelijk diep en tot kort voor de bebouwing was het een nat gebied met stilstaand water, getuige de vorming van een veenpakket. In de 13de eeuw wordt het gebied door middel van een ophoging geschikt gemaakt voor bewoning. Uit die eeuw stammen elkaar opvolgende leemvloeren en een waterput, vervaardigd uit een uitgeholde boomstam. De huisjes, waarvan geen enkele constructief element werd teruggevonden, lijken zich te oriënteren op de straat die later 'Achter het oude stadhuis' zal heten.

De muren van het oude stadhuis, boven deze leemvloeren gelegen, waren bij afbraak zeer grondig opgeruimd, op een fragment van enkele meters na. Dit muurfragment bleek zeker niet 16de-eeuws van oorsprong, maar maakte deel uit van een gebouw dat hier rond 1300 moet zijn neergezet. Een stenen huis uit die vroegere periode is uitzonderlijk in Amersfoort. Het kan een bijzondere functie hebben gehad, maar het zal geen onderdeel van de bisschopshof zijn geweest: in de 12de eeuw had men wel een hoger en droger stukje grond beschikbaar om zo'n belangrijk gebouw te plaatsen.

De hoofdgebouwen van de bisschopshof zijn ook elders op de Hof niet gevonden. Ze kunnen zich aan de andere zijde van de Joriskerk hebben bevonden of mogelijk onder de huidige kerk; de 12de- en 13de-eeuwse kapel was immers vele malen kleiner dan de latere kerk en er bleef voldoende ruimte over op deze hoog gelegen plek voor de hofgebouwen.

De bewoning in de 12de- en vroege 13de eeuw van Hof en omgeving geeft een beeld van kleine bebouwde eilandjes in een waterrijk gebied; er was een groter verschil in reliëf dan in later eeuwen, toen door grootscheepse ophogingen veel omvangrijker terreinen geschikt werden voor bewoning. Waren de ophogingen in de vroege 13de eeuw nog incidenteel (en waarschijnlijk individueel), in de late 13de eeuw is het gehele terrein van de Hof met een dik zwart en humeus pakket opgehoogd. Ook in de 14de eeuw heeft men de Hof flink opgehoogd met zwarte grond, die hier en daar veel vondsten bevatte. Op sommige plaatsen zijn deze ophogingspakketten samen een meter dik. Op delen waar het natuurlijke zand diep ligt (vooral het zuidelijk gedeelte van de Hof), vormt het zeker een twee meter dikke laag; het oorspronkelijk niveaoverschil is hierdoor zo goed als verdwenen. Na de ophogingsactiviteiten van de 14de eeuw is tot aan onze tijd aan de hoogte van het plein nauwelijks nog iets veranderd; slechts een dunne laag is in de volgende eeuwen bovenop het 14de-eeuwse straatoppervlak gekomen. De marktfunctie van de Hof tekende zich in de verschillende lagen van de grond duidelijk af

Opgraving Hof, overzicht (foto: afd. archeologie gemeente Amersfoort).

door een wirwar van paalgaten, daar ontstaan door kramen, feest- en muziektenen, omheiningen voor vee en palen waar vee aan werd vastgebonden.

Op een markt, zeker een waar vee werd verhandeld, kon water niet ontbreken; de vondst van een vijver, drinkplaats was dan ook niet verwonderlijk. Tegen het eind van de 13de eeuw heeft men een toen al bestaande waterpoel van een meter voorzien, zodat een vijver van ongeveer tien meter in het vierkant ontstond. De vijver zal natuurlijk als watervoorziening voor het vee hebben gediend, maar ook als bewaarplaats voor vis (vivarium), die hier in netten levend kon worden gehouden tot op het moment van consumptie. De muur bood vele voordelen boven een modderige flauw aflopende oever: men bereikte vanaf de muur direct het diepere water. Tussen 1350 en 1375 is de vijver buiten gebruik geraakt. Men heeft toen de muren gedeeltelijk afgebroken en het gat in een keer volgestort met afval, waardoor het einde van de vijver zo goed te dateren is. De rijkdom en veelheid aan vondsten, bovendien uit een zo kort tijdsbestek, is van groot belang voor de kennis van de materiële cultuur van het derde kwart van de 14de eeuw. De vondst van tien zilveren munten zal de datering nog nauwkeuriger kunnen vaststellen. Buiten de tientallen complete steengoed kannen, veel schoenen en botten van dieren (slachtafval), werden bepaalde vondsten in opvallend grote aantallen gevonden, zoals zes mondarmpjes, meer dan dertig dobbelstenen, honderden speelschijfjes en speelkoten. Bijzonder was ook de vondst van een groot wagenwiel, compleet met spaken en as.

In de tijd dat de vijver buiten gebruik raakte, is een andere watervoorziening op de Hof aangelegd. Water bleef op de markt een noodzaak en even ten noordwesten van de vijver is een grote waterput gebouwd. Deze werd gevoed door natuurlijk bronwater, dat ook nu nog door het zand op een diepte van bijna vijf meter onder het huidige straatniveau omhoog borrelt. De put is rond, bijna drie meter in doorsnee, gesteund door vijf spitsvormige steunberen en zal – met afdak – een fraai en monumentaal geheel op de Hof hebben gevormd. In de put werd bot en aardewerk gevonden, waaronder een complete 15de-eeuwse waterkan. De jongste vondsten dateren van de 16de eeuw, toen ook deze wa-

tervoorziening moet zijn afgebroken. Overigens was de stadsput noch uit geschreven bronnen noch van de oudste stadplattegrond van Van Deventer (ca. 1560) bekend.

Chronologisch gezien komt – als laatste – het 16de-eeuwse stadhuis aan bod. Het bleek al uit bovenstaande beschrijving van muurwerk van rond 1300 dat de plek niet zo maagdelijk was als de stadsrekeningen uit 1536 deden vermoeden. Ook de twee panden naast het vierkante huis dat het stadhuis in de 16de eeuw huisvestte, waren van oorsprong ouder dan 16de-eeuws. Het overgrote deel van de funderingen is te dateren in de 14de eeuw. Het materiaal uit beerputten en afvalkuilen onder dit complex dateert vanaf het einde van de 14de eeuw tot in de 17de eeuw.

Waarschijnlijk was de nieuwgebouwde behuizing van het stadhuis, zoals die in de rekening wordt genoemd, meer een verbouwing. Een reeds bestaand huis werd ingrijpend verbouwd, en er kwam een achterhuis tegen de vierkante bouw die daar al enkele eeuwen stond.

De opgravingen op de Hof heeft voor de vroegste periode van de nederzetting Amersfoort belangrijke gegevens opgeleverd. Met daarbij de verrassende vondst van de 14de-eeuwse vijver, de fraaie stadsput en de vroege datering van het 'stadhuiscomplex' is dit archeologisch onderzoek van bijzondere waarde gebleken voor de geschiedenis van Amersfoort.

Amersfoort, F. M. E. Snieder

De vijfde eeuw in Nederland

Aan de rij Verleden land (1981), Archeologie in Nederland (1988), Verborgene Steden en Archeologie onder water (beide 1990) – voor een groot publiek toegankelijke Nederlandse overzichtswerken over de archeologie of aspecten daarvan – kan een nieuwe parel worden toegevoegd: Op zoek naar de vijfde eeuw van Antonie Heidinga en Gertrudis Offenbergh. Heidinga (hoogleraar Middeleeuwse Archeologie aan de Universiteit van Amsterdam) en Offen-

berg (architectuurhistorica en publiciste) hebben een witte vlek in ons collectief geheugen in kaart gebracht: Wat gebeurde er tussen het vertrek van de Romeinen en de vroege middeleeuwen? Uit die periode, waarin Goten, Franken en andere barbaren de resten van Romeinse beschaving wegvaagden, waren tot voor kort alleen wat schamele grafveldjes bekend. Nederzettingen ontbraken, evenals betrouwbare historische bronnen. De opgravingen in het Limburgse Gennep, waar in de jaren '80 de grootste nederzetting van Germaanse 'volksverhuizers' in onze streken werd blootgelegd, brachten daar verandering in.

In De vijfde eeuw worden de resultaten van het nederzettingsonderzoek in Gennep (1988-1990) geplaatst in een zeer breed perspectief van ruimte en tijd. Het boek geeft antwoorden op vragen over de verhouding tussen Romeinen en inheemsen, de komst van de Franken in de lage landen rond 380 na Chr., en de opkomst van het eerste middeleeuwse rijk onder Clovis rond 500. Het kloek boek, in hard-cover en ruim geïllustreerd in kleur en zwart-wit, met prachtige tekeningen, plattegronden en *artist's impressions*, is voor een derde gewijd aan algemene thema's als Romeinen, Goten en grenspolitiek in de late Oudheid. Daarna volgt een dramatisch verhaal van de opgravingen zelf, gevolgd door een systematische behandeling van de details, die echter altijd in een lopend en zinnig verhaal worden gepresenteerd. Deze omvatten: het landschap, de nederzetting, voedselvoorziening, aardewerk en glas, kleding en status, en (edel)smederij en geld. De communicatiehandicap die archeologen meestal hebben – het spul ziet er niet uit of zit onder de grond, fatsoenlijke monumenten zijn er haast niet – wordt door een uitgave als deze weer eens ruimschoots goedge maakt.

H. Anthonie Heidinga en Gertrudis A.M. Offenberg, Op zoek naar de vijfde eeuw: de Franken tussen Rijn en Maas, Amsterdam/De Bataafsche Leeuw 1992, f 39,90.

Wijnaldum-boek

De publicitaire topper van de Nederlandse archeologie in 1991, de opgravingen van de Friese 'koningsterp' Wijnaldum (5.000 bezoekers in een enkel seizoen), komt snel met een follow-up. Nog vóór de tweede opgravingscampagne is begonnen ligt er al een boek: 'Graven naar Friese koningen: de opgravingen in Wijnaldum'.

Met flink wat sponsorsteun presenteren de Wijnaldum-opgravers een gedetailleerd tussenrapport, dat nadrukkelijk voor een groot publiek is bedoeld. En dat laatste is zeer welkom. Niet alleen wordt voor de leek nog eens de hele ontstaans- en exploitatiegeschiedenis van het fenomeen 'terp' uit de doeken gedaan, ook wordt nogal wat aandacht besteed aan het brede historische kader van de vroege middeleeuwen en het Friese koninkrijk. Buitengewoon aardig zijn ook de bijdragen over opgraven in het algemeen en de relatie tussen archeologie als-tijdverdrif en de wet.

De eerste resultaten zijn nog wat mager. De opgraving was mede begonnen om de context te leren kennen van de fameuze 'koninklijke mantelspeld' die al in 1955 was gevonden. De mantelspeld kon in 1991 worden aangevuld met nieuwe fragmenten, die in situ werden gevonden. Er lijkt nu goede reden aan te nemen dat Wijnaldum de officiële begraafplaats was van al-

thans één der Friese koninginnen. Verder onderzoek dit jaar moet meer context en inzicht in de vroege middeleeuwen in Nederland opleveren. De winstmarge op het boekje, dat mooi vormgegeven en zeer leesbaar is, wordt door boekhandels in Harlingen en Franeker ter beschikking van het opgravingsproject gesteld.

J.C. Besteman, J.M. Bos, H.A. Heidinga, Graven naar Friese koningen: de opgravingen in Wijnaldum (Van Wijnen, Franeker), in de boekhandel en bij de Stichting Archeologisch Terpenonderzoek Wijnaldum, tel. 050-254965 (fax 050-268683); f 17,50.

Brons . . .

De 270 fraaiste bronzen voorwerpen uit de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) uitgestald. Het museum wil de bezoeker nu eens niet aanspreken met een thematisch-educatieve tentoonstelling, jaartallen en techniek, maar een categorie kunstvoorwerpen, in dit geval van brons, uit eigen bezit op een bijzondere wijze presenteren, zuiver en alleen om hun esthetische waarde. Vandaar een bijzondere inrichting: draaiende plateaus, weinig tekst, veel diepzwart vanwege het patina groen van het brons, geraffineerde verlichting. Vanwege het selectie criterium 'mooi én figuratief' prijken er naast monumentale bronzen uit Egypte, zoals votiefbeelden van een priesteres van Amon (22ste dynastie) en twee Osirisbeelden (26ste dynastie), ook een met diermotieven gedecoreerde steelpaen uit Nederland (Romeinse periode). Behalve uit Egypte en Nederland zijn er bronzen uit Griekenland, Italië en het Nabije Oosten: pronkwapens uit Iran, votiefgeschenken uit Italië, en ceremonieel gerei en gebruiksvoorwerpen uit diverse streken. Ook is er een afdeling met vervalsingen en imitaties. Achtergrondinformatie over techniek, herkomst, stijl en datering van de bronzen voorwerpen is te vinden in het nieuwe museumgidsje 'Brons uit de Oudheid'. De gids is de vierde in de nieuwe serie van het RMO. Vorig jaar verschenen al deeltjes over glas, de Etrusken en het Nabije Oosten. De gids over brons is van dezelfde opzet als de voorgaande: aan de hand van een selectie topstukken van het museum wordt de ontwikkeling van de bronsproductie in de oudheid geschilderd. De 39 besproken bronzen beelden en gebruiksvoorwerpen zijn afkomstig uit Egypte, het Nabije Oosten, Griekenland, Italië en Romeins Nederland. De gids is handzaam, goed leesbaar en vooral heel mooi.

'Brons uit de Oudheid: figuratieve bronskunst uit eigen bezit', tot 4 oktober, Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden, tel. 071-163163; di-za 10-17, zo 12-17 uur. Brons uit de Oudheid (museumgids Rijksmuseum van Oudheden), de Bataafsche Leeuw, Amsterdam, f 27,50.

en nog eens brons

Terwijl in Leiden een nadrukkelijk esthetische tentoonstelling over antiek brons loopt, kijkt men in Provinciaal Museum G.M. Kam in Nijmegen vooral naar het dagelijks gebruik van bronzen produkten in de oudheid. Op de tentoonstelling 'Duur en duurzaam' roept Kam een honderdtal antieke, vooral Romeinse, bronzen gebruiksvoorwerpen rond thema's als keuken,

tafelservies en toiletgerei. Hun functie in het dagelijks leven wordt geïllustreerd aan de hand van authentieke bronnen, zoals de talrijke Romeinse muurschilderingen met afbeeldingen van bronzen vaatwerk in gebruik. Eén van de bijzonderheden van de tentoonstelling is dat er nogal wat voorwerpen uit de enorme bronscollectie van het museum te zien zijn die de laatste jaren voor restauratie waren verwijderd. Brons werd in de Romeinse tijd vooral gebruikt vanwege de veel hogere duurzaamheid dan glas en aardewerk: keihard steengoed en porselein zijn van veel latere datum. Ook kon brons goed gerepareerd en gerecycled worden – handig in verband met de hoge prijs van het spul. Koken en tafelmanieren waren aan het materiaal aangepast: bronzen ketels en emmers in de keuken, wijnemmers aan tafel waaruit de aangelengde en gekruide wijn, geschept en gezeefd, in vuistvullende bronzen bokalen werd geserveerd. Voorgehakt en op bronzen schalen opgediend vlees werd met de handen verorberd. Die werden weer schoongedipt in bronzen bekkens. In het boudoir stonden bronzen lampetstellen voor wassen en baden.

De Nijmeegse brons tentoonstelling is vanaf 4 oktober te zien in het Duitse Xanten, als onderdeel van het museale uitwisselingsprogramma 'Europa 92' tussen Gelderland en Noordrijn-Westfalen. 'Duur en duurzaam: Romeinse bronzen vaatwerk uit het Gelderse rivierengebied', Provinciaal Museum G.M. Kam, Museum Kamstraat 45, Nijmegen, tel. 080-220619; t/m 27 september di-vr 10-17, za-zo 13-17 uur. Catalogus f 15.

Een kasteel in de Kempen

Hoe functioneerde de middeleeuwse stad? Naar aanleiding van recente archeologische opgravingen in Eindhoven en dan met name de vondst van een heus kasteel, laat Museum Kempenland het functioneren van de middeleeuwse stad zien. Ook wordt duidelijk gemaakt dat voor het schrijven van de geschiedenis van een stad historische bronnen alleen niet volstaan, dus het archeologisch onderzoek van groot belang is. Op de tentoonstelling komt ook de bedreiging van het bodemarchief aan de orde.

Met behulp van vele vondsten en enkele maquettes wordt een aantal thema's uitgewerkt. Na een overzicht van de historische en archeologische gegevens wordt aandacht geschonken aan het ontstaan van de stad Eindhoven door de expansie van het hertogdom Brabant en economische veranderingen in de Kempen. Onder het kopje 'huisvesting' worden vooral de contrasten tussen de elite en de gewone burgerij benadrukt. Vanzelfsprekend wordt er ingegaan op het kasteel. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan de vernietigingen door stadsbranden en de 80-jarige oorlog. Bij de tentoonstelling verschijnen twee kloek boeken.

'Brabantse stad in de Middeleeuwen; opgravingsresultaten in Eindhoven', 12 september t/m 29 november, Museum Kempenland, St. Anthoniusstraat 5-7, Eindhoven, tel. 040-529093; di-zo 13-17 uur. Kasteel van Eindhoven: archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijk huis f 59,50. Sporen onder de Kempische stad: archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven f 74,50.

Romeins grafveld in Cuijk

Een half jaar lang zullen in museum Ceulcum de resultaten te zien zijn van het vorig jaar onderzochte Romeinse grafveld langs de Grotestraat. De inhoud van de dertig toen ontdekte graven uit de tweede helft van de 1ste eeuw na Chr. vormt de kern van een documentaire expositie over 150 jaar onderzoek in Cuijk. Het grafveld, dat al zeer lang bekend was, lag pal langs de Romeinse heirbaan die bij Cuijk over de Maas ging. Daarnaast kent Cuijk een Romeins castellum en sinds kort is bekend dat de gemeente ook nog een Romeinse brug binnen haar grenzen heeft.

De tentoonstelling, ingericht door de Archeologische Werkgroep Cuijk, gaat in op de opgravingen zelf, het vooronderzoek in de archieven, en de geschiedenis van het onderzoek naar de Romeinse resten in de stad. Een 1:1 reconstructie van het graf van een aanzienlijke dame vormt het pièce de résistance. De naam van de tentoonstelling, 'Fidelis', is ontleend aan een grafrito op de onderzijde van een terra sigillata-bord. Fidelis, Latijn voor 'getrouwe', was een eretitel voor een Romeins legioen, en kan ook een bijnaam van een Romeins soldaat zijn geweest.

'Fidelis', tot 2 november, Museum Ceulcum, Castellum 1 (achter de Martinuskerk), Cuijk, tel. 08850-2280; di-vr 11-16, zo 13-17 uur. Catalogus f 15 (ook verkrijgbaar bij AWCuijk, Postbus 24, 5430 AA Cuijk).

VOC in Zeeland

Tien jaar geleden begon het onderzoek van het wrak van 't Vliegend Hart, een Zeeuwse Oostindiëvaarder die in 1735 voor de kust van Walcheren verging. Dit gegeven vormt de aanleiding voor een tentoonstelling in het Stedelijk Museum van Vlissingen. Door middel van een reconstructie van een onderwateropgraving, op ware grootte, wordt de bezoeker een kijkje gegund in de keuken van de onderwaterarcheologie. Aan de hand van opgedoken voorwerpen, tekeningen en schilderijen (waarvan sommige nooit eerder te zien waren) van VOC-schepen, wordt een beeld geschetst van de Verenigde Oostindische Compagnie als handelsorganisatie. Deze liet in de 17de en 18de eeuw in totaal 1700 schepen naar Indië uitvaren. Zo'n 250 vergingen met man en muis. Het onderzoek aan de wrakken levert gegevens over de VOC-geschiedenis die niet uit de archieven blijken. Zo heeft de vondst van dichtgesloede loden containers met kaas, ansjovis en tabak in het wrak van 't Vliegend Hart aangetoond dat er toendertijd al goederen werden 'ingeblikt'.

Op de tentoonstelling wordt behalve aan de VOC ook veel aandacht geschonken aan het dagelijks leven aan boord van de schepen. Het woekeren met de ruimte, de onhygiënische toestanden, de gokspelletjes, – ze komen uitgebreid aan de orde.

Het onderzoek naar het wrak van 't Vliegend Hart is verricht door de North Sea Archaeological Group, een Engelse groep duikers die samenwerkt met musea en ministeries.

'De Zeeuwse VOC boven water: 10 jaar onderzoek naar scheepswrakken', t/m 27 september, Stedelijk Museum, Bellamyplein 19, Vlissingen, tel. 01184-12498; ma-vrij 10-17, za-zo 13-17 u.

MONUMENTENZORG

Investeren in monumentenzorg

De monumentenzorg wordt geconfronteerd met bezuinigingen. De aanslag op het restauratiebudget van 2,9 miljoen in 1993, oplopend tot 4,6 miljoen in 1996 is door de Tweede Kamer niet tegengehouden. Zo bleek tijdens de behandeling op 22 juni jongstleden van de nota 'Investeren in Cultuur', waarin minister d'Ancona van WVC deze bezuiniging aankondigde. De minister is aan de enorme kritiek die de partijen in het monumentenveld hebben geuit, niet tegemoet gekomen. Althans niet wat deze bezuiniging op het reguliere budget betref. Ze heeft zich, overtuigd van de grote noden op dit terrein, wel voorstander betuigd van een deltaplan voor de monumentenzorg. De evaluatie van de wet- en regelgeving op dit terrein, die recent van start is gegaan, zou richtinggevend moeten zijn bij de besteding van de extra middelen die in het kader van een dergelijk deltaplan beschikbaar zouden komen. Aan de effectivering van dit interessante en hoopgevende plan zal de komende tijd hard gewerkt moeten worden. Daarnaast zal de minister een poging ondernemen om een deel van de extra aardgasbaten die in 1992 vrijkomen voor besteding, in te zetten voor de monumentenzorg. De aardgasbaten moeten worden besteed aan projecten die bijdragen aan de verbetering van de economische infrastructuur in een aantal stimuleringsgebieden (ISP-gebied in het noorden, Zuid-Limburg alsmede de stedelijke knooppuntregio's). Gezien het economisch potentieel dat monumenten kunnen hebben, zou restauratie ervan goed in dit beleid passen.

Investeren in Cultuur

De beroering die de cultuurnota van minister d'Ancona heeft teweeggebracht in kringen van monumentenzorgers is volstrekt begrijpelijk. De financiële situatie wordt steeds ernstiger. De kloof tussen restauratiebehoefte en beschikbaar budget dreigt alsnog groter te worden. Tegelijk is het jammer dat de bezuinigingsvoorstellen alle aandacht opeisen en over andere aspecten van het voorgestelde beleid nauwelijks wordt gesproken. Voor de overige beleidsvoornemens in de nota bestaat namelijk vrij algemene waardering. De accenten in het te voeren beleid sluiten voor een belangrijk deel aan bij ontwikkelingen die al in gang gezet zijn en ideeën die hier en der in kringen van monumentenzorg reeds leefden, maar nog niet duidelijk werden uitgesproken. Op een aantal punten biedt de nota goede uitgangspunten voor interessante nieuwe wegen in de monumentenzorg. Zaken als bevordering van de integratie van monumentenzorg in de ruimtelijke ordening en andere beleidsterreinen, activering van inspanningen op het gebied van participatie en educatie, optimalisering van de infrastructuur en intensivering van internationale samenwerking zijn het waard onder de loep te worden genomen.

Investeren in monumentenzorg

Er wordt al lang heel veel geïnvesteerd in monumentenzorg. Gemeenten hebben na de decentralisatie geïnvesteerd in de ontwikkeling van een lokaal monumentenbeleid, in kennis en

deskundigheid, in integratie van de monumentenzorg in stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het Nationaal Restauratiefonds heeft geïnvesteerd in de ontwikkeling en uitbreiding van financiële faciliteiten, die ertoe hebben bijgedragen dat het restauratievolume zich op een redelijk niveau kon handhaven. Deze reeds gedane investeringen mogen niet in gevaar gebracht worden. Dat was wel de belangrijkste boodschap naar aanleiding van een congres dat de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) in samenwerking met de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM) en het Nationaal Restauratiefonds organiseerde op woensdag 27 mei in de Grote Kerk te Den Haag.

Bij dat congres sprak wethouder drs. A. L. L. M. Asselbergs van de gemeente Amersfoort, die de VNG vertegenwoordigde, van een geïntegreerd investeren in monumentale structuren en objecten, dat in vergaande mate de belangstelling van de markt heeft gewekt. De terugval van centrale middelen en van decentrale middelen door de inkrimping van de stadsvernieuwingsgelden dreigt de monumentenzorg in zijn ogen weer te versmallen tot het geïsoleerde bedrijf dat het cultureel erfgoed slechts behoedt voor ernstige ongelukken. De markt herkent in zo'n bedrijf zijn belangen niet. Moeizaam opgebouwde samenwerkingsprocessen worden zo snel afgebroken, zo luidde zijn stelling. Mr. C. H. Goekoop, voorzitter van de Raad voor het Cultuurbeheer, beoogde dat monumenten met name in stand worden gehouden dankzij de groeiende betrokkenheid en inzet van vele burgers. De betrokkenheid van de rijksoverheid heeft zich in tegengestelde richting ontwikkeld en dat blijkt nu uit de teruglopende omvang van het budget, zo is zijn overtuiging.

Meervoudige negatieve effecten

De voorzitter van de NCM, J. C. J. Lammers, somde een lange reeks van argumenten op tegen bezuinigingen. Terecht constateerde hij dat monumentenbeleid niet mogelijk is zonder de actieve medewerking van de gemeenten. De enorme bestuurlijke inzet die gemeenten de afgelopen jaren hebben laten zien, zou door de bezuinigingen op het spel worden gezet. Een ander argument betreft de negatieve uitwerking op de ontwikkeling van het *revolving fund* van het Nationaal Restauratiefonds. De directeur van het fonds, drs. A. Welgraven, maakte dit effect inzichtelijk aan de hand van enkele veelzeggende grafieken. Zijn stelling luidde dan ook dat met dit beleid 'de kip met de gouden eieren wordt geslacht'. Interessant waren de stellingen van een aantal ogenschijnlijk minder direct betrokken partijen. Ir. H. Mast, vertegenwoordiger van de ANWB, duidde op een dreigende achteruitgang van de kwaliteit van het gebouwde erfgoed als aantrekkelijk toeristisch produkt. Bovendien zou de bezuiniging het nieuwe beleid om het cultuurhistorisch toerisme te stimuleren doorkruisen. De voorzitter van het Algemeen Verbond Bouwbedrijf (AVBB), ing. H. P. Barth, wees op het gevaar van een teloorgang van de gespecialiseerde vakkennis op het gebied van restauratiewerkzaamheden. Zonder voldoende restauratievolume zal de vakkennis in onvoldoende mate in stand gehouden worden. Een recent onderzoek, verricht door het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (EIB) in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) toont overigens de kwetsbaarheid van het restauratieambacht nog eens keihard aan.

Eensgezind forum

De bedoeling van het congres was ook om tegenwoordigers van de vier grote fracties in de Tweede Kamer in een forumdebat te confronteren met de aangehaalde argumenten. Een echte confrontatie werd het evenwel niet. De aanwezige kamerleden behoeften namelijk nauwelijks overtuigd te worden van de knellende problemen. Zij waren al uitvoerig ingelicht door het ministerie van WVC aan de hand van de nodige feiten en cijfers. Bovendien waren ze kort tevoren door de VNG meegevoerd door Gouda en Utrecht om de problemen in de praktijk onder ogen te zien. Zij kondigden aan actief op zoek te gaan naar middelen om de bezuiniging ongedaan te maken. Dat is hen niet gelukt, zo is inmiddels gebleken.

Investeren in de toekomst

De problemen in de monumentenzorg zijn niet eenvoudig op te lossen, zoveel is wel duidelijk. Het is te hopen dat doorgestaan wordt met de investeringen die de laatste jaren op gang zijn gekomen. Investeren in materiële zin, maar zeker ook in immateriële zin. Laten we althans over het laatste optimistisch blijven. De belangstelling voor monumentenzorg is groot. Het politiek draagvlak is nog altijd groeiende. Misschien moeten we in dat alles nog meer investeren. Dan kan uiteindelijk niemand meer om het belang van de monumentenzorg heen, en komt er vanzelf weer meer geld!

Drs. Ben H. Verfürden
Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Jongere Bouwkunst in Gelderland (1850-1940)

Het begrip *Jongere Bouwkunst* heeft betrekking op de architectuur uit de periode tussen 1850 en de Tweede Wereldoorlog. De belangstelling voor dit tijdperk in onze bouwgeschiedenis is de laatste tijd enorm toegenomen.

De periode heeft grote veranderingen in ons land teweeggebracht. De bevolking groeide, waardoor steden en dorpen aan grote expansie onderhevig waren. Industrieën kwamen op en nieuwe technieken en voorzieningen deden hun intrede. Ook de infrastructuur werd verbeterd. De Jongere Bouwkunst is zeer nauw verweven met deze maatschappelijke, stedenbouwkundige en economische ontwikkelingen. Zij is het exponent van de tijdgeest, soms een protest hiertegen, een enkele keer de uiting van een eigenzinnige groep architecten.

De Gelderse Commissie van de Bond Heem-schutz presenteert uit hoofde van haar streven om algemene interesse te wekken voor historische bebouwing een tentoonstelling over dit onderwerp. De opzet is geënt op de landelijke tentoonstelling die enkele jaren geleden op voor-spraak van de nationale Contactcommissie voor de Monumentenzorg werd vervaardigd. Een wandeling langs de belangrijkste bouwstijlen tussen 1850 en 1940 verschaft een breed publiek een eerste inzicht in de ontwikkelingen die de Nederlandse architectuurgeschiedenis in die periode heeft doorgemaakt. Aan de orde komen tevens de zogenaamde 'monumenten van be-

drijf en techniek'. Ter illustratie is een honderdtal Gelderse objecten geselecteerd.

Een catalogus over Jongere Bouwkunst vormt een bijlage bij deze tentoonstelling. De brochure voert door anderhalve eeuw bouwgeschiedenis en belicht zeven belangrijke stromingen die de ontwikkeling van de Jongere Bouwkunst stapsgewijs hebben beïnvloed.

Voor gemeenten en andere instellingen (zoals bijvoorbeeld oudheidkundige verenigingen en monumenten-organisaties) bestaat de mogelijkheid om de tentoonstelling in eigen omgeving te exposeren. Conform een roulatieschema kan het tentoonstellingsmateriaal op huurbasis ter beschikking worden gesteld.

Voor nadere informatie of overleg kunt U zich wenden tot Ton Gijsbers, secretaris van Heem-schutz-Gelderland, P.C. Hooftstraat 8, 6573 CE Beek-Ubbergen, tel. 08895-41914.

Open Monumentendag

De zesde Open Monumentendag wordt gehouden op zaterdag 12 september 1992. In 440 gemeenten in Nederland zullen op deze dag monumenten gastvrij open staan voor het publiek. Overal waar de witte vlag met het zwart/gele logo hangt, mag men gratis naar binnen. Op vrijdag 11 september zal in de monumentale stad Middelburg het startsein worden gegeven. De landelijke Open Monumentenkrant ligt weer bij alle VVV en ANWB-kantoren en bij alle vestingen van de landelijke sponsor, het Bouwfonds Nederlandse gemeenten.

Vanuit de landelijke coördinerende stichting wordt dit jaar in het bijzonder aandacht besteed aan de thema's archeologie, panden in restauraties en grensoverschrijdende activiteiten. Dit laatste thema zal in het licht staan van de Europese Open Monumentendagen, die in september voor de tweede keer worden georganiseerd. Dit jaar zijn er vijftien landen bij het initiatief betrokken. In 1991 was de Nederlandse stad Gouda de locatie voor de officiële opening. Dit jaar wordt de opening in Tsjecho-Slovakije gehouden.

Akerendam, een buitenplaats in Beverwijk

Aan boeken over 'kastelen in Nederland' of 'de kastelen van Nederland' – daaronder veelal begrepen de historische buitenplaatsen – bestaat geen gebrek. Regelmatig verschijnen fraaie uitgaven op dit terrein. Een meer gedetailleerde en actuele beschrijving van de (bewonings)geschiedenis van een bepaald kasteel of een bepaalde historische buitenplaats is echter lang niet altijd voorhanden.

Zeer gedetailleerde en derhalve niet genoeg te prijzen studies verschenen in het recente verleden over onder meer Ammersoyen en de Canenburch, beide bezittingen van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. Minder gedetailleerde informatie verschaften de boekjes,

die de Nederlandse Kastelenstichting jarenlang in samenwerking met de ANWB het licht deed zien.

Enkele jaren geleden startten de SDU, de Walburg Pers te Zutphen en Waanders Uitgevers te Zwolle met hun 'Kleine monumentenreeks'. Naast monumenten, die een museale bestemming hebben, kwamen in deze serie inmiddels de kastelen rondom Zutphen, de acht kastelen van Vorden, Huis Sonsbeek, de havezaten van Vollenhove, kasteel Rechteren, kastelen en landhuizen rondom Lochem, het Paleis Noordeinde en het Huis Singraven te Denekamp aan bod. Uitgaven over Huis Doorn en de kastelen in Oost-Gelderland zijn in voorbereiding. Aan veel van deze monumenten werd vroeger ook al eens een publikatie gewijd, zodat het niet zo'n probleem vormt gegevens daarover te verkrijgen. De Stichting Kastelen documentatie, die tesamen met de Nederlandse Kastelenstichting in het Poortgebouw van Huis Doorn aan de Langbroekerweg 10A te Doorn is gevestigd, kan inlichtingen verstrekken over de publikaties, die over bepaalde kastelen en buitenplaatsen zijn verschenen.

Des te verheugender is het, dat nu in de 'Kleine monumentenreeks' een publikatie verscheen over een buitenplaats, waarover tot nu toe in de literatuur weinig en zeker niet recent is geschreven, en wel over de buitenplaats Akerendam in Beverwijk, die om tal van redenen de aandacht ten volle waard is.

Akerendam is niet alleen een gaaf bewaard gebleven huis met een aantal waardevolle interieuronderdelen, zoals stuc-plafonds en behangsels, en met een landschappelijk aangelegd park, waarin zich een theekoepel en een grote, in de 18de eeuw aangelegde gesculpte vijver bevinden, maar Akerendam heeft ook een wel niet zeer bewogen, maar toch belangwekkende geschiedenis, ook in cultuurhistorisch opzicht, achter de rug.

De gefortuneerde Amsterdamse koopman Jan Bicker was de bouwheer van het in 1639 gereed gekomen huis, waarvan de ontwerper niet bekend is. Bicker was, zoals zovelen van zijn standgenoten, een man, die het aangename met het nuttige verenigde. Zijn nieuwe bezitting was aangenaam gelegen nabij het in de 19de eeuw gedempte Wijkmeer en in een (duin)gebied, dat uitstekende mogelijkheden bood voor de jacht. In 1662 kwam Akerendam voor meer dan een eeuw in handen van de eveneens zeer gefortuneerde Amsterdamse regentenfamilie Geelvinck. Na 1765 had Akerendam ook eigenaren met een andere achtergrond, al treffen wij onder hen toch ook nog de Amsterdammer Gerrit Gerritszn. Hooft aan, die Akerendam van 1789 tot 1800 in zijn bezit had. In 1852 werd Akerendam gekocht door mr. W.L. Sluyterman van Loo en de naam van deze familie is sedertdien met Akerendam onverbrekkelijk verbonden gebleven.

In 1916 overleed de laatste ongehuwde dochter van mr. W.L. Sluyterman van Loo, Frederica Henriëtte. In haar testament bepaalde zij, dat Akerendam voor het nageslacht bewaard diende te blijven, waartoe een Stichting Sluyterman van Loo in het leven geroepen zou moeten worden, die het huis en het park diende te beheren en die in het huis huisvesting zou moeten bieden aan ongehuwde dames van boven de 45 jaar.

Aldus geschiedde, zij het, dat het bestuur van de stichting, merendeels gevormd door leden van de familie Sluyterman van Loo, aan de tweede doelstelling pas na de oorlog inhoud kon geven. Aan de realisering van de eerste doelstelling werd steeds, voor zover de midde-

Beverwijk, huis Akerendam, voorgevel 1927 (foto: RDMZ).

len dat toelieten, met ijver gewerkt. Onder leiding van architect A.A. Kok vond kort na de oorlog een restauratie plaats. Het bureau van ir. J.B. Baron van Asbeck is verantwoordelijk voor de recent uitgevoerde werkzaamheden, die voor zover het bepaalde interieur-onderdelen betreft, nog niet zijn afgerond.

In 1991 bestond de Stichting Sluyster van Loo, die in onze tijd op en nabij het terrein van de buitenplaats twee service-flats deed bouwen, Akerendam I en II, 75 jaar. Dat vormde een welkome en goede aanleiding de geschiedenis van Akerendam te doen onderzoeken en op schrift te doen stellen. Allen Broersen heeft zich op bekwaame wijze van deze opdracht gekweten. Heimerick Tromp heeft de publikatie aangevuld met een beschouwing over de tuin en de parkaanleg in historisch perspectief.

De eigenaren van Akerendam in de 17de en 18de eeuw onderhielden op allerlei wijzen banden met de eigenaren van nabijgelegen buitenplaatsen, zoals Scheybeek en Zuiderwijck. Soms waren Akerendam en Scheybeek in één hand. Voor degenen, die wat minder bekend zijn met de plaatselijke topografie, zou daarom een duidelijke kaart van Beverwijk en omgeving nuttig geweest zijn. Op een gegeven moment merkt de auteur op, dat Akerendam een eldorado is gebleven. Een terechte constatering, zeker als wij de omgeving, waarin Akerendam is komen te liggen, bezien.

Men krijgt de indruk, dat het gemeentebestuur van Beverwijk in deze eeuw zich weinig heeft aangetrokken van dit bijzondere monument, of anders gezegd, bij de ontwikkeling van de gemeente geen enkele rekening heeft gehouden met het feit, dat daar een historische buitenplaats lag, laat staan, dat van dat historische gegeven in een positieve zin gebruik werd gemaakt. Aan de rol, die de aanwezigheid van een buitenplaats als Akerendam, naast Scheybeek, in de stedenbouwkundige ontwikkeling en het stedenbouwkundige beleid van de gemeente – eventueel – heeft gespeeld, wordt door de auteur geen aandacht besteed. Slechts als het ware terloops komt de bouw van de villa's in de

twintiger jaren nabij Akerendam aan de orde. Wellicht zou dit onderwerp te ver hebben gevoerd voor deze publikatie, maar de vraag, hoe het in de afgelopen jaren gevoerde beleid ertoe heeft kunnen leiden, dat Akerendam een soort *fremdkörper* is geworden, terwijl de buitenplaats toch de oudste rechten had, lijkt mij zeer interessant. Dat ook het huidige gemeentebestuur niet altijd een even open oog heeft voor de waarde van Akerendam, bleek uit een terloopse opmerking van de huidige voorzitter van de stichting tijdens de presentatie van het boek.

Beverwijk, huis Akerendam, achtergevel 1927 (foto: RDMZ).

De Stichting Sluyster van Loo dienen wij erkentelijk te zijn voor de zorgvuldige wijze, waarop Akerendam overeenkomstig de bedoelingen van de erflaatster werd en wordt beheerd.

G.W. van Herwaarden

Akerendam, een buitenplaats in Beverwijk, door Ellen Broersen, met een bijdrage van Heimerick Tromp, 160 blz., geïll., Walburg Pers, Zutphen 1992, f 19,50, ISBN 906011.789.1.

TUIN EN PARK historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht

Gedurende de laatste jaren is de belangstelling voor historische buitenplaatsen met hun tuinen en parken bijzonder toegenomen. Niet alleen om hun cultuurhistorische betekenis, maar ook om de landschappelijke en natuurwetenschappelijke waarden.

Na een lange periode van verwaarlozing en verval, drong in het begin van de jaren zeventig het besef door, dat de Nederlandse buitenplaatsen bedreigd werden. In vragende vorm was dit de titel van een tentoonstelling in Museum het Prinsenhof in Delft in 1972. Kort daarop werden particuliere en overheidsinitiatieven ontplooid om dit erfgoed te redden. Nu – twintig jaar later – is er op vele gebieden veel gebeurd. Er is onderzoek gedaan door (kunst)historici in de eerste plaats naar culturele, sociale en economische aspecten. Maar ook landschapsarchitecten en natuurwetenschappelijke onderzoekers droegen hun steentje bij om het complexe verschijnsel buitenplaats – het onverbreekelijk geheel van huis en omgeving, waartoe de bijgebouwen, de tuin en het park worden gerekend – in kaart te brengen. Daardoor is het nu dui-

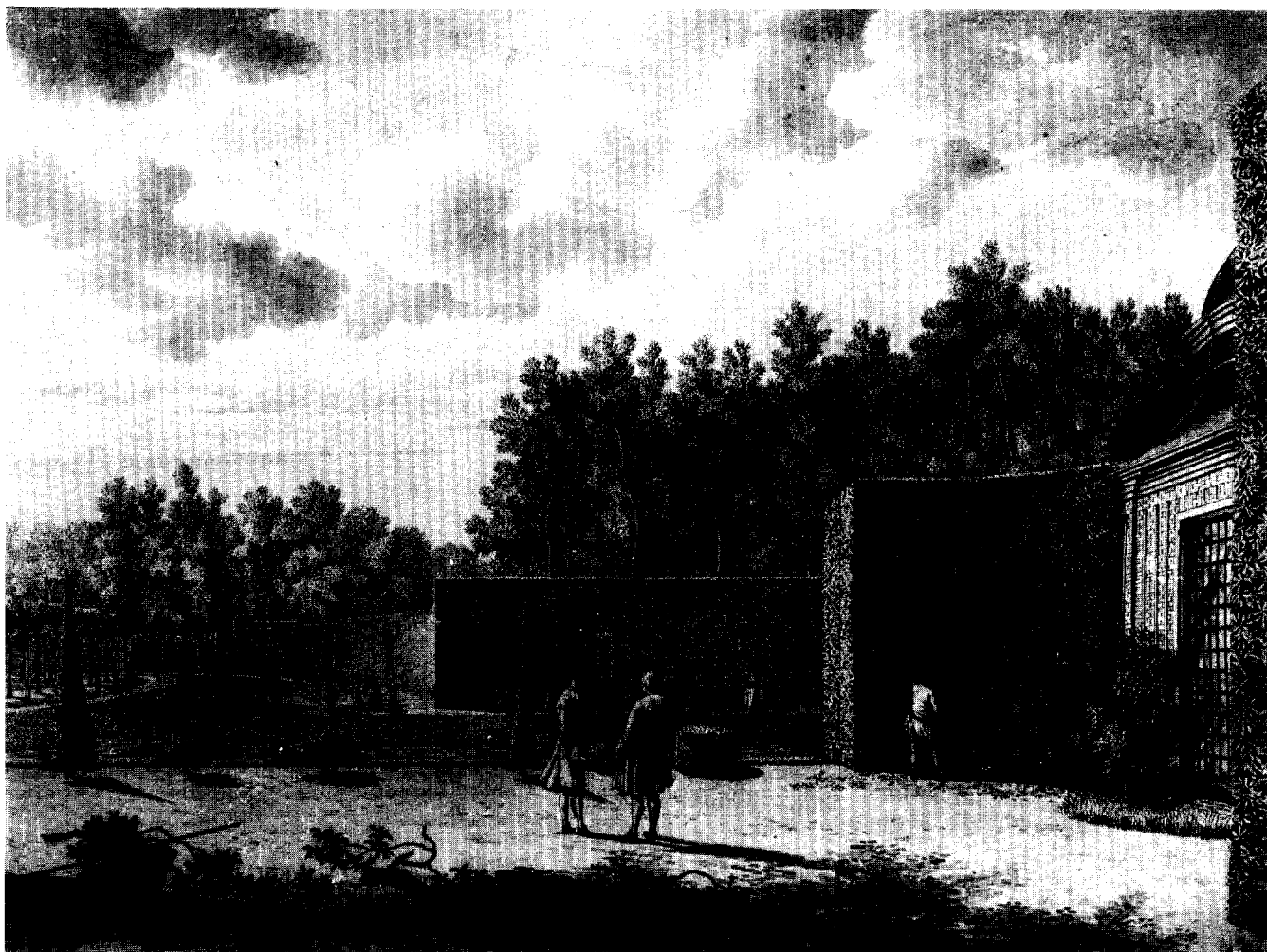
delijker geworden dan voorheen, hoe problemen van instandhouding en bescherming in onze tijd onderkend en opgelost kunnen worden.

De **tentoonstelling in Zeist** van 30 augustus tot en met 25 oktober 1992 geeft een beeld van de ontwikkeling van tuinaanleg rond Utrechtse buitenplaatsen en laat zien, dat in de huidige situatie historische componenten veelal bewaard zijn gebleven. Een combinatie van historisch beeldmateriaal en recente luchtfotografie zal de bezoeker hierop wijzen.

Uit de oorspronkelijk honderden buitenplaatsen in de provincie Utrecht, – schattingen voor het in de 17de en 18de eeuw in trek zijnde Vechtgebied komen uit op 160 objecten, voor de in de 19de eeuw in zwang rakende Utrechtse Heuvelrug lopen de schattingen uiteen tussen de 400 en 500 buitenplaatsen – laat de tentoonstelling de tuin- en parkontwikkeling zien van 13 nog bestaande buitenplaatsen. Een interessante geschiedenis, die te illustreren is met behulp van aantrekkelijk materiaal, vormde het uitgangspunt bij de selectie. Kaarten, tekeningen, prenten, schilderijen en foto's, in bruikleen van overheids- en particuliere archieven, vormen de basis van 13 unieke 'verhalen'.

In een boek, dat de tentoonstelling begeleidt, maar dat daarnaast ook als overzicht bedoeld is, komen de verschillende stijlen in tuin- en

parkaanleg uitvoerig ter sprake in een drietal artikelen, die een geografische indeling volgen. De auteurs zijn drs Heimerick Tromp, drs Ben Olde Meierink en drs Roland Blijdenstein. Drs Wim Meulenkamp wijdt een hoofdstuk aan bijzondere gebouwen en gebouwtjes, die in tuinen en parken werden opgericht en meer betekenis hadden dan louter een dak boven je hoofd. 'Bomen op Buitenplaatsen' is de titel van het hoofdstuk van ing. A. Hoekstra, die daarin aandacht schenkt aan bijzondere bomen. De lijst van tentoongestelde voorwerpen werd samengesteld door drs Karen Veenland-Heineman. Het werk van de instellingen, die zich actief met instandhouding en bescherming van de buitenplaatsen in de provincie Utrecht bezighouden, komt eveneens uitvoerig in dit boek ter sprake. Drs Ulbe Mehrkens schrijft over het werk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg: fundamenteel onderzoek en bescherming. Mr Koeno Sluyterman van Loo en drs Heimerick Tromp bespreken de Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen en de bijdrage, die deze stichting voor een groot aantal van de nu 250 aangesloten buitenplaatsen, waarvan ruim 50 in de provincie Utrecht, op het gebied van het dagelijks beheer en het onderhoud levert. Ing. H. Lugtmeijer belicht het fenomeen buitenplaats vanuit de optiek van de natuurbeschermingsorganisatie Stichting het Utrechts

In de tuin van het Slot Zeist, 1754 (collectie RDMZ).

Landschap. Tenslotte geeft drs Roland Blijdenstein de visie van de Provinciale Overheid weer. Tentoonstelling en boek zijn een initiatief van de Zeister Kunststichting, die op deze wijze een zinvolle bijdrage wil leveren aan dit 'Groene Jubeljaar'.

Hoofdgebouw Slot Zeist, Zinzendorflaan 1, Zeist. Van 30 augustus tot en met 25 oktober 1992, dinsdag t/m vrijdag 11 tot 17 uur. Zaterdag en zondag 13 tot 17 uur. Organisatie: Zeister Kunststichting, tel. 03404-11880.

Het Schielandshuis opent Kabinet Van Rede

Op 11 juni werd in het Schielandshuis een nieuwe ruimte geopend, bestemd voor de expositie van munten en penningen: het Kabinet Van Rede. Het ligt in de bedoeling in dit kabinet regelmatig wisseltentoonstellingen te houden. De eerste tentoonstelling in het kabinet toont een selectie van meer dan tweehonderd Nederlandse munten uit de verzameling Van Rede. De geëxposeerde munten variëren van het kleine zilveren penninkje dat Bernulphus, bisschop van Utrecht in het begin van de 11de eeuw liet slaan tot aan de vooroorlogse guldens die in 1944-1945 in Amerika werden aangeemaakt in afwachting van de bevrijding van Nederland. Deze eerste tentoonstelling in het Kabinet Van Rede is te zien tot en met 13 december 1992.

De zelfstandigheid van de Nederlandse gewesten in de middeleeuwen komt tot uiting in de munten uit het einde van de 14de en het begin van de 15de eeuw, die de diverse hertogen, graven en bisschoppen lieten slaan, telkens met hun eigen wapens en verschillende voorstellingen. Goede voorbeelden hiervan zijn het gouden schild van de Utrechtse bisschop Floris van Wevelinckhoven uit 1379-1393, de grote gouden munt van Willem V, graaf van Holland (1404-1417), waar op de ene zijde een wollig paaslam is afgebeeld en op de andere zijde het persoonlijk wapen van de graaf en de eveneens gouden St. Jansguldens van Reinout IV, hertog van Gelre (1402-1423). Door een uniforme muntregeling voor Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en Holland trachtte de Bourgondische hertog Philips de Goede een einde te maken aan deze grote verscheidenheid. Dit streven werd met kracht voortgezet onder zijn opvolgers, met name onder Karel V en Philips II, wier Karolusguldens en Philipsdaalders zijn gesierd met hun goed gelijkende portretten en persoonlijke zinspreuken.

In de opstelling is ook de opstand tegen Spanje en het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden goed te volgen. Noodgeld geslagen tijdens het beleg van Leiden, een zilveren prinsendaalder met het portret van Willem de Zwijger, Leicesterrealen en de eerste zilveren rijksdaalders met de zinspreuk van de jonge Republiek: *concordia res parvae crescunt* (eendracht maakt macht) zijn opgesteld. Gouden ridders en dukaten, zilveren leeuwendaalders en scheepjesschellingen, koperen duiten en diverse stadsmunten geven een beeld van de verscheidenheid aan munten die in de Republiek werden geslagen.

De munten van het Koninkrijk der Nederlanden vertonen meer eenheid. Het rijkswapen, met de

Van linksboven naar rechtsonder:
Rijksdaalder, zilver 1840, met portret van Koning Willem I, koning der Nederlanden, G(root) H(ertog) V(an) Luxemburg;
Gouden reaal van Philips II, ca. 1570, met randschrift *Dominus Mihi adjutor, de Heer is mijn helper*;
Leicester-reaal, zilver, 1856 met de wapens van Holland, Zeeland, Brabant. Randschrift: *geld uitgegeven door de Verenigde Provincies van Nederland*;
Groot gouden lam van Willem V, graaf van Holland (1404-1417).

gekroonde leeuw, staat aanvankelijk op iedere munt, van koperen halve cent tot aan gouden tientje. Alleen de beeldenaars wisselen, van het strakke portret van koning Willem I tot aan de vijf verschillende afbeeldingen van koningin Wilhelmina, te beginnen met het jeugdportretje van Wilhelmina 'met hangend haar' (1892-1898).

Het kabinet is genoemd naar de Rotterdamse verzamelaar Willem van Rede (1880-1953). Van Rede stamde uit een handelsfamilie en werd opgeleid om te werken in de firma J. van Rede en Zonen, handelaars in granen, zaden en peulvruchten. Na de dood van zijn vader in 1924 trok hij zich terug uit het familiebedrijf om zich met het van zijn vader geërfd vermogen volledig te wijden aan zijn ware hartstocht, het verzamelen. De nalatenschap van Van Rede bestond onder meer uit 31.000 munten en penningen, honderden schilderijen, tekeningen, aquarellen en prenten, Oosterse kunstvoorwerpen, naturalia als vlinders en kevers, bodemvondsten en porselein. Dit alles liet hij na aan de Staat der Nederlanden onder de nadrukkelijke bepaling dat deze de verzamelingen in eerste instantie aan de stad Rotterdam in bruikleen zou aanbieden. Uiteindelijk werd de collectie munten en penningen verdeeld. Het Historisch Museum Rotterdam kreeg het beheer over de Nederlandse munten en penningen, Westeuropese en antieke munten gingen naar het Koninklijk Penningkabinet en de Aziatische munten en primitieve geldsoorten, de zogenaamde ethnografische ruilmiddelen, kwamen aan het Museum voor Volkenkunde in Rotterdam.

Museum het Schielandshuis, Korte Hoogstraat

31, 3011 GK Rotterdam (tel. 010-4334188).
Geopend: dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur.
Op zon- en feestdagen 13-17 uur.

Het Markiezenhof in beweging

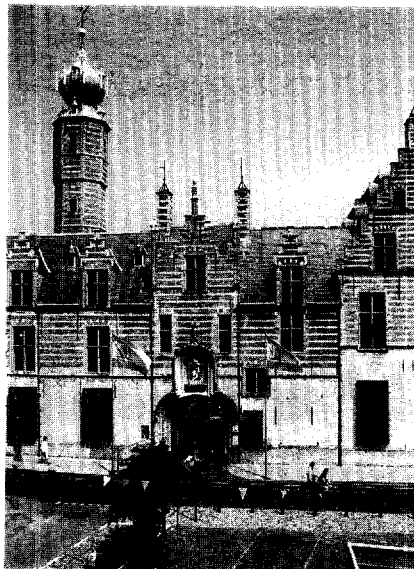
In het centrum van Bergen op Zoom staat het Markiezenhof, ongetwijfeld een van de mooiste voorbeelden van laat-gotische bouwkunst in Nederland. Het Markiezenhof werd gebouwd tussen 1485 en 1535 als stadspaleis voor de Heren, later de Markiezen van Bergen op Zoom. Het interieur werd door de eeuwen heen meerdere malen leeggeplunderd en met de val van het Ancien Regime verloor het Markiezenhof tevens zijn functie als adellijk woonpaleis: het Franse leger nam het gebouw in gebruik als militair hospitaal. Na de Franse Tijd werd het Markiezenhof gebruikt als kazerne voor het 3e Regiment Infanterie. In 1963 werd begonnen met de restauratie van het toen in zeer verval staande verkerende paleis, een project dat meer dan twintig jaar zou duren. Na deze restauratie werd het Markiezenhof ingericht als cultureel complex, waarin onder andere een museum, een galerie en een restaurant werden gevestigd.

Sinds ruim een jaar werkt de museumleiding wederom aan een grootse 'restauratie'. Na de buitenkant is nu de binnenkant aan de beurt en

wordt er hard gewerkt aan herinrichting van het museum. De vaste collectie van het Markiezenhof kende een zeer grote verscheidenheid aan thema's. Deze veelheid aan onderwerpen in een gebouw zo ingewikkeld als het Markiezenhof zorgde voor veel onduidelijkheid bij de bezoekers. Bij de plannen voor de herinrichting speelde de beperking van het aantal onderwerpen dus een belangrijke rol. Uiteindelijk is gekozen voor twee cultuur-historische aandachtsvelden, te weten 'Markiezen' en 'Kermis'.

Markiezen en Markiezenhof

Gezien de enorme uitstraling van het gebouw was het thema Markiezen en Markiezenhof een voor de hand liggende keuze. In de toekomst zal de presentatie, meer dan voorheen, de bezoeker een indruk moeten geven van de levensstijl van de betere kringen. De eerste verdieping van het Markiezenhof is voor een groot deel gereserveerd voor het thema Markiezen en Markiezenhof. De zgn. Blauwe Zaal en de Stijlkamers moeten de bezoekers een indruk geven van de woon- en leefstijl van de vroegere bewoners. De Blauwe Zaal wordt in de nabije toekomst ingericht als stijlkamer in 16e-eeuwse stijl. De aangrenzende vroegere woonvleugel werd in de 18e eeuw door de toenmalige markies de la Tour d'Auvergne gemoderniseerd in de stijl van zijn tijd. In deze vleugel bevonden zich dan ook 18e-eeuwse stijlkamers, die in de loop van 1992 enigszins worden aangepast. Dit beeld over de geschiedenis van het gebouw wordt eind 1992 gecompleteerd met een semi-permanente expositie over de geschiedenis van Bergen op Zoom als vestingstad en over de voormalige functie van het Markiezenhof als kazerne. Veel bezoekers immers verbazen zich over het feit dat het Markiezenhof zo'n dertig jaar geleden nog in zo'n erbarmelijke staat verkeerde. Een tweetal andere zalen op de eerste verdieping worden gewijd aan de geschiedenis van een industrietak, die door de eeuwen heen heel belangrijk is geweest voor de stad Bergen op Zoom. De semipermanente tentoonstelling *Breekbaar Bergen* vertelt de geschiedenis van het Bergse aardewerk vanaf de 16e eeuw.

Het Markiezenhof, Bergen op Zoom. Voorgevel.

Kermis en volksvermaak

De tegenhanger van al die beschaafde uitingen van de hoge cultuur in het Markiezenhof is in de toekomst te vinden op de tweede verdieping van het paleis, waar de geschiedenis van de kermis aan de orde komt. Achter dit fenomeen dat iedereen wel kent, gaat een rijke traditie schuil, die meer omvat dan vertier en vermaak. De geschiedenis van de kermis gaat terug tot de late middeleeuwen. Tijdens de jaarmarkten kwamen de kooplieden van heinde en verre om goederen aan te bieden, die normaal niet te krijgen waren. Het reizend vermaak hoorde bij deze handelswaar. Liedjeszangers, toneelspelers, gedrochten en kwakzalvers kwamen naar de jaarmarkten om hun kunsten te vertonen of

hun produkten aan te bieden. Daarnaast behoorden eten en drinken, vechten en vrijen tot het middeleeuwse kermisvermaak.

De kermis is daarnaast ook bakermat van allerlei culturele voorzieningen, die we nu niet meer met het fenomeen kermis associëren zoals de bioscoop, die in de negentiende eeuw als reizende kermisattractie zijn intrede deed. Ook het circus en de rondreizende dierentuin maakten in de negentiende eeuw onderdeel uit van de vermakelijkheden van de kermis.

De kermis kent echter nog meer aspecten, die dit fenomeen zo bijzonder maken. Technische vernieuwingen werden vaak op de kermis geïntroduceerd. Zo demonstreerde Leeghwater in 1606 op de kermis de kunst van het waterduiken en maakten velen op de kermis voor het eerst kennis met gaslicht, elektriciteit en fotografie. Tenslotte kan men de kermis beschouwen als voorbeeld van getriviliaseerde elitecultuur. Zo is de draaiende carroussel een aflegertje van het aloude ruitersfeest en keerden particuliere kunstkabinetten uiteindelijk vaak terug op de kermis als rareitenverzameling.

Het onderzoek, dat uiteindelijk moet leiden tot de realisatie van een museale presentatie van de geschiedenis van dit fenomeen in al zijn facetten, is momenteel in volle gang. Het zal echter nog tot 1994 duren voordat de gehele herinrichting van deze afdeling van het Markiezenhof gerealiseerd zal zijn.

Volks- en elitecultuur

De onderwerpen 'Markiezen' en 'Kermis' vormen tevens het uitgangspunt voor de wisselende tentoonstellingen. Deze tijdelijke exposities dienen de bredere terreinen van de volks- en elitecultuur te bestrijken teneinde op deze wijze de vaste collectie van het Markiezenhof steeds weer onder de aandacht van het publiek te brengen. Beide thema's lenen zich uitstekend voor een dergelijke aanpak. In het verlengde van de afdeling 'Markiezen' kunnen exposities worden gehouden, die aandacht geven aan de diverse aspecten van de levensstijl van de hogere kringen: etiquette, kleding, huifvermaak, adellijke onderscheidingen etc., etc. In deze opzet fungeert de kermisafdeling als uitgangspunt voor tentoonstellingen in het bredere kader van de volkscultuur en het volksvermaak. Dit thema vormt een onuitputtelijke bron voor exposities. Niet alleen kunnen wij hierbij denken aan onderwerpen met een directe verwantschap met het thema kermis, zoals circus, volktheater of kinderspelen, maar ook aan andere aspecten van de levensstijl van de gewone mensen zoals bijgeloof, liefde en huwelijk of volksgeneeskunde.

Moderne kunst

Naast deze cultuur-historische onderwerpen is er ook nog een geheel ander thema, dat in het beleid van het Markiezenhof een belangrijke rol speelt: moderne kunst. Het Markiezenhof streeft op dit gebied echter niet naar het opbouwen van een uitgebreide eigen collectie. Het aankoopbeleid van het Markiezenhof richt zich voor wat betreft de moderne kunst op slechts twee onderwerpen: de kermis in de moderne kunst en het Markiezenhof zelf. Vooral de steeds wisselend tentoonstellingen moeten het moderne kunstbeleid van het Markiezenhof vormgeven. Het museum wil zich op dit terrein profileren door 'elegant te dwalen buiten het officiële circuit', met andere woorden door zich juist te richten op kunstvormen die in de andere grote musea in de buurt van Bergen op Zoom, zoals de Beierd in Breda en het Muhka in Antwerpen, niet of nauwelijks aan bod komen. Een eerste

Miniatuur van een carroussel (collectie Markiezenhof).

aanzet tot dit beleid zette Het Markiezenhof reeds door de controversiële kunstkritikus Die-drik Kraaijpoel uit te nodigen een tweetal expo-sities samen te stellen onder de noemer 'De keuze van Kraaijpoel'. De tentoonstellingen van Olga Wiese en van Wout Muller, die het resul-taat waren van dit idee, kregen ruimschoots aandacht in de landelijke pers, waaruit in ieder geval moge blijken dat een dergelijke aanpak kan rekenen op de belangstelling van kunstmin-nend Nederland.

Dat de bovenstaande veranderingen niet op korte termijn te realiseren zijn, zal een ieder begrijpen. Het zal dan ook nog waarschijnlijk enkele jaren duren voor de restauratie van de binnenzijde van dit prachtige stadspaleis is vol-tooid. Maar het Markiezenhof is in beweging en de eerste veranderingen zullen nog dit jaar voor iedere bezoeker zichtbaar zijn.

Drs. M. Schoones

De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteiten-verzamelingen, 1585-1735

Wat hebben struisvogeleieren, boeddhabeelden, een opgezette kaketo, kokosnootbekers, Ro-meinse munten, eenhoorns, een schilderij van Rembrandt en tropische bloemen met elkaar ge-meen? Dat kunt u tot en met 11 oktober 1992 ontdekken in de tentoonstelling *De wereld bin-nen handbereik, Nederlandse kunst- en rarei-tenverzamelingen, 1585-1735*.

Wereldwijde handel betekent wereldwijde con-tacten. In de eerste helft van de 17de eeuw komt men in Amsterdam voor het eerst op grote schaal in aanraking met vreemde verre landen als Brazilië, Afrika, het exotische Azië en het Caraïbisch gebied. Reizigers namen de vreemdste en de wonderbaarlijkste voorwerpen mee: mineralen, planten, kleurige schelpen en stenen, vlinders, speren, verentooien en allerlei andere bijzondere dingen. Vreemde vissen, vo-gels en grote dieren die niet vervoerd konden worden, werden afgebeeld op schilderijen en te-keningen. Eenmaal terug in Nederland werden deze wonderlijke waren door de handelaren ver-kocht. Nieuwsgierige kooplieden, rijke burgers

en geleerden konden zo kennis maken met verre volkeren en vreemde flora en fauna. Grote verzamelingen van 'rariteiten' werden aange-legd.

De Enkhuizer arts Bernardus Paludanus is een van de vroegste Noordnederlandse kunst- en ra-riteitenverzamelaars. Hij begon te verzamelen in 1585. Na die tijd ontstonden er in Holland en Zeeland enkele honderden kunst- en rariteiten-verzamelingen. Deze verzamelingen waren op-gebouwd uit naturalia (voortbrengselen der na-tuur), artefacten (alles wat door mensenhanden is gemaakt), schilderijen, tekeningen en ook uit antiquiteiten, want naast de belangstelling voor het verre en het vreemde hadden de verzame-laars ook belangstelling voor geschiedenis. De voorwerpen stonden meestal opgesteld in een ruimte die *konstcaemer* of *rariteytcaemer* werd genoemd. Bezoekers konden daar opge-zette dieren, schelpen, edelstenen, exotische objecten, schilderijen en honderden andere voorwerpen bewonderen. Veel zaken waren uit-gesteld in een kast of kabinet, of lagen syste-matisch opgeborgen in laden. De trotse eige-naars hadden thuis een 'afspiegeling van de hele wereld', die kon worden bewonderd en bestudeerd.

Grote verzamelingen, bijvoorbeeld die van de Amsterdamse medicus professor Frederick

Gravure uit 'Wondertooneel der Nature', 1706; Levinus Vincent (1658-1727) (afb.: collectie Amsterdams Historisch Museum).

Ruysch, van de Haarlemse koopman Levinus Vincent en van de Delftse arts d'Aquet, waren bezienswaardigheden van de eerste orde. Bezoekersboeken laten nog steeds zien welke geleerde en voorname personen een bezoek brachten aan hun *rareititcaemers*. Andere bekende verzamelingen waren onder andere die van de rijke Amsterdamse regenten Jan en Gerard Reynst en van de Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen. Ook Rembrandt van Rijn had een verzameling rareiteiten.

De verzamelaars hadden verschillende redenen om zeldzame en vreemde voorwerpen bijeen te brengen: nieuwsgierigheid, genot, verbazing of ontzag voor God's volmaakte schepping. Vaak probeerden zij een allesomvattend begrip van de wereld te demonstreren door alle objecten systematisch te bewaren en uit te stallen. Zo zijn de 17de en vroeg 18de eeuwse verzamelaars de wegvoorbereiders geweest van Linnaeus, die in 1735 zijn beroemde *Systema Naturae* uitgaf, waarin voor het eerst op moderne wijze de natuur geordend is beschreven. Vanaf die tijd specialiseert men zich steeds meer en meer. De wens om de hele wereld in een verzameling te omvatten verdween geleidelijk. Na het overlijden van de eigenaar werd de kunst- en rareitenverzameling dikwijls in zijn geheel of in gedeelten geveild. Zo zijn veel vorstelijke collecties in het buitenland, zoals die van Koning Frederik III in Kopenhagen en die van tsaar Peter de Grote te St. Petersburg, verrijkt met voorwerpen uit Nederlandse *konstcaemers*.

De makers van de tentoonstelling *De wereld binnen handbereik* zijn erin geslaagd honderden voorwerpen uit Nederlandse kunst- en rareitenverzamelingen voor het eerst sinds eeuwen weer bijeen te brengen. Kunst, munten, opgezette dieren, afbeeldingen van Hottentotten, Indianen en andere mensen, schelpen, fauna en flora, op ware grootte of in miniatuur, materialen uit alle hoeken van de wereld, veelal kunstig bewerkt ivoor, been, halfedelstenen, marmer, kosnoot, mineralen, kortom: *De wereld binnen handbereik!* Bij de tentoonstelling verschijnen meerdere publikaties.

Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam (020-5231822). Dagelijks geopend van 11-17 uur.

Tekenaar Chris Schut 80 jaar

Tot 27 september wordt door de Atlas van Stolk in museum het Schielandshuis in Rotterdam de tentoonstelling *Tekenaar Chris Schut 80 jaar* gehouden. Chris Schut tekende actuele situaties en gebeurtenissen van historisch belang. De Atlas van Stolk, een verzameling van Nederlandse historische prenten, bevat meer dan tachtig tekeningen van zijn hand. Een en veertig tekeningen uit de periode 1942-1962 geven een overzicht van het werk van deze veelzijdige kunstenaar.

Christiaan Johannes Theodorus Schut werd geboren in Amsterdam in 1912. Hij kreeg zijn opleiding bij Huib Luns aan het Rijksinstituut tot Opleiding van Tekenaarleraren. Van 1958 tot aan zijn pensionering gaf hij tekenles op middelbare scholen. Daarnaast tekende hij veelal in opdracht topografische afbeeldingen en historische gebeurtenissen.

Zijn vroegste werk voor de Atlas van Stolk dateert uit de Tweede Wereldoorlog. In 1942 tekende hij vier panorama's van de binnenstad van Rotterdam, die bij het bombardement van 14 mei 1940 vrijwel geheel werd verwoest. Vanaf het dak van het Witte Huis tekende hij de kale vlakte waarin slechts enkele gebouwen zoals het Stadhuis, het postkantoor, de Beurs en het Schielandshuis waren blijven staan. Ter gelegenheid van deze tentoonstelling zijn vanaf hetzelfde punt vier panoramafoto's gemaakt, die laten zien hoe Rotterdam in de laatste vijftig jaar is veranderd. Ook het oorlogsgeweld in andere steden is door Schut vastgelegd. Een van de tekeningen toont de St. Stevenskerk in Nijmegen met zijn afgebroken toren. Een panorama van Arnhem geeft een troosteloos beeld van de verwoestingen van de stad na de slag om Arnhem in september 1944. Ook is er een tekening van de inundaties op Walcheren, die bedoeld waren om het verzet van de Duitsers te breken.

In 1948 gaf de beheerder van de Atlas, Jacobus van Stolk Az. (1897-1964) Schut opdracht tot het tekenen van de inhuldiging van koningin Juliana. Hoewel Schut tot dan toe voornamelijk architectuurtekeningen had gemaakt en het nu vooral op het tekenen van figuren zou aankomen ging hij akkoord. Zijn schetsen, die hij ter plekke maakte, werden uiteindelijk uitgewerkt tot vier tekeningen, de gang van het Paleis op de Dam naar de Nieuwe Kerk, twee van de inhuldiging en een van de rijtoer in de gouden koets door Amsterdam.

Schut heeft verschillende aspecten van de Watersnoodramp van 1953 in tekening vastgelegd. Zo tekende hij op 6 februari bij Spijkenisse op het eiland Voorne het storten van zandzakken om de dijken te versterken. In Zierikzee tekende hij de verwoestingen door het binnenstromende zeewater. En op 12 november legde hij de sluiting van het laatste dijkgat bij Ouwerkerk vast.

De tentoonstelling eindigt met twee schetsen, een aquarel en een paar kleine foto's van de begrafenis van koningin Wilhelmina in de winter van 1962. Hieraan kan men aflezen hoe de tekeningen van Schut tot stand kwamen. Hij maakte foto's van situaties die snel veranderden, zoals de aankomst van de rouwstoet bij de Nieuwe Kerk van Delft. Maar meestal maakte hij kleinere schetsen, soms voorzien van opmerkingen over kleuren en materialen. Thuis verwerkte hij dan deze foto's en schetsen tot een uiteindelijke tekening. De een en veertig tekeningen van Chris Schut op de tentoonstelling variëren van een schets tot een in detail uitgewerkt panorama van ruim een meter breed. De meeste zijn in potlood uitgevoerd, enkele met penseel. Deze tekeningen, die met groot vakmanschap zijn uitgevoerd, tonen ons beelden uit de Nederlandse geschiedenis tussen 1942 en 1962 zoals die door een kunstenaar werden gezien.

Atlas van Stolk, Museum het Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31, 3011 GK Rotterdam (tel. 010-4334188). Geopend: dinsdag t/m zaterdag 10-17 uur. Op zon- en feestdagen 13-17 uur. In het Gemeentearchief van Utrecht wordt van 1 juli tot 1 oktober 1992 eveneens werk van Chris Schut geëxposeerd. Opmerkelijk zijn twee series panorama's, die Schut in de jaren 1943-1949 en in 1989-1990 van de stad Utrecht heeft vervaardigd. Gemeentearchief Utrecht, Alexander Numankade 199, 3572 UW Utrecht (030-736611). Geopend: maandag 14-16.30 uur. Dinsdag t/m vrijdag 9-16.30 uur. Zaterdag 9-12.30 uur.

P.J. Margry (1956) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werkte vervolgens op het Algemeen Rijksarchief en bij de Algemene Rekenkamer in Den Haag. Sinds 1987 is hij provinciaal archief-inspecteur in de provincie Noord-Brabant. Hij publiceerde over verschillende onderwerpen en bereidt momenteel een proefschrift voor over processies en processiebedevaarten in de 19e eeuw.

Dra. Gabriëlle A. Dragt (1966) studeerde van 1986 t/m 1991 Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zij heeft zich in de laatste anderhalf jaar van deze studie toegelegd op het onderwerp tuinar-chitectuur en hiervoor onder andere stage gelopen bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. In augustus 1991 studeerde zij af op het onderwerp 'De Schaffelaar: 1767-1853. De Natuur en het Verleden', bij drs. E. de Jong aan de Vrije Universiteit. Naast een part-time functie voert zij opdrachten uit voor wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van parken, tuinen en buitenplaatsen.

Drs. Michiel Verwey voltooide na het vervullen van de militaire dienstplicht de studie kunstgeschiedenis en klassieke archeologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij is sinds 1 januari 1986 werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist; maakt deel uit van de Redactie van het Jaarboek Monumentenzorg en heeft zitting in de Redactiecommissie van het Restauratievademecum.

Dr. P.C.J. van Dael, universitair hoofddocent Kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Eindredacteur van het *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken*, lid van het bestuur van de Stichting Museum Amstelkring, "Ons' Lieve Heer op Solder" te Amsterdam, lid van de Diocesane Commissie Kerkelijk Kunstbezit van het bisdom Haarlem. Publikaties onder andere over het inwendige van 19de-eeuwse kerken.

Kees van der Ploeg studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Hij is thans werkzaam bij de studierichting Algemene Letteren aldaar. Publikaties op het gebied van de monumentenzorg en de architectuurgeschiedenis, onder meer over de Dom in Siena (1984).

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:

H.K.H. Prinses Juliana

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter,
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Algemeen Bestuur:

Ir. R. Apell
Prof. dr. G.J. Borger
Mr. G.A.A. Conijn
Mevr. E.L. Enderman-van Wijchgel
Mevr. ir. A. Mazzola
Prof. dr. A.J.J. Mekking
W.F.J. Mörzner Bruyns
Drs. T.A.S.M. Panhuysen
Mr. T.N. Schelhaas

Agenda

Het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond nodigt belangstellenden uit voor het deelnemen aan een symposium over Bouwhistorisch onderzoek, dat op 23 september a.s. zal worden gehouden in het stadhuis van Deventer.

Aan dit symposium werken onder meer mee het Centraal Laboratorium, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Stichting Bouwhistorie Nederland.

Aanleiding om deze dag in Deventer te organiseren is de afronding van het onderzoek aan de Proosdij, waar onder leiding van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is medegewerkt door de gemeente Deventer, Archeologische Werkgemeenschap Nederland, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Rijksuniversiteit Leiden en de Stichting Bouwhistorie Nederland.

Inleidingen o.a. door prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll, de heer J.W. Bloemink, drs. ing. D.J. de Vries en de heer R. Crevecoeur.

Aanvang 10.00 uur, afsluiting 17.00 uur.

De deelname staat open voor leden en niet-leden van KNOB (f 70,— voor leden en f 95,— voor niet-leden).

Belangstellenden kunnen zich schriftelijk opgeven bij het Bureau van de KNOB.

2 oktober 'Het Gelderse kasteel' te houden bij het kasteel Rosendaal te Rozendaal (Gld) in samenwerking met de Vrienden van de Gelderse Kasteelen en het Gelders Landschap; het openingswoord zal worden gesproken door de heer J. Guillermo.

16 oktober KNOB-studiedag over de toekomst van de cultuur-historische waarden in het Ne-

derlandse landschap; in samenwerking met de RDZM.

Plaats van samenkomst: Kerk Broedergemeente Zeist.

December (onder voorbehoud) 'Topografische prentkunst' te houden in samenwerking met o.m. Algemeen Rijksarchief, Rijksbureau Kunst-historische Documentatie en de Vereniging van Archivarissen.

Nadere informatie studiedagen: Bureau KNOB.

Restoration '92

Van 20 tot 22 oktober zal de KNOB present zijn op *Restoration '92*, de internationale vakbeurs voor restauratie en conservering van cultureel erfgoed in de RAI te Amsterdam. KNOB-leden, die steun willen verlenen in de stand kunnen zich aanmelden bij het Bureau.

Wijziging van de redactie

De ledenvergadering van de KNOB heeft op 20 juni 1992 in Haarlem ingestemd met het voorstel een groot aantal wijzigingen door te voeren in de samenstelling van de redactie. Het feit dat in de afgelopen maanden mevr. Van Boven, mevr. Dolfin, mevr. Krauwer en de heer Van Traa kenbaar hadden gemaakt te willen aftreden was mede aanleiding de discussie over vernieuwing van de redactie met voorrang te voeren.

Overleg binnen de redactie heeft, na ruggespraak met het Algemeen Bestuur en de Redactieraad, geleid tot aanscherping van de opzet waartoe tijdens de ledenvergadering in 1988 (Utrecht, 11 november) was besloten.

Het Bulletin is sinds genoemd jaar in een voortdurend experimenteel stadium geweest, aanvankelijk bedoeld om de dalende belangstelling voor het tijdschrift om te buigen, later om het daardoor ontstane kwaliteitsverlies te corrigeren. We mogen constateren dat veel van het Bulletin-oude stijl weer terug is: artikelen over architectuurhistorische vondsten en de problematiek van restauratie en monumentenzorg. Tevens kan worden vastgesteld dat de sfeer van het tijdschrift vergeleken bij 1987 en daarvoor, aanzienlijk 'losser' is geworden. De opmaak speelt daarbij een belangrijke rol, maar ook de betere berichtgeving en signalen van tentoonstellingen, symposia en publikaties dragen daaraan bij.

In de afgelopen vijf jaar is gebleken dat het Bulletin niet kon uitgroeien naar een blad dat de historische dimensie van de 'ruimtelijke orde' als totaliteit regelmatig aan de orde kan stellen. We moeten nu concluderen dat de oude formule van het Bulletin: het medium te zijn van de architectuurgeschiedenis en de monumentenzorg in Nederland, nog steeds het sterke punt van het blad is. Deze constatering kan uitgangspunt zijn voor het voor de komende jaren vast te stellen profiel, waarbij rekening moet worden gehouden met bestaande tijdschriften. Kernpunt van het tijdschrift is de geschiedenis van het bouwen en de bouwkunst in Nederland (indien nodig en wenselijk met buitenlandse context). Dat betekent dat de archeologie in het tijdschrift een rol speelt voor zover ze een duidelijke

delijke relatie met bouw- en nederzettingsgeschiedenis heeft (artikelen over fibulae of vuistbuilen worden niet geplaatst). De tuin- en landschapsarchitectuur zou sterker in het tijdschrift vertegenwoordigd moeten zijn dan nu het geval is; de relatie met gebouwen (buitenplaatsen) en steden (parken) is evident; onderzoek op het terrein van het historisch landschap moet niet in het Bulletin maar in het Historisch Geografisch Tijdschrift worden geplaatst.

Een derde punt betreft de architectuurtheorie in historisch perspectief en de theorievorming rond de restauratie-opvattingen: ook deze kwesties zullen een sterkere positie moeten innemen.

Naast dit profiel van de inhoud verdienen ook de rubrieken achterin het Bulletin aandacht. Door middel van een op te zetten netwerk van correspondenten kan een betere berichtgeving ontstaan van opgravingen, restauraties en verschenen publikaties, waarbij het Bulletin een duidelijke afgrenzing naar Heemschut moet hanteren. Dat wil zeggen: niet de toon van de actiegroep en het protest moet hier klinken, maar de sfeer van kennisverwerving en reflectie. In de berichtgeving moet worden geselecteerd met criteria die aan het profiel zijn ontleend: binding met gebouwen en bouwkunst en de monumentenzorg.

Onder dankzegging voor de professionele en vaak creatieve inzet hebben de redactie verlaten: mevr. drs. M.M.A. van Boven, mevr. drs. M.L.A.J. Th. Brekelmans, mevr. drs. M.J. Dolfin, mevr. drs. J.B. Geerlink, mevr. drs. M. Krauwer, dr. ir. R.A.F. Smook, ir. P.C. van Traa en mevr. M.P. Wolff.

Tot nieuwe leden van de redactie zijn benoemd: prof. drs. H.L. Janssen, drs. E. de Jong, prof. dr. A.J.J. Mekking, dr. K.A. Ottenheim, drs. H. Sarphat en drs. ing. D.J. de Vries. Het lidmaatschap wordt gecontinueerd van prof. dr. E.R.M. Taverne, prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll, prof. dr. ir. F.W. van Voorden en prof. dr. A. van der Woud.

Prof. dr. M. Bock is uitgenodigd tot de redactie; hij heeft inmiddels de uitnodiging aanvaard.

Namens de redactie,
F.W. van Voorden, Hoofdredacteur.

Iconography of gothic architecture

Kees van der Ploeg

The article focuses on architectural iconography, which is at the core of Aart Mekking's inaugural address delivered at Leiden University. During the fifties this specialism gained popularity through the work of Günter Bandmann. Since then it has been limited by and large to the German-speaking world. Most studies in the field relate to Romanesque architecture. This may be due to the fact that here the separate parts of a building have a meaning in themselves, whereas in Gothic the concept of the building as a whole predominates, calling for an all-encompassing iconographical programme in the manner of Sedlmayr's Gothic cathedral as the image of the Heavenly Jerusalem. However, the heyday of architectural allegory is in the Gothic period, witness Durandus of Mende's *Rationale* (late thirteenth century). Another important difference is that Gothic building practice had become so complicated that it tended to obstruct the direct participation of the patron in the design process. Now he manifested himself above all in the decoration programmes for sculpture, stained glass, murals and liturgical props such as altarpieces. It is interesting to see Mekking apply, these problems notwithstanding, the method of architectural iconography to gothic architecture. His argument centers around the tower of Utrecht Cathedral (1321-1382). Referring to one of his earlier articles, he discovers two meanings in this tower: a secular one, i.e. symbol of the bishop's sovereignty as a feudal lord, and a religious one as the symbol of the Heavenly Jerusalem to which the bishop guides his flock. Likewise, a serie of more or less close imitations of this tower is iconographically explained on the basis of this twofold meaning. Mekking's ideas, thought-provoking though they are, are not undebatable. First, architecture does not give a depiction, as a tympanum or an altarpiece does. Therefore the relation between what we see on the one hand and what it symbolically refers to on the other is more indirect than in the visual arts. In his previously published article Mekking has convincingly shown that within the iconographical context of the Ghent altarpiece the Utrecht tower signifies the Heavenly Jerusalem. This does not imply, however, that the tower itself, as it stands in Utrecht, has the same meaning. Moreover, both meanings are different in nature: the secular one is determined by specific political circumstances, the religious one is of a much more general character.

Also in the case of the Amersfoort tower, strongly derived from Utrecht, there occurs this dissimilarity of meaning: according to Mekking this tower gained a concrete political meaning in the bishop's struggle against the city of Utrecht, which refused to acknowledge him as their sovereign. This interpretation is based on the medieval allegorical exegesis of the Song of Songs. The problem, though, is that such an allegory is hardly applicable to very local and temporary conditions. Similar objections can be made for the other large towers dealt with (Rhenen, Groningen and Maastricht). With regard to the group of smaller brick towers around the city of Utrecht, formal characteristics are loaded with a concrete political significance without questioning whether these features were noticed as such in their own times. In Maastricht, finally, the octagonal lantern, derived from the Utrecht tower, is interpreted as the symbol of a strongly anti-Utrecht attitude. In doing so, the Middle Ages are reduced to a

collection of symbolic signs, between which an all too modern relationship is constructed. However, Huizinga among others has shown that it is very common in those times to find thoughts and ideas at odds with the behaviour shown. In other words, even when a particular meaning can nowadays be constructed, this does not necessarily mean that it existed in the past.

This criticism does not mean that the method of architectural iconography is in itself wrong. On the contrary, the concept that architectural forms are not chosen at random, but that they are open to historical explanation does make sense indeed. However, not only is it necessary to distinguish between intended meaning and meaning *post festum*, but also between two ways of reacting: on the one hand the direct reaction to some concrete event, on the other hand the way in which such an event is coped with symbolically – symbolical here conceived in the way E. Cassirer did. For especially in the case of architectural iconography there is only a diffuse and for that very reason dangerous – border between speculation and acceptable hypothesis.

Art and archives in the Almshouse of Occo at Amsterdam

P.J. Margry

The Almshouse of Occo at Amsterdam is a charitable institution, which has been founded in the 18th century. The institution was established from the legacy of the rich Roman Catholic business woman Cornelia Elisabeth Occo. She desired that after her death a building of charity would be built to lodge 33 poor, Roman Catholic widows or unattached women of 50 years and older gratuitously, with medical care included. The first foundation-stone laying of the at the time relative luxurious building (mostly private rooms) took place in 1774. Four years later the first inhabitants moved into their houses. Architect Jan Luyten designed a stately but sober building in a symmetrical Louis XVI-style, which linked up very well with the at the time in Amsterdam also very popular neo-classicist tendency. In 1977-1978 the exterior of this important monument has been restored completely and in 1990-1991 the interior was renovated and adapted to the demands of the time. Thus the almshouse can still function the way it was meant by Cornelia Elisabeth Occo in the 19th century. Traditionally an almshouse in Amsterdam also has the disposal of a governors room, where the board of the almshouse can meet regularly. Most of the time these rooms were richly adorned with paintings and works of art. In the Almshouse of Occo the walls of this room were completely hanged with beautiful paintings from the 16th to the 18th century, most of the portraits of the family Occo and of their later hereditaries, the family Gillès de Pélichy. The almshouse also possesses historical archives with private and businesslike records of the foundress and her family and the records of the almshouse and the governors. These archives now have been described and made an inventory of and with that they represent an important source for the socio-economical history of Amsterdam.

Country seat De Schaffelaar at Barneveld

G. Dragt

About 1700 a sober noble man's house called 'Hackfort' was built on the place of a ruinous castle surrounded by a canal in the province of Gelderland near Barneveld. The house and pro-

perty probably owed this name to the scenery. In the 17th century the country seat was known as 'De Schaffelaar' by a supposed relationship with the hero Jan van Schaffelaar, who leapt from the tower in Barneveld during the so-called 'Hoekse and Kabeljauwse twisten' (quarrels) in 1482. In 1767 one started the building of a house in Louis-XVI style on the same location. Between 1767 and 1793 a garden was laid out in Anglo-Chinese style in the direct surroundings of the house. Also the rest of the estate was embellished at the time. The oldest laying-out of avenues at right angles probably dates from the second half of the 17th century. An extension in the form of a starred wood must have taken place between the twenties and sixties of the 18th century. The connection with the landscape played an important rôle at laying-out. This becomes evident from the integration of farming-land, orchards and farms. Representative and economic use herewith are united at this country seat. In the winter of 1799 the house burnt down. Baron van Zuylen van Nievelt bought the country seat in 1808 and took the English landscape style as starting point for renewal. Between 1808 and 1852 an already present watercourse was changed into a 'natural' landscape-element, a so-called 'winding pond' and the meanwhile unexplored field, where the former house was built, was taken up in the laying-out as an island. In addition a family grave, a 'flower hill' and duck-pipe were laid out and the starrng wood was extended. The sober laying-out fits into the changing attitude around 1800 whereby exuberant elements – as at the Anglo-Chinese laying-out – were avoided and elements to be considered characteristic of Dutch agricultural nature were used at the laying-out of the park. This also perfectly fitted the extant laying-out of De Schaffelaar. From 1840 one started to design a new house on the estate. Here a clear development of thoughts can be distinguished, whereby acquaintance with the revival of the gothic style with belonging philosophies in England played an important rôle. As a consequence of this in 1852 the building of a neo-gothic castle was started on the south-west part of the estate. Both the 'castellated character' and the changed site refer to the connection of the estate and his inhabitants with nature and Barneveld's past. In 1853 the Zocher's were commissioned to design a garden in the castle's direct surroundings. The combination of neo-gothic 'castle' and laying-out of the landscape into a picturesque unit stresses the reference to nature and the past. The way an ideal image here has been created makes De Schaffelaar a unique monument in the Netherlands.

The penitentiary institution 'Veenhuizen' at Norg

M.S. Verwey

With the support of King William I and private persons the military man Johannes van den Bosch (1780-1840) founded the Benevolent Society in 1818. This Society aimed at exploitation of waste land by socially weak groups so that afterwards these could provide their means of support themselves. This way the individual man would obtain a more human existence while also on a national level economical prospects would improve. In Veenhuizen at Norg in the province Drenthe the Society founded a colony for exploitation. Soon the ideal did not prove to be equal to hard reality. In 1859 the State took charge of the Beenvolent Society. Meanwhile the character of the colony for exploitation changed into a penitentiary institution (1875). At

the moment the infrastructure of the old colony still is present clearly, but most of the original buildings have disappeared. At the end of the 19th century the engineer-architects J.F. Metzelaar (1818-1897) and his son W.C. Metzelaar (1848-1918) designed different houses for Veenhuizen with preservation of the extant historical structure. The present complex Veenhuizen consists of farm-lands, roads, canals and buildings and is an interesting challenge to the Dutch Ancient Monuments Department. At the moment State, province and municipality think about an appropriate development plan, whereby the historical character and future functional development can be adequately integrated.

The painting of De Krijtberg in Amsterdam

P.C.J. van Dael

The interior of the Church of St. Franciscus Xaverius or De Krijtberg at Amsterdam (built in 1880-1883 by Alfred Tepe) had remained intact completely. This neo-gothic church was restored in 1979-1990. The polychromy, to which this article is dedicated, still waits for restoration. In

1886 the provisional painting of the sanctuary and of both side-chapels took place. In 1889 the rest of the church was painted in a provisional way. In 1892-'93 the definitive painting of sanctuary and side-chapels was carried out after the design of Friedrich Wilhelberg (1837-1919). At the same time Mengelberg made the apostle-beam with triumphal cross in the sanctuary, Heinrich Geuer (1841-1904) made two windows for the sanctuary and the workshop Nicoals provided the left side-chapel with glass.

Mengelberg saw to it that the unity of style was maintained, the figures of saints in the sanctuary and in both chapels were painted by Martin Schenk (1833-1910) after drawings by Mengelberg. Shadows in the folds of the garments to give these figures some sculptural quality. However, they stand in painted gothic niches, which do not suggest depth at all. The paintings respect the flatness of the wall according to the prescriptions in the manuals of the neo-gothics. Below the niches paintings of draperies were carried out. The painting of 1892-'93 brought about a colour- and light-contrast between the sanctuary and the side chapels and the rest of the church. In the nave

a pale grey colour predominated same red and blue while the new painting according to a description from 1906 showed a warm glow of red, blue and gold. In 1927-'28 the definitive polychromy of the transept and the nave took place. This painting was carried out by the firm of Hans Mengelberg at Utrecht. Hans Mengelberg (1885-1945) was the youngest son of the previously mentioned Friedrich Wilhelm. He also was commissioned to clean and to restore the old polychromy. At that occasion the half-round columns against the pillars and walls were painted over in a simple style. The polychromy of Hans Mengelberg does not harmonize with the colours and patterns in the side-chapels and sanctuary in every way. The new paintings show larger planes, less gold, less details and more colour. The choice of the colours however does show same similarity with the stained-glass windows of Willem Mengelberg (1897-1969) in the sanctuary and in the side-aisled (1929 and 1933). The colours, which have been applied in the windows and the paintings in 1927-1933 do not harmonize at all with the interior of the church.

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie

renovatie

nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg en zutphen

foto: Aeroview-Dick Sellenraad, Rotterdam

Het 'Huis van Brecht' te Breda

De restauratie van het 'Huis van Brecht' – het oudste stenen huis van Breda – op het complex van de Koninklijke Militaire Academie te Breda wordt momenteel door ons bedrijf uitgevoerd.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600

aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

DE GROTE OF LEBUINUSKERK TE DEVENTER

De 'Dom' van het Oversticht

bezorgd door prof. dr. Aart J.J. Mekking;

288 pagina's; rijk geïllustreerd; formaat 20,2 x 29,2 cm; gebonden met stofomslag;

ISBN 906011.788.3; prijs f 49,50; Clavis Kunsthistorische Monografieën deel 11

Zelden werden zoveel verschillende aspecten van een kerkgebouw in één boek behandeld.

Elf specialisten vertellen, op een voor de geïnteresseerde leek goed toegankelijke wijze,
hun eigen boeiende verhaal.

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers,
postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.